ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)

2 (31)

**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
260**

**ARCH.MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
260**

ԵՐԵՎԱՆ 2025

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի տեղակալ), Ա.Ի. Շահնազարյան (գլխավոր խմբագիր), Ա.Ռ. Խոսրոևա (ԱՄՆ), Ա.Վ. Դումիկյան (ԱՄՆ), Խ.Ր. Գազեր (ԳՖՀ), Ա.Ա. Ուլունյան (ՌԴ), Ա.Վ. Շուբին (ՌԴ), Ի.Վ. Կրյուչկով (ՌԴ), Հ.Ղ. Մուրադյան, Վ.Հ. Թորոսյան, Մ.Կ. Կոնինյան (պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель председателя), А.И. Шахназарян (главный редактор), А.Р. Хосроева (США), А.В. Думикян (США), Х.Р. Газер (ФРГ), А.А. Улунян (РФ), А.В. Шубин (РФ), И.В. Крючков (РФ), А.Г. Мурадян, В.Г. Торосян, М.К. Конинян (отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (chairman of the board), K.H. Khachatryan (deputy chairman of the board), A.I. Shahnazaryan (editor-in-chief), A.R. Khosroeva (USA), A.V. Dumikyan (USA), H.R. Gazer (FRG), A.A. Ulunyan (RF), A.V. Shubin (RF), I.V. Kryuchkov (RF), H.Gh. Muradyan, V.H. Torosyan, M.K. Koninyan (executive secretary)

Պարբերականի հերթական համարում հրատարակվող հոդվածները սկզբնաղբյուրների, արխիվային նյութերի, մամուլի հրապարակումների, հայրենի և համաշխարհային պատմագիտական գրականության լայն հեն-քի վրա լույս են սփռում Հայոց հին և միջնադարյան, նոր և նորագույն ժա-մանակաշրջանների պատմության առանձին հիմնահարցերի վրա:

Տպ. - ISSN 1829-4596
Էլ. - ISSN 2953-8084 © ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2025

ՎԱՀԵ Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
կրտսեր գիտաշխատող
anarzaba@gmail.com
ID 0000-0002-9569-2569
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-3

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՐԴՈՒՐԻ II-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԸՍՏ Կ. Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՈՒՊՏԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ*

Ամփոփում

Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև Սարդուրի II-ի (Ք. ա. մոտ 771–735)[1] օրոք ծավալված պայքարին առաջինն անդրադարձել է Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը՝ հիմնական աղբյուր ունենալով Վանի Սուրբ Պողոս-Պետրոսի եկեղեցում գտնվող կոթողի վերին հատվածի բեկորներին արձանագրված Սարդուրի II-ի տարեգրությունը: Դրանում վկայված եփրատամերձ գոտում՝ Մելիդի շրջանում, իրականացված նվաճումների, ինչպես նաև Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ճակատամարտի առաջին անդրադարձը Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտինն է: Հետազոտողը, համադրելով բիայնական և ասորեստանյան սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև «Աստվածաշնչի» վկայութ-

* *Ներկայացվել է 24.X.2025 թ., գրախոսվել է 30.X.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 22.XII.2025 թ.:*

[1] Թվագրման վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Grekyan.** 2015, 99-105.

յունները, փորձեց վերականգնել երկու թագավորությունների միջև պայքարի համապատկերը: Շուրջ չորս տասնամյակ տևած հետազոտությունների ընթացքում Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը վերանայեց Ք. ա. 743 և 735 թթ. իրողություններին առնչվող իր որոշ տեսակետներ, որոնք սակայն, հետազոտողի աշխատությունների դրվագային քննարկման պատճառով, չարծարծվեցին:

Բանալի բառեր՝ Ասորեստան, Կումմուխ, Արպադ, Եփրատ, Թիգլթապալասար III, Տուշպա, արշավանք:

Ներածություն

Անդրադառնալով ուրարտական աղբյուրներում վկայված Բիայնիլիի և Ասորեստանի միջև պայքարին՝ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ Վանա ժայռի հյուսիսարևելյան հատվածում գտնվող «Գանձադռան» տարեգրությունում վկայված է Սարդուրի II-ի հաղթական արշավանքը մերձուրմյան ավազան՝ Մանա: Այնուհետ հարավարևելքում արքայի ձեռնարկած արշավանքների համատեքստում հիշատակվում է Բաբիլուն՝ Բաբելոնիան[2]: Հետազոտողի համար երկրանունների նմանությունից զատ, նման համադրության համար կռվան էր նաև հանգամանքը, որ բիայնական ուժերի համար առավել դյուրին էր Զագրոսյան լեռներով արշավել դեպի Բաբելոնիա[3]:

Վանի Սուրբ Պողոս-Պետրոսի եկեղեցում գտնվող Սարդուրի II-ի արձանագրությունը հայտնի էր դեռևս Ֆ. Շուլցի

---

[2] **Lehmann-Haupt.** 1926, 29; **Арутюнян.** 2001, 241 A_{1-9}; **Salvini.** 2018, A 9-3, I_{1-9}; ***Հայոց պատմություն.*** 2024, 27: Առաջարկված այլ տեղորոշումների համար տե՛ս **Dann.** 2020, 27.

[3] **Lehmann-Haupt.** 1926, 337-338.

հետազոտություններից[4]: Ամենայն հավանականությամբ, սույն բեկորները «Գանձադռան» ձախ խորշի դիմաց կանգնեցված կոթողինն են[5]:

Կոթողի հետևի կողմի արձանագրության բովանդակությունն աղերսվում է Սարդուրի II-ի՝ Իզոլուի արձանագրությանը[6]: Այն վկայում է Եփրատից անդին՝ Միլտիայի (Մելիդ) շրջանում Սարդուրի II-ի նվաճումների մասին: Սկզբնաղբյուրում վկայված է Մելիդի արքա Խիլարուադայի նստավայր Սասինիի նվաճման, արքայի հպատակեցման, ինչպես նաև այս շրջանում գտնվող ինը ամրոցները Վանի թագավորությանը միացնելու մասին[7]: Հարկ է նշել, որ արձանագրությունում վկայված տեղանունների տեղորշման առումով Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն առանցքային էր համարում հայտնաբերման վայրը: Ելնելով վերոնշալ մոտեցումից՝ հետազոտողը

---

[4] Կոթողի վերին հատվածն ուղղահայաց բեկորված էր և երկու հատվածները հորիզոնական դիրքով գտնվում էին եկեղեցու ապսիսի կողքին գտնվող երկու փոքր խցերում՝ որպես քիվ պսակելով վերջիններս: Կոթողի ձախ հատվածն աջ խցի վերևում, իսկ երկրորդը՝ ձախի: Մինչ արշավախմբի հետազոտությունը հայտնի էր միայն ձախ խորշի արձանագրության դիմային հատվածը (**Schulz.** 1840, 298-299, XXXVIII): Արշավախմբի իրականացրած աշխատանքի ընթացքում պարզվեց, որ կոթողն արձանագրված է քառակողմ (**Lehmann-Haupt.** 1926, 136):

[5] **Salivini.** 2018, A 9-1; **Գրեկյան.** 2023, 119-120: Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտը, սակայն ենթադրում է, որ «Գանձադռան» արևելյան խորշի դիմաց՝ ժայռում պատվանդանի համար հղկված քառակուսում, երբեք չի կանգնեցվել կոթող, քանզի դրան խանգարել են Սարդուրի II-ի կրած պարտությունները Թիգլաթպալասար III-ից (**Lehmann-Haupt.** 1931, 626):

[6] **Арутюнян.** 2001, 242, B I; **Salvini.** 2018, A 9-1 Vo.

[7] **Арутюнян.** 2001, 244; **Salvini.** 2018, A9-4.

վկայված բոլոր տեղանունները տեղորոշում է Եփրատի աջակողմյան հատվածում[8]:

Ուրարտուի գերակայությունը Հյուսիսային Սիրիայում

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը ենթադրում է, որ Իզուլուի արձանագրությունում վկայած իրողությունները ծավալվել են Ք. ա. 743 թ. առաջ[9]: Սուրբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց հայտնաբերված վերոհիշյալ կոթողի ձախ կողային հատվածում[10] վկայված է դեպի հյուսիս-արևելք՝ Սևանա լճի ավազան կատարված արշավանք: Տարեգրության սույն հատվածը զուգադրելի է Սարդուրի II-ի՝ Ադամխանի (Վարդաձոր) արձանագրության հետ[11]: Տարեգրության մեջ Սևանա լճի ավազան կատարված արշավանքին հաջորդում է Ասորեստանի արքա Աշշուր-նիրարի V-ի (Ք. ա. 754-745) նկատմամբ տարած հաղթանակի հիշատակումը[12]: Սույն արշավանքը և հաղթանակը Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն աղերսում է ասորեստանյան էպոնիմատի վկայությանը, ըստ որի Աշշուր-նիրարի V-ը Ք. ա. 754 թ. ձեռնարկել է արշավանքը դեպի Արպադ[13]: Կ. Ֆ. Լե-

---

[8] **Арутюнян.** 2006, 186-187.

[9] Հետազոտողն աղերսում է Ք.ա. 754 թ. դեպի արևմուտք կատարած Սարդուրի II-ի արշավանքի հետ (**Lehmann-Haupt.** 1910, 483):

[10] Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի մոտ այն վկայված է ձախ հատվածում, ինչը պատճառ դարձավ որ շարունակաբար թյուր վերականգնվի տարեգրության հաջորդականությունը (**Lehmann-Haupt.** 1927, 137; **Salvini.** 2020, 21-23; **Գրեկյան.** 2023, 113):

[11] **Арутюнян.** 2001, 246; **Арутюнян.** 2006, 204-205; **Salvini.** 2018, A 9-6.

[12] **Арутюнян.** 2001, 242, DI+DII$_{8-12}$; **Salvini.** 2018, A 9-11, Sin. $_{8-12}$; **Lehmann-Haupt.** 1926, 137.

[13] **Millard.** 1994, 42, 59; **Grekyan.** 2023, 793: Բիայնական ուժերին հաջողվեց հաղթանակի հասնել ասորեստանյան բանակի գլխավոր

ման-Հաուպտը նախապես կարծում էր, որ Ք. ա. 754 թ. Արպադի շուրջ ծավալված իրադարձություններն ավարտվել են Ասորեստանի հաղթանակով[14]: Հետազոտողը, սակայն, հետագայում վերանայեց իր տեսակետը[15]: Սույն արշավանքներով Բիայնիլիի ծավալումը դեպի արևմուտք, ըստ հետազոտողի, նպաստեց նաև, որ թագավորության ազդեցության ներքո հայտնվի Հյուսիսային Սիրիան և անգամ պայմանավորի Իսրայելում ու Հրեաստանում ընթացող իրադարձությունները[16]: Սարդուրի II-ն Աշշուր-նիրարի V-ի դեմ պայքարում կարողացել է հասնել տարածաշրջանում ուրարտական գերիշխանության հաստատմանը: Այդ իսկ պատճառով, երբ Ասորեստանում իշխանության եկավ Թիգլաթպալասար III-ը (Ք. ա. 744-727), նա սկզբից ևեթ կենտրոնացավ իր գլխավոր հակառակորդի՝ ասորեստանյան աշխարհակալության խոչընդոտ Ուրարտուի դեմ և իրականցրեց ռազմավարչական բարեփոխումներ[17]: Ասորեստանի արքան սույն պայքարում Արպադ քաղաքը, որը Հյուսիսային Սիրիայի բանալին էր, ընտրեց որպես իր առանցքային գործողությունների մեկնակետ[18]:

Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 743 թ. հաղթանակը

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը դեռևս 1896 թ. նշում է, որ Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 743 և 735 թթ.

հրամանատար Շամշի-իլուի նկատմամբ, ով նախկինում երկու անգամ անգամ կարողացել էր հաղթանակել (**Fuchs.** 2008, 89):

[14] **Lehmann-Haupt.** 1910, 482.

[15] **Леман-Хаупт.** 1938, 253.

[16] **Lehmann-Haupt.** 1931, 854.

[17] **Tsakanyan.** 2018, 121-122.

[18] **Lehmann.** 1896, 325.

Ուրարտուին առնչվող հաղորդումների վերաբերյալ չի տրվել երկու թագավորությունների միջև մղված պայքարի ամբողջական պատկերը[19]: Երկու թագավորությունների միջև ծավալված իրադարձությունները վերականգնելու համար հետազոտողը նախ անդրադառնում է ասորեստանյան էպոնիմատների վկայություններին:

Սկզբնաղբյուրում Ք. ա. 743 թ. վերաբերյալ հիշատակվում է. «*Ուրարտու երկիրը պարտվեց Արպադ քաղաքի մոտ*»: Ք. ա. 742 թ. և Ք. ա. 741 թ. առնչությամբ վկայված է՝ «*Արպադ քաղաքի դեմ*» և «*Դարձյալ նույն քաղաքի դեմ: Այն նվաճվեց երեք տարում*»: Ուշագրավ է, որ Ք.ա. 740 թ. էպոնիմատում վկայված է դարձյալ՝ Արպադ քաղաքի դեմ[20]: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը, էպոնիմատներում վկայված սույն իրողությունները հստակեցնելու համար հաջորդիվ քննում է աղբյուրագիտական վկայությունները[21]:

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ի տարեգրությունում Ք. ա. 743 թ. իրողությունների վերաբերյալ նշվում է. «*Իմ գահակալության երրորդ տարում՝ Աշշուր (աստվածը)՝ իմ տերը քաջալերեց ինձ և... Սուլումալը Մելիդ երկրի, Թարխուլարան Գուրգում երկրի...: ...Բոլոր երկրներում նրանք վստահել էին միմյանց ուժին: Իմ տիրոջ՝ Աշշուր (աստծո) ուժով և զորությամբ ես կռվեցի նրանց դեմ (և) հաղթեցի նրանց: ...Ես սպանեցի նրանց ռազմիկներին (և) լցրեցի լեռների կիրճերը նրանցով (նրանց դիակներով):...Ես զավթեցի նրանց անթիվ մարտակառքերը (և) ...նրանց...Ճակատա-*

---

[19] **Lehmann.** 1896, 321; հմմտ.՝ **Rost.** 1893, XVII և հաջորդիվ:
[20] **Tadmor, Yamada.** 2011, Introduction, 17 (1. The Eponym Chronicle).
[21] **Lehmann.** 1896, 322-323.

մարտի ընթացքում ես գրավեցի …Սարդուրիի…1 … նրանցից 72950-ը …ից…Իր կյանքը փրկելու համար Սարդուրին փախավ գիշերով և (այդպիսով) փրկվեց շատ արագ՝ մինչ արեվածագը: …Կյանքեր կտրող նետով ես նրան հետ քշեցի դեպի Եփրատ գետի վրայով (անցնող) կամուրջը, որը գտնվում էր իր երկրի սահմանին….Իմ բանակը տիրացավ նրա անհամար ձիերին…

Ես կրակի մատնեցի նրա բազմաթիվ ռազմական սարքերը, (որոնք գտնվում էին) նրա ճամբարում»[22]:

Կալխուից հայտնաբերված հաջորդ՝ հանրագումարային արձանագրությունում, նշվում է. «*Սարդուրին՝ Ուրարտու երկրից ընդվզեց իմ դեմ և Մատի-իլիի հետ դավադրություն կազմակերպեց (իմ դեմ): Քիշտան և Խալպի երկրներում՝ Կումմուխի քաղաքի շրջաններում, պարտության մատնեցի ես նրան և գրավեցի նրա ամբողջ ճամբարը: Նա սարսափեց իմ զենքերի ահարկու փայլից և միայնակ փախավ՝ փրկելու համար իր կյանքը: Ես փակեցի նրան Տուրուշպայում՝ իր քաղաքում, և նրան իր քաղաքի դարպասների առջև ծանր պարտության մատնեցի: Ես բարձրացրի իմ արքայական պատկերը Տուրուշպա քաղաքի դիմաց: 70* ***բերու*** *(երկժամ) տարածությունը ես խրոխտ արշավեցի Ուրարտուի ընդարձակ երկրի միջով՝ մի ծայրից մյուսը (վերևից ներքև) և ոչ մի հակառակորդ ես չունեցա (այնտեղ)*»[23]:

Կալխուից գտնված մյուս արձանագրությունում առկա է մասնակի տարբերություն. «*Սարդուրին՝ Ուրարտու երկրից, ընդվզեց իմ դեմ և դավադրություն կազմակերպեց (Բիթ)-*

---

[22] **Tadmor, Yamada.** 2011, 9, 2'b-16'a.

[23] **Tadmor, Yamada.** 2011, 39, 20b-25a.

Ագուսի (երկրից) Մատի-իլիի հետ (իմ դեմ): Կումմուխի քաղաքի շրջանների՝ Քիշտանի և Խալպիի երկրների միջև, ես նրան լիովին պարտության մատնեցի և նրանցից խլեցի իր ամբողջ ճամբարը: Նա սարսափեց իմ զենքերի ահարկու փայլից, իր կյանքը փրկելու համար, նա հեծնեց մի զամբիկ[24] *ու գիշերը փախավ Սիզիր սարը՝ ժայռոտ լեռը, և բարձացավ (դրա վրա)*»[25]:

Կալխուից հայտնաբերված սույն երկու արձանագրություններում նաև նշվում է, որ Ուլլուբա և Խաբխի երկրները՝ Նալ լեռան «հետևում», նվաճվել են և վերածվել ասորեստանյան նահանգերի: Թիգլաթպալասար III-ն Ուլլուբա երկրում կառուցել է Աշշուր-իքիշա անունով քաղաք՝ նվաճված երկրներից իրականացնելով վերաբնակեցում[26]:

Հարկ է նշել, որ սկզբնաղբյուրում վկայված Ուլլուբա երկրի նվաճումը տեղի ունեցավ միայն Ք. ա. 739 թ.[27]: Ուլլուբայի հարավում գտնվող Նալ լեռը տեղորոշվում է հարավում Դեհոկի և հյուսիսում Զախոյի միջև և, թերևս, համադրելի է Արևելյան Խաբուրի հովտով ձգվող լեռնաշղթայի հետ[28]:

---

[24]Հին Հունաստանում ոչ ոք երբեք չէր հեծնում զամբիկ, իսկ Քսենոփոնը անգամ չի էլ քննարկում ձիավորի կողմից այն գնելու հանգամանքը: Հին Արևելքում իրողությունը համանման էր և Ուրարտուի արքայի՝ զամբիկ հեծնելը ասորեստանյան դառը ծաղրն է (**Lehmann.** 1896, 325; **Lehmann-Haupt.** 1910, 482):

[25] **Tadmor, Yamada.** 2011, 41, 15 ՛b-30.

[26] **Lehmann.**1896, 323; **Tadmor, Yamada.** 2011, 39, 25b-29, 41, 27-31, 49, 6-8; **Ցականյան.** 2018, 77:

[27] **Tadmor, Yamada.** 2011, Introduction, 17 (1. The Eponym Chronicle).

[28]**Kessler.** 1980, 165, 174; **Streck.** 1998, 91; **Yamada.** 2018, 21: Վարկածներից մեկի համաձայն Նալ լեռը գտնվել է Խարբերդից ոչ

Ուշագրավ է, որ Ուրարտուի արքա Մենուայի (Ք. ա. մոտ 810–790/780–ական թթ.) գահակալության շրջանում վկայված է Ուլիբա՝ Ուլլուբա, երկրի նվաճումը, որով և Արևելյան Խաբուրի հովիտն առավել քան կես դար անցավ Վանի թագավորությանը[29]:

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի Կալխուից հայտնաբերված վերոնշյալ առաջին արձանագրությունում այնուհետ թվարկվում են Ք. ա. 735 թ. արշավանքի ընթացքում նվաճված շրջաններն ու քաղաքները Տիգրիսի թունելի շրջանում. «*Էնզի երկիրը, Անգանու (և) Բենզու քաղաքները՝ ամրոցները Ուրարտու երկրի մինչև Կալա... գետը՝ դրա գետը: Ես միացրեցի (այս շրջաններն) Ասորեստանին և կցեցի դրանք «**turtānu**»-ի ինչքի նահանգին և Նաիրի երկրի նահանգին*»[30]: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ ուրարտա-ասորեստանյան դիմակայությանն առնչվող աղբյուրագիտական հենքը սույն իրադարձությունների վերաբերյալ վերը բերված սկզբնաղբյուրներ են:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը մերժում է Պ. Ռոսթի՝ Ք. ա. 743 թ. էպոնիմատի հիշատակության վրա հիմնված տեսակետը, որ հակառակորդ բանակների միջև ճակատամարտը տեղի է տեղի ունեցել Արպադ քաղաքի մոտ[31]: Հետազոտողը կարծում

հեռու և այս շրջանը նվաճվել է Սարդուրի II-ի կրած պարտությունից հետո (**Dann.** 2025, 12-16):

[29] **Salvini.** 1995, 74, 2018, A 5-9; **Dann.** 2020, 84-85.

[30] **Tadmor, Yamada.** 2011, 39, 32-36; **Lehmann-Haupt.** 1926, 77.

[31]**Rost.** 1893, XII, XVIII-XXI; **Lehmann.** 1896, 324: Մ. Սալվինին կարծում է, որ Սարդուրին Մելիդից դուրս գալով, նվաճում է Կումմուխի Ուիտա և Խալպա քաղաքները և պաշարում է Պարալան, որտեղ, թերևս, ապաստանել էր արքա Կուշտաշպի(լի)ն (**Арутюнян.** 2001, 241E; **Salvini.** 2018, A9-3 IV_{36-57}): Վերջինս, թեև վճարում է հարկը, սակայն աճապարում է Թիգլաթպալսար III-ի մոտ, որն արդեն պաշարել էր

է, որ այստեղ, ի դեմս էպոնիմատի վկայության, առկա է ոչ հստակ ձևակերպում: Նա սկզբնաղբյուրում վկայված իրողությունը՝ «*Արպադ քաղաքում՝ ուրարտացիների ոչնչացումը (սպանդը)*», մեկնաբանում է այլ կերպ: Ըստ դրա, Թիգլաթպալասար III-ը պաշարել էր Արպադը, երբ ուրարտական զորքը շարժվեց նրան հանդիման: Դադարեցնելով քաղաքի պաշարումը, Թիգլաթպալասար III-ը շարժվում է հակառակորդ բանակներին ընդառաջ: Կ. Ֆ.Լեման-Հաուպտը աղբյուրում վկայվածը՝ Արպադի պաշարումը և ուրարտացիների կոտորածը, զատում է միմյանցից որպես առանձին իրողություններ[32]:

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ հակառակորդների միջև Ք. ա. 743 թ. մղված առաջին ճակատամարտը տեղի է ունեցել ոչ թե Արպադի մոտ, այլ ավելի հյուսիս, երբ Ասորեստանի արքան ընդառաջ է շարժվել իր հակառակորդներին[33]: Հետազոտողը նշում է, որ մեկ այլ առանցքային հարց է Ուրարտուի սահմանին՝ Եփրատի վրայով անցնող կամրջի գտնվելու վայրը: Իզուլի մոտ գտնվել է Եփրատի վրայով անցում, իսկ այստեղից ավելի հարավ, որտեղ Եփրատը հատում է Տավրոսը, այլևս առկա չեն միմյանց հավասար բարձրությամբ ափեր: Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Վ. Բելքը մինչ այդ

Արպադ քաղաքը: Կուշտաշպի(լի)ն է, հավանաբար, ասորեստանյան զորքին ուղեկցել դեպի ուրարտական ճամբար և տարեգրությունում արձանագրվել են միայն ուրարտական կողմի համար բարեհաջող ընթացած իրադարձությունները (**Salvini.** 1995, 75-76 և հղված գրականությունը, **Fuchs.** 2012, 153-154): Ք. ա 743 թ. պարտությամբ պայմանավորված տարեգրությունը չշարունակելու և կառուցվածքի մասին տե՛ս **Գրեկյան.** 2023, 119:

[32] **Lehmann.** 1896, 324; **Astour.** 1979, 9; **Գրեկյան.** 2023, 30-31:

[33] **Lehmann-Haupt**. 1926, 334-335.

Եփրատի կամրջի՝ Իզոլուի մոտ տեղորոշման հետ կապված, բանավեճ էր ծավալել Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի հետ, վերջինս 1910 թ. լույս տեսած աշխատությունում նախապատվություն էր տալիս նրա տեղորոշմանը[34]: Հետագայում, սակայն, Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը վերստին ենթադրեց, որ Իզոլուի արձանագրության շրջանը կարելի է համարել նաև Եփրատի կամրջի գտնվելու վայրը:

Ուրարտուի և Ասորեստանի հետագա պայքարը: Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 735 թ. արշավանքը

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը վիճարկում է Պ. Ռոսթի տեսակետը, ըստ որի Սարդուրի II-ի նկատմամբ Թիգլաթպալասար III-ի հաղթանակն Ասորեստանի համար ապահովեց տևական հաջողություն[35]: Արպադի պաշարման Ք. ա. 742-740 թթ. իրադարձություններն ուղղված էին նաև հակաասորեստանյան դաշինքի դեմ[36]: Երբ եռամյա պաշարումից հետո ասորեստանյան զորքը Ք. ա. 741 թ. նվաճեց քաղաքը, կարճ

---

[34] Սկզբնաղբյուրում վկայված կամուրջը Վ. Բելքը նախապես տեղորոշում էր Իզոլուի մոտ: Հետագայում հետազոտողը վերանայեց իր տեսակետը, այն տեղակայելով Սամոսատի շրջանում: Դրա առանցքային կռվանը Քիշտան և Խալպի քաղաքների համադրումն էր Սամոսատից հարավ՝ Քյուշտամ և Խալֆաթ բնակվայրերի հետ, որոնցից առաջինը Եփրատից արևմուտք, երկրորդն անմիջապես Եփրատի մոտ (**Belck.** 1904, 182-184; **Lehmann-Haupt.** 1910, 483): Վ. Բելքի առաջարկած սույն տեղորոշումները, սակայն այժմ չեն հաստատվում և ուրարտական աղբյուրներում վկայված, լճի մոտ գտնվող Խալպա՝ Խալպի տեղանունը տեղակայվում է Գյոլբաշ լճի շրջանում (**Astour.** 1979, 9-13):

[35] **Lehmann.** 1896, 326; **Lehmann.** 1910, 48.

[36] **Lehmann.** 1896, 326; **Dann.** 2025, 7; **Novotny.** 2023, 367-390.

ժամանակ անց ասուրական տիրապետությունը տապալվեց, քանի որ Ք. ա. 740 թ. էպոնիմատում դարձյալ հիշատակվում է Արպադի դեմ ձեռնարկված հերթական արշավանքը[37]:

Ք. ա. 740 թ. Արպադի անկումից հետո Հյուսիսային Սիրիայում Ուրարտուի և Ասորեստանի պայքարը շարունակվեց: Այս անգամ Ուրարտուին հակվեց Ունքի (Պատին) քաղաքը, որի դիմադրությունը ճնշվեց միայն երկու տարի անց՝ Ք. ա. 738 թ.:

Համաձայն տարեգրության, Թիգլաթպալասար III-ը Ք. ա. 738 թ. նաև հարկ ստացավ Իսրայելի արքա Մենահեմից, ինչի մասին վկայություններ առկա են նաև Աստվածաշնչում. «*Երկրի վերայ եկաւ Ասորեստանի թագաւոր Փուղը, եւ Մանայեմը Փուղին հազար տաղանդ արծաթ տուաւ*»[38]: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը ենթադրում է, որ Մենահեմի գահակալության առաջին տարիներին, ինչպես նաև հավանաբար հակաասորեստնյան դաշինքի ջանքերով Մենահեմի որդուն սպանած[39] Փակեեի գահակալության տարիներին Ուրարտուի և Իսրայելի միջև եղել է դաշինք: Հետազոտողը դա նաև պայմանավորում է Եսայու մարգարեությունում վկայված իրողությամբ. «*Ասորիքն առաջիցը եւ Փղշտացիքն ետեւիցը եւ պիտի ուտեն Իսրայէլին լիքը բերանով*»[40]: Սույն վկայությունը ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի փաստում է, որ Իսրայելը հարկադրված է

---

[37] **Lehmann.** 1896, 326.

[38] Աստուածաշունչ 1896, Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 19; **Levine.** 1972, 231-232; **Tadmor, Yamada.** 2011, 14, 10b-12, 28, 2b-7, 35, iii 1-23.

[39] «Իւր զորապէտ՝ Ռովմելայի որդի Փակկէն եւ զարկեց նորան Սամարիայումը...եւ նորան սպանեց եվ թագաւոր եղաւ նորա տեղը» (Աստուածաշունչ. 1896, Դ Թագաւորաց, ԺԵ, 25):

[40] Աստուածաշունչ. 1896, Եսայիա, Թ, 12:

եղել միանալ դաշինքին՝ Դամասկոսի արքա Ռեծոնի[41] և փղշտացիների ճնշման արդյունքում[42]:

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 738 թ. Իսրայել, ինչպես նաև՝ Ք. ա. 737 թ. մարերի դեմ ձեռնարկած արշավանքները դարձյալ պայմանավորված էին Սարդուրի II-ի դեմ Ասորեստանի պայքարով[43]: Երկու թագավորությունների պայքարն ավարտելու համար Ք. ա. 735 թ. Թիգլաթպալասար III-ն անձամբ արշավեց Ուրարտու, քանի որ համառ և տոկուն արքային այլ կերպ առերեսվել հնարավոր չէր[44]: Սույն ձեռնարկին նախորդել էր Ք. ա. 736 թ. դեպի Նալ լեռ՝ Ուլլուբա, կատարված արշավանքը[45]: Այն, ենթադրելի է, նպատակ ուներ ճնշելու այստեղ մնացած ուրարտական դիմադրության վերջին օջախները, և ըստ էության նաև նախապատրաստելու դեպի Ուրարտու կայանալիք հաջորդ տարվա խոշոր արշավանքը[46]:

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի, Կալխուի հանդիսավոր արձանագրություններում վկայված են միայն Ք. ա. 735 թ. Թիգլաթպալասար III-ի արշավանքին առնչվող իրողություն-

---

[41] Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի սույն եզրակացությանն է աղերսվում նաև «Գանձադռան տարեգրությունում» վկայված Սարդուրի II-ի՝ Ռուիշիանի (Դամասկոսի անվանումը, թերևս, եգիպտական աղբյուրներում) երկրի արքա Ռածոնին հաղթելու Հ. Կարագյոզյանի առաջարկած վարկածը (**Կարգյոզյան.** 2005, 126):

[42] **Lehmann-Haupt.** 1911, 89-90.

[43] **Lehmann-Haupt.** 1911, 89-90; **Levine.** 1972, 40-42; **Գրեկյան.** 2023, 32:

[44] **Lehmann.** 1896, 326-327.

[45] **Tadmor, Yamada.** 2011, Introduction, 17 (1. The Eponym Chronicle); **Fuchs.** 2014-2016, 307-308.

[46] **Kessler.** 1980, 165, 21; **Yamada.** 2018, 21.

ներ, ինչը փաստում է նաև էպոնիմատում վկայված արշավանքն Ուրարտու երկրի դեմ[47]: Ըստ հետազոտողի, Սարդուրի II-ի և Թիգլաթպալասար III-ի՝ Քիշտան և Խալպի քաղաքների միջև մղված ճակատամարտը Ք. ա. 735 թ. է տեղի ունեցել, որից հետո պաշարվել է մայրաքաղաք Տուշպան[48]: Ուրարտագիտության ռահվիրայի նման ենթադրությունը բխում էր տվյալ շրջանի աղբյուրների քննությունից[49]:

Թիգլաթպալասար III-ի՝ Արևմտյան Իրանում (Լորեստան կամ Քերմանշահ) կանգնեցված կոթողի արձանագրությունում, որն ավելի վաղ է շարադրված (Ք. ա. 737 թ.), վկայված է, որ հակաասորեստանյան դաշինքը գլխավորողը հենց Մատի-իլիին էր, որը և ապավինել էր Սարդուրի II-ի աջակցությանը[50]: Քիշտանի և Խալպիի միջև ճակատամարտում՝ Սինզի (Գյոկսու) գետի մոտ, դաշնակիցների պարտությունից հետո Ասորեստանի արքան նվաճել է Գուրգում (Մարաշ) երկրի քաղաքները: Գուրգումի արքա Թարխուլարան Թիգլաթպալասար III-ին է ներկայացել ընծաներով և ընդունել

---

[47] **Tadmor, Yamada.** 2011, 17.

[48] Ըստ Մ. Սալվինիի, Ք. ա. 735 թ. մայրաքաղաք Տուշպայի պաշարում իրականում տեղի չի ունեցել, քանզի ոչ մի տեղանուն Եփրատից անդին վկայված չէ, մինչդեռ Ուլլուբայի գրավումը մանրամասն վկայված է, իսկ Ուրարտուի տարածքով անցնելու ձևակերպումները գրական-քարոզչական բնույթի են (**Salvini.** 1995, 73-74, 22; **Yamada.** 2018, 22, **Dann.** 2025, 10-11): Արձանագրություններից մեկում ասորեստանյան զորքի՝ վարարած Արաձանին գետանցելը վկայված է մի համատեքստում, որում նաև հիշատակվում է Սարդուրիի նախկինում կրած պարտությունը (**Tadmor, Yamada.** 2011, 36, 11-13):

[49] Տեսակետի արծարծումը տե՛ս նաև **Меликишвили.** 1954, 275-276; **Пиотровский.** 1959, 82-83.

[50] Կումմուխի նվաճումից հետո հյուսիսիրիական միությունը Արպադի գլխավորությամբ հակվեց դեպի Ուրարտուն (**Diakonoff.** 1984, 86):

Ասորեստանի գերիշխանությունը: Այնուհետ ասորեստանյան զորքն արշավել է մեկ այլ վայր[51]:

Սույն աղբյուրում վկայված իրողությունները հետևաբար փաստում են, որ Քիշտանի և Խալպիի միջև ճակատամարտը միանշանակ կայացել է Ք. ա. 743 թ.: Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 735 թ. արշավանքն Ուրարտու, ինչպես Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտն էր նախապես կարծում, նպատակ էր հետապնդում հակառակորդին անակնկալի բերել հենց մայրաքաղաքում[52]:

Երթուղին

Հետազոտողը Թիգլաթպալասար III-ի Ք. ա. 735 թ. արշավանքի երթուղուն անդրադառնալով, նշում է, որ այն եղել է նրա ամենավտանգավոր ձեռնարկումներից մեկը: Ասորեստանյան բանակի Տուշպա շարժվելու համար Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը քննարկել է երթուղու երկու տարբերակ: Ըստ առաջինի, որը խարսխված էր Վ. Բելքի հետազոտությանը, Թիգլաթպալասար III-ը կարող էր շարժվել Մեծ Զաբի հովտով, Բիլի բնակավայրի մոտ հատել Արևելյան Տիգրիսի հետ ջրբաժանը, այնուհետ Մերվանենից ընթանալ Հոգոց Վանք, Քասրիկ և Աստվածաշեն ճանապարհով: Շատախից Մոկս տանող ճանապարհը Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը, տեղանքում իր հետազոտությունների վրա հենվելով, համարում է անանցանելի: Այս ճանապարհի զանազան ուղիներով, ըստ հետազոտողի առավելագույնը կարող էին ոչ մեծ զորաջո-

---

[51]**Tadmor, Yamada.** 2011 35, i 21-43, 47, 45-50; **Yamada.** 2018, 13, 16-17; **Novotny.** 2023, 367-390.

[52] **Lehmann.** 1896, 326-327; **Հմայակյան, Գրեկյան**. 2010, 16-17:

կատներ շարժվել՝ հասնելով Վանա լճի հարավ-արևելյան շրջաններ, ինչի մասին թերևս վկայում է Հայկի և Բելի առասպելը՝ Հայոց Ձորում տեղի ունեցած ճակատամարտի վերաբերյալ: Հարավից Ուրարտու ներխուժել հնարավոր էր նաև Արևելյան Տիգրիսը Թիլլ գյուղաքաղաքի մոտ հատելով[53]:

Ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի՝ երկրորդ երթուղու պարագայում ասորեստանյան զորքը Եփրատն անցել է Իզոլուի մոտ: Հետազոտողը սույն ուղղությամբ ներխուժումն ավելի հավանական է համարում, հենվելով Թիգլաթպալասար III-ի նվաճումների շարքում Էնզի երկրի (Տիգրիսի թունելի շրջանը) հիշատակության վրա[54]: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը նշում է, որ ասորեստանյան արձանագրություններից մեկում վկայված Բիրդաշու լեռը տեղորոշվում է Վանա լճի հյուսիսում և փաստում, որ ասորեստանյան արշավանքն անցել է հենց հյուսիսով[55]: Արձանագրությունը, որն ըստ հետազոտողի շարադրված չէ աշխարհագրական և ժամանակագրական հաջորդականության ծիրում, նախ վկայում է Տուշպային առնչվող եղե-

---

[53] **Lehmann-Haupt.** 1926, 75-76.

[54] **Tadmor, Yamada.** 2011, 39, 32-36.

[55]**Lehmann.** 1896, 327: Պ. Ռոսթն անդրադառնալով Կալխուից հայտնաբերված արձանագրությունում վկայված Բիրդաշու անունով լեռան հիշատակությանը, այն տեղորոշում է Վանա լճից հյուսիս՝ համադրելով Նեմրութի հետ: Հետազոտողը ենթադրում է, որ երբ ասորեստանյան զորքը պաշարել էր մայրաքաղաք Տուշպան, զորքի մի հատվածը շարժվել է դեպի հյուսիսային շրջաններ և նվաճել է մինչև Եփրատն ընկած շրջանները (**Rost.** 1893, XXVIII; **Tadmor, Yamada.** 2011, 39, 30-31): Մեկ այլ արձանագրութունում հիշատակվում են քաղաքներ, որոնք գտնվում էին «Նաիրի երկրի ծովի ափին», իսկ Բիրդաշան վնասված հատվածում վկայված է Էնզի և Ուրարտու երկրների քաղաքների համատեքստում (**Tadmor, Yamada.** 2011, 43, i 1- 24):

լությունները: Արշավանքի երթուղու նման վերականգնումը, սակայն, հակասում է սկզբնաղբյուրում վկայված իրողություններին, ինչպես նաև Կալխուից հայտնաբերված արձանագրությունների թվագրությանը[56]:

Եզրակացություններ

Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտը կարծում է, որ Սարդուրի II-ն իր արշավանքներով արևելքից և արևմուտքից օղակել էր Ասորեստանը, ինչը պայմանավորել է նաև տարածաշրջանում Ուրարտուի գերակայությունը: Հետազոտողը ենթադրում է, որ դա կասեցնելու համար ասորեստանյան էպոնիմատում հիշատակված դեպի Արպադ Ք. ա. 754 թ. ձեռնարկված արշավանքն աղերսվում է տարեգրությունում վկայված Աշշուրնիրարի V-ի նկատմամբ Սարդուրի II-ի հաղթանակին: Սույն իրողությամբ պայմանավորված՝ Ասորեստանի նոր գահակալ Թիգլաթպալասար III-ը Ք. ա. 743 թ. իր գործողությունների առանցքային մեկնակետ է ընտրում Արպադը և պաշարում քաղաքը: Հետազոտողը նախապես սույն իրողության հետ էր աղերսում Կումմուխի Քիշտան և Խալպի քաղաքների միջև ճակատամարտը: Չնայած Սարդուրի II-ի պարտությանը, Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպը ենթադրում է, որ Վանի թագավորության գլխավորությամբ հակաասորեստանյան դաշինքի պայքարը շարունակվեց անգամ Արպադի անկումից հետո: Գրեթե երկու տասնամյակ ծավալված պայքարը պայմանավորեց Թիգլաթապալասար III-ի Ք. ա. 735 թ. արշավանքն Ուրարտու: Սկզբնաղբյուրում վկայված Էնզի երկրի տեղորոշմամբ պայ-

---

[56] **Հմայակյան, Գրեկյան.** 2010, 16-17; **Գրեկյան.** 2023, 32-33; **Novotny.** 2023, 370.

մանավորված՝ հետազոտողը թյուրիմացաբար ենթադրել է, որ Քիշտան և Խալպի քաղաքների միջև ճակատամարտը մղվել է Ք. ա. 735 թ., ինչին հաջորդել է Թիգլաթպալասար III-ի արշավանքն արևմուտքից և Տուշպայի պաշարումը: Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև մղված պայքարին նվիրված հետազոտությունները պայմանավորեցին սույն խնդրի քննարկումը հաջորդ տասնամյակներում ևս, հետազոտողի պատմագիտական դիտարկումների ծիրում:

Գրականություն/References/Литература

1. Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանների 1896, եբրայական եւ հունական բնագիրներից թարգմանուած, Կոստանդնուպոլիս, Ա. Յակոբ Պոյաճեանի տպարան, 1424 էջ:
   Bible, Book of Old and New Testaments 1896, translated from the Hebrew and Greek originals, Constantinople, Hakob Poyachyan Printing House, 1424 p.
2. **Գրեկյան Ե.** 2023, «Սարդուրյան տարեգրության» կառուցվածքը և ժամանակագրական որոշ հարցեր, «Պատմամշակութային ժառանգություն», № 4, էջ 111-126:
   Grekyan Y. 2023, The Structure of the “Annals of Sarduri” and Some Chronological Issues, “Historical and Cultural Heritage”, № 4, pp. 111-126.
3. **Կարագյոզյան Հ.** 2005, Աստվածաշունչը և սեպագիր աղբյուրները, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Երևան, էջ 125-127:
   Karagyozyan H. 2005, The Bible and Cuneiform Sources, “Biblical Armenia”, Yerevan, pp. 125-127.

4. Հայոց պատմություն 2024, հ. I, Գիրք երկրորդ, Հին դարեր (Ք. ա. IX դար - Ք. հ. III դար), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 700 էջ + 24 էջ ներդիր:
History of Armenia 2024, vol. I, Book II, Ancient Period (9th ce. BC – 3rd ce. AD), Yerevan, “Zangak” Publishing House, 700 pages, 24 page inserts.
5. **Հմայակյան Ս., Գրեկյան Ե.** 2010, Վանը հնադարում (Տուրուշպա, Տուշպա, Տոսպ), «Պատմաբանասիրական հանդես», № 3, էջ 3-19:
Hmayakyan S., Grekyan Y. 2010, Van in ancient times (Turušpa, Tušpa, Tosp), “Historical-Philological Journal”, № 3, pp. 3-19.
6. **Ցականյան Ռ.** 2018, Զանգվածային տեղահանությունների ու վերաբնակեցումների քաղաքականության ներքին առանձնահատկություններն Ասորեստանում Թիգլաթպալասար III-ի (մ. թ. ա. 745-727 թթ.) օրոք, «ՎԷՄ», № 3 (63), էջ 66-85:
Tsakanyan R. 2018, The features of the policy of mass deportations and resettlements in Assyria during the reign of Tiglath-Pileser III (745–727 BC), “VEM”, № 3 (63), pp. 65-85.
7. **Арутюнян Н.** 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, изд. «Гитутюн» НАН РА, 533 с.
Harutyunyan N. 2001, Corpus of Urartian cuneiform inscriptions,Yerevan, Publishing House “Gitutyun” of NAS RA, 533 p.
8. **Арутюнян Н.** 2006, Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, 2-е изд., доп. и перераб, Санкт-Петербург, изд. Санкт-Петербургского унвиерситете, 365 с.
Arutyunyan N. 2006, Biainili - Urartu. The history of

wars and politics, and questions of place-name tudies. - 2-th rev. ed., with corrections and additions, St. Petersburg: St. Petersburg State University, Publishing House, 368 p.

9. **Леман-Хаупт К.** 1938, Вступительная лекция по истории и культуре Халдов, «Труды Тбилисского гос. университета», № 6, Тбилиси, с. 245-267.
   Lehmann-Haupt K. 1938, Introductory lecture on the history and culture of the Khalds, “Proceedings of Tbilisi State University”, № 6, Tbilisi, pp. 245-267.
10. **Меликишвили Г.** 1954, Наири-Урарту, Тбилиси, Издательство Академии Наук Грузинской СССР, 446 с.
    Melikishvili G. 1954, Nairi-Urartu, Tbilisi, Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian USSR, 446 p.
11. **Пиотровский Б.** 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, изд. восточной литературы, 285 с.
    Piotrovsky B. 1959, Kingdom of Van (Urartu), Moscow, Publishing House of Oriental Literature, 285 p.
12. **Astour M. C.** 1979, The Arena of Tiglath-pileser III’s Campaign against Sarduri II (743 B.C.), “Assur” 2/3, pp. 1-23 (69-91).
13. **Belck W.** 1904, Die Steleninschrift Rusas' II Argistihinis von Etschmiadzin, “Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft”, Bd. 58, No. 1, S. 161-197.
14. **Dann R.** 2020, A study of the toponyms of the Kingdom of Bia/Urarṭu, with a contribution by Marie-Claude Trémouille, Rome, Ismeo, Serie Orientale Roma, Nouva Serie, vol. 19, 328 p.
15. **Dann R**. 2025, On the Western edge of Urartu some Remarks on the PossibleIndentification of the SARD(A)UR(R)IANA Mentioned by Tiglath-Pileser III with SARDURIḪINILI, “The Problems of the History of

Armenia”, № 1 (30), pp. 3-25:
16. **Diakonoff I.** 1984, The pre-history of the Armenian people, Translated from the Russian by Lori Jennings With revisions by the Author, Delmar, New York, Caravan Books, 241 p., Maps 3.
17. **Fuchs A.** 2008, Der Turtan Samsi-ilu und die große Zeit der assyrischen Großen (830-746), “Die Welt des Orients”, Bd. 38, S. 61-145.
18. **Fuchs A.** 2012, Urarţu in der Zeit, in: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.),Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007, “Acta Iranica” 51, Louvain, 2012, S. 35-161.
19. **Fuchs A.** 2014-2016, Ulluba/u, Reallexikon der Assirologie, Bd. XIV, S. 307-308.
20. **Goodpeed G.** 2007, A Hystori of the Babylonians and Assyrians, Gorgias Press, (reprint of the original edition published by the Charles Scribner's Sons, New York, 1902), 422 p.
21. **Grekyan Y.** 2015, The Regnal Years of the Urartian Kings Argišti Menuaḫi and Sarduri Argištiḫi, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies 9/1, pp. 91-124.
22. **Grekyan Y. H.** 2023, The Kingdom of Urartu, in: The Oxford History of the Ancient Near East, vol. IV, K. Radner, N. Moeller, D.T. Potts (eds), Oxford: Oxford University Press, pp. 769-864.
23. **Kessler K.** 1980, Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr., Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 253 S.
24. **Lehmann C. F.** 1896, Chaldische Forschungen: 6. Tiglatpileser III. gegen Sardur von Urartu, “Zeitschrift für

Ethnologie 28, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Mai-Sitzung", 321-327.

25. **Lehmann C. F., Belck W.** 1894, Ein neuer Herrscher von Chaldia, "Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete", Bd. 9, S. 82-99, 339-360.
26. **Lehmann-Haupt C. F.** 1910, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, B. Behr's Verlag, 543 S.
27. **Lehmann-Haupt C. F.** 1926, Armenien einst und jetzt, Bd. II/1, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag, 450 S.
28. **Lehmann-Haupt C. F.** 1931, Armenien einst und jetzt, Bd. II/2, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag, 1067 S.
29. **Levine D. L.** 1972, Menahem and Tiglath-Pileser: A New Synchronism, "Bulletin of the American Schools of Oriental Research", vol. 201, pp. 40-42.
30. **Millard A.** 1994, The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC, "State Archives of of Assyira studies", vol. II, Helsinki, Helsinki University Press, 192 p.
31. **Novotny J.** 2023, The Assyrian Empire in Contact with the World, in: The Oxford History of the Ancient Near East, vol. IV, K. Radner, N. Moeller, D.T. Potts (eds), Oxford: Oxford University Press, pp. 352-424.
32. **Rost P.** 1893, Die Keilschrifttexte Tiglat pileser's III.nach den Papierabklatschen und Originalen des Britsichen Museums, Bd. I: Einleitung, Transscription und Uebersetzung, Wörterverzeichnis mit Commentar, Leipizg, Verlag von Eduard Pfeifer, 145 S.
33. **Salvini** 2018, Corpus dei testi urartei, vol. V, Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A), dizionario urarteo, schizzo grammaticale della lingua Urartea, Editions de Boccard, 506 S.
34. **Salvini M.** 1995, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 257 S.

35. **Salvini M.** 2020, Das Schicksal der Keilschriftstelen des Reiches Urartu (9.-7. Jh. v. Chr.). Wiederverwendung, Entdeckung, Beschädigung, Rettung, “Alter Orient”, Bd. 17, S. 18-26.
36. **Schulz F. E.** 1840, Mémoire sur le lac de Van et ses environs, par M. F. Éd Schulz (Envoyé á Paris le 8 juin 1828), “Journal Asiatique”, Série III, 9, pp. 257-323.
37. **Streck M.** 1998, Reallexikon der Assirologie, Bd 9, 1./2. Lieferung, S. 91.
38. **Tadmor H., Yamada Sh**. 2011, The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744-727 BC), and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria, Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, vol. I, Winona Lake, Indiana, Eisenbraus, 211 p.
39. **Tsakanyan R.** 2018, Tiglath-Pileser III (745-727 B.C.): Mass deportations and resettlements policy in Assyria, “Journal of Armenian Studies”, № 1, pp. 116-136.
40. **Yamada S.** 2018, Ulluba and Its Surroundings: Tiglathpileser III’s Province Organization Facing the Urartian Border, in: Yamada S. (ed.). Neo-Assyrian Sources in Context: Thematic Studies on Texts, History, and Culture. State Archives of Assyria Studies, vol. XXVIII, Helsinki, pp. 11-40.

Ваге С. Саргсян, *Институт истории НАН РА, младший научный сотрудник*, **Борьба между Урарту и Ассирией в период правления Сардури II по исследованиям К. Ф. Леман-Хаупта**

Резюме

Борьба между Урарту и Ассирией в период правления Сардури II (ок. 771-735 гг. до н.э.) была впервые исследована К. Ф. Леман-Хауптом (1861-1938). Летопись Сардури II, записанная

на фрагментах верхней части обелиска, находящегося в церкви Святых Павла и Петра в Ване, также послужила источником при изучении этого феномена. Первые исследования о завоеваниях ближайших районов Евфрата, описанных в летописи, а также о битве между Урарту и Ассирией в 754 г. до н. э., были проведены К. Ф. Леман-Хауптом. По мнению исследователя, Сардури II своими походами окружил Ассирию с востока и с запада. Исходя из этих реалий, в 743 г. до н. э. новый ассирийский правитель Тиглатпаласар III выбрал город Арпад как стратегическую ключевую точку для своих дальнейших действий. Несмотря на поражение, Сардури II продолжил борьбу, что привело к нападению Тиглатпаласара III на Урарту в 735 г. до н. э. В ходе исследований, длившихся около четырёх десятилетий, К. Ф. Леман-Хаупт также пересмотрел некоторые свои взгляды по теме осады Арпада в 743 г. до н. э., ошибочно связав битву между городами Киштан и Халпи в Куммухе с осадой Тушпы в 735 г. до н.э.

Ключевые слова: Ассирия, Куммух, Арпад, Евфрат, Тиглатпаласар III, Тушпа, поход.

Vahe S. Sargsyan, *Institute of History of the NAS RA, Junior Researcher,* **The struggle between Urartu and Assyria during the reign of Sarduri II according to the research of K. F. Lehmann-Haupt**

Summary

The struggle between Urartu and Assyria during the reign of Sarduri II (ca. 771-735 BC) was first researched by K. F. Lehmann-Haupt (1861-1938). In examining this phenomenon, the researcher used the annals of Sarduri II, recorded on fragments of the upper part of an obelisk in the Church of Saints Paul and Peter in Van, as a primary source. The conquests in the Euphrates region, as described in

the annals, as well as the battle between Urartu and Assyria in 754 BC, were first studied by K. F. Lehmann-Haupt. According to the researcher, Sarduri II surrounded Assyria from the east and west with his campaigns. In light of these circumstances, the new Assyrian king, Tiglath-Pileser III, identified the city of Arpad as a strategic key point for his operations in 743 BC. Despite his defeat, Sarduri II continued the struggle, which led to Tiglath-Pileser III's campaign against Urartu in 735 BC. During his nearly four-decade-long research, K. F. Lehmann-Haupt also revised some of his earlier views on the siege of Arpad in 743 BC, mistakenly connecting the battle between the cities of Kishtan and Halpi in Kummuh with the siege of Tushpa in 735 BC.

Key words: Assyria, Kummuh, Arpad, Euphrates, Tiglath-Pileser III, Tushpa, campaign.

GOHAR D. VARDUMYAN
Institute of History, NAS RA, PhD, Associate Professor
V. Brusov State University
gohar.vardumyan@gmail.com
ID 0009-0006-4120-9929
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-28

DEITIES, SANCTUARIES, PRIESTHOOD, AND TEMPLE COMMUNITIES IN ANCIENT ARMENIA*

Abstract

In ancient Armenia, during the reign of the Orontid (Ervanduni), Artaxiad (Artashesian), and early Arsacid (Arshakuni) dynasties, many sanctuaries dedicated to gods and goddesses of the state pantheon were constructed in various parts of the country. The Armenian pantheon, which existed during the 6th centiry BC – 4th century AD, was a coherent cultic system with a defined hierarchy of deities, associated festivals and rituals, as well as temples and shrines, and other sanctuaries. Temples were served by priests and priestesses who performed rituals and acted as intermediaries between people and the gods. The priesthood played a significant role in the spiritual and social life of the country, enjoying the patronage of the ruling class, which, in turn, relied on the spiritual elite in many matters.

As in other countries of the Ancient World, in Armenia there also existed temple communities that functioned as religious, economic, and administrative centers, integrating cultic practices with social and economic life. The leadership of the entire spiritual life of the country was concentrated in the hands of the priesthood and temple communities, which greatly enhanced their authority in the state and among broader layers of the people. They played a vital role in the social sphere of the kingdom and maintained close cooperation with

* *Submitted on 16.X.2025, reviewed on 20.X.2025, accepted for publication on 22.XII.2025.*

the royal authority, sustaining both ideological and economic ties. The priesthood developed the tradition of deification of kings and the cult of royal ancestors, a striking manifestation of which was the dynastic pantheon of Antiochus I Orontid of Commagene on Mount Nemrut, featuring colossal sculptures of the gods and the king.

The state pantheon, priesthood and temple communities continued to function until the adoption of Christianity in Armenia at the beginning of the 4th century AD, when the polytheistic religious system was supplanted by the new monotheistic faith. The ancient sanctuaries were converted into churches and monastic complexes, and the pagan priesthood was transformed into a Christian clerical hierarchy.

Key words: Armenian pantheon of gods, sanctuary, shrine, royal dynasty, Orontid, Artaxiad, Arsacid, priest, temple community, spiritual elite, deification of king, cult of royal ancestors.

Introduction

In Armenia, during 6th BC – 4th AD centuries, owing to the development of economy, urban centres, crafts and trade, and a number of other factors, public thought and spiritual life flourished. Under the Orontid, Artaxiad, and early Arsacid royal dynasties, the unification of the state fostered the centralization of the cult in the state pantheon, with a certain hierarchy of deities and a ritual system. This period was also marked by the construction of many temples, shrines, altars, and other sanctuaries dedicated to the gods and goddesses of the state pantheon in different regions of the country. The role of mediator between the people and venerated deities was played by the priesthood – the class of religious leaders, who directed cult practices and had significant power and influence over the spiritual life of society.

The primary sources of data on ancient Armenian religion, particularly concerning sanctuaries, priesthood, and temple communities derive from Greek (Strabo) and early medieval

Armenian (Agathangelos, Movses Khorenatsi) historians, and the research on various aspects of these subjects has been undertaken by many scholars. Despite the sparse data, studies have enabled researchers, mainly historians and orientalists, to reconstruct a more or less complete picture of pre-Christian sanctuaries and cult attendants, the widespread temples with their communities which occupied a significant place in the political, economic, social, and spiritual life of the kingdom.

This article seeks to examine the available material within the framework of the Armenian state pantheon, paying particular attention to the major sanctuaries. It also aims to explore the organization of temple communities and the priesthood, their functions and role in public life, as well as to elucidate the interrelations between the ruling elite and the religious establishment. During the research, we specifically examine the relationship between the priestly class and the royal house, a dynamic that found expression both in mythology and cult traditions. The study primarily employs historical-comparative and analytical research methods, which make it possible to reconstruct the broader picture of the spiritual and cultural landscape of pre-Christian Armenia.[1]

Deities, Sanctuaries, Priests

The Armenian pantheon was formed during the period of the Orontid, Artaxiad, and early Arsacid dynasties and functioned until the adoption of Christianity, constituting the core of the official state religion. The cult system evolved in accordance with its own internal principles and traditions, the origins of which can be traced back to

[1]In our previous article on the relationship between the religious and state systems in ancient Armenia, we examined the period from the 3rd millennium BC up to the adoption of Christianity, beginning with the transitional stage to statehood and encompassing the pantheons of Hayasa, the Kingdom of Van, and Orontid-Artaxiad-Arsacid Armenia (see **Вардумян**. 2024, 3-23. The present article aims to explore in greater detail the Armenian state pantheon and priesthood during the Hellenistic period.

earlier stages in the formation of pre-Christian spiritual culture. Ancient beliefs were preserved and transformed within the framework of mythological thought, generating a variety of sacred phenomena and deities. The veneration of gods and goddesses constituted the basis of the pagan religion.

Emerging at the vibrant historical and cultural crossroads of the Ancient World, the Armenian pre-Christian mythology and cult system maintained notable connections with the religious traditions of neighboring peoples. In the eastern regions of the country, the intensification of contacts with the Iranian cultural sphere left a discernible imprint on ancient Armenian mythology. Already during the reign of the Orontids, starting from the 6th century BC, the Zoroastrian religion from Achaemenid Iran tried to penetrate Armenia, but despite some influence, the efforts to establish it in the country did not achieve decisive success.

On the other hand, beginning in the 4th century BC, Armenia, like other regions in the Near East, became integrated into the expanding sphere of Hellenistic civilization spreading from the West. Its influence was evident in many spheres of material and spiritual culture. These new developments were particularly noticeable in the official pantheon, where Armenian deities were often associated with their Greek counterparts, or local theonyms were accompanied by corresponding Olympian names. The works of medieval Armenian historians attest that during the Orontid and Artaxiad periods statues and busts of deities were brought from the Hellenistic world and installed in Armenian temples. Movses Khorenatsi describes how King Artashes I, after building his capital city Artashat, erected a temple there and transferred from Bagaran the statue of Artemis (Anahit) along with all the native idols, but the statue of Apollo (Mihr) he placed outside the city, near the road.[2] Despite some Hellenistic influence, which imparted new shades to the local religious

[2]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 176-177:

environment, the Armenian gods and goddesses preserved their national character and were not identified with the Greek deities.

After the decline of the Artaxiad dynasty, especially in the early centuries of our era, Armenia, under the Arsacids, appeared in a complex geopolitical environment, positioned between the expansionist ambitions of Rome and Parthia, and undergoing significant religious and ideological turbulence. Nevertheless, during the whole period of 6th BC to the 4th AD centuries, in the Armenian pre-Christian religion the official pantheon held a key place in the spiritual life of the country, acting as a hierarchical structure, with certain functions of gods and goddesses.

The panteon was headed by the supreme couple – Aramazd and Anahit, whose cults were distinguished by the splendor of their ritual and the abundance of sanctuaries. Agathangelos mentions Aramazd, the father of gods, describing him as "the great and brave Aramazd, the creator of heaven and earth", who provides and bestows fullness and prosperity on people.[3] He was the lord of Eternity, the fearsome god of thunder and lightning. Personifying good in the entire Universe, he ruled and patronized the gods in heaven and people on earth; the largest and brightest luminary in the night sky, Jupiter, was dedicated to him.[4] Many temples were built in honor of Aramazd, and the principal one was located in the region of Ani-Kamakh (Upper Armenia). Mazhan, the son of Artashes II, was ordained as high priest there.[5] This fact attests to the close connection between the worship of the supreme god and the royal house, extending even to the deification of royal ancestors and the entire royal family.[6] Another renowned

---

[3]**Ագաթանգեղոս**.1983, 80:

[4]For more information about Aramazd and the other deities of ancient Armenian pantheon see **Вардумян**. 1991, 103-125; Հայոց պատմություն. 2024, 575-597.

[5]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 183:

[6]For the custom of deifying the royal family see **Саркисян.** 1966, 3-26; **Սարգսյան.** 1966, 28-78.

sanctuary, mentioned by Movses Khorenatsi, was the shrine named "House of Aramazd and Astghik" on Mount Pashat (province of Vaspurakan).[7] Movses Khorenatsi also writes about a sanctuary dedicated to Aramazd in the area of Bagavan (in Bagrevand, the province of Ayrarat), in which an eternal flame, symbolizing the Sun, was kept.[8] Here, on August 11, was held the celebration of Navasard, one of the most beloved festivals announcing the beginning of the year. All the people participated in the feast under the patronage of the king, and the priesthood performed ceremonies in the temple.[9]

Many sanctuaries were likewise dedicated to the most beloved goddess Anahit – the Great Lady, the glory and life-giver of the nation, the mother of all beings, the patroness of the country, as Agatangelos described her. To the golden-haired Mother Goddess the Armenian kings would turn before going to battle in the hope of victory.[10] Among the numerous sanctuaries dedicated to her, the most renowned and affluent was the temple in Yeriza (the province of Yekegheats), where solemn festivities and rituals were performed, and sacrifices were offered to her golden image.[11]

In his account of the foundation of Artashat, Movses Khorenatsi

---

[7]Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք. 1865, 301:

[8]**Մովսես Խորենացի**. 1991, 216:

[9]On the Aratsani river banks, the king, accompanied by the royal nobility, military leaders, and the assembled populace, including numerous pilgrims, gathered to partake in royal hunts, equestrian games and competitions, and various public festivities. During these celebrations, peasants presented the results of their harvests and local produce, artisans displayed their crafts, and *gusans* – the traditional bards, competed in the performance of their art, while the youth engaged in singing and dancing. The festival then continued in Ashtishat, centered around the seven sanctuaries dedicated to Aramazd, Anahit, Mihr, Vahagn, Astghik, Nane, and Tir (**Խառատյան-Առաքելյան**. 2005, 249-250). A song from the Gokhtan region has been preserved, in which King Artashes I, lying on his deathbed, recalls with longing the Navasard celebration, when trumpets blared and drums thundered during the races for stags and hinds (**Գրիգոր Մագիստրոսի** թղթերը. 1910, 87).

[10] **Ագաթանգեղոս.** 1983, 40, 42, 46, 80:

[11]**Ագաթանգեղոս**. 1983, 436, 442:

notes that the King Artashes brought the statues of Anahit and other native idols, from the famous pagan sanctuary of Bagaran and erected them in the royal capital, and the statue of Mihr-Apollo "he put up outside the city near the road".[12] Movses Khorenatsi mentions that Artashes set up the copper-gilded statues of Artemis-Anahit, Apollo-Mihr, and Vahagn-Heracles in the celebrated pagan town of Armavir, but when the the king died, "the chief priests who were of the Vahuni family, …supposed to be Vahagn their ancestor", and they set up his statue in Taron, in their own village of Astishat.[13] In the royal capital of the Artaxiad dynasty, Artashat, there stood the temple named Anahtakan, distinguished for its beautiful ritual vessels. Also noteworthy were the shrines in Ashtishat and Bagavan, as well as the Throne of Anahit on Mount Aryuts in Darbnatskar (the province of Andzevatsyats).[14]

The descendants of the supreme divine couple also enjoyed the reverence of both the ruling elite and the wider populace; they, too, were honored through the establishment and dedication of temples and sanctuaries. Astghik, Nane, and Mihr inherited certain functions of their parents and, according to their role and significance, constituted the rank of principal gods. Among them was also Vahagn, one of the foremost deities, who in some sources is also mentioned as the son of Aramazd. Completing this hierarchy was Tir, the scribe of Aramazd, who occupied a position of particular closeness to the divine family.
Astghik, the radiant goddess of love, was, like Anahit, associated with water, and at the Vardavar festival, celebrated in the heat of summer (during the Navasard season), the statues of both goddesses were ritually sprinkled with water[15]. Astghik was particularly venerated in the region of Taron. She was regarded as the beloved of Vahagn, and

---

[12]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 177:
[13]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 122-123:
[14]**Մելիք-Փաշայան**. 1963, 103-125:
[15]About the feast, see **Մանուկեան**. 1969, 177-190; **Խառատյան-Առաքելյան**. 2005, 201-226; **Վարդումյան**. 2020, 179-180:

their principal sanctuary, known as the “Chamber of Astghik and Vahagn”, was located in Ashtishat. Noteworthy as well were the temples in Artashat and Artamet, which housed remarkable cult images of the rose-fingered goddess. Dragon-stone monuments, called “vishaps”, symbolizing the fertile power of water, were also considered places of worship for Astghik.[16]

Nane, Astghik's sister, was revered as the goddess of feminine perfection, wisdom, ingenuity, the family hearth, and reproduction, having inherited the maternal attributes traditionally associated with Anahit. The principal temple of Nane was located in the village of Thil, in the province of Daranaghyats (Upper Armenia)[17], while another important sanctuary stood in Bagavan.

The sons of the supreme couple also occupied especially significant places within the pantheon. Among them, the cult of Mihr reached a high degree of development under the Orontids, when together with Aramazd and Anahit, he formed a triad, particularly venerated by the royal household. Later, Artavazd II (55-34 BC) of the Artaxiad dynasty, even identified himself with his favored god.[18] Mihr, as a solar deity, came to embody the principles of goodness, justice, and law. The renowned sanctuary of Bagaharich housed a cult statue of Mihr-Hephaestus, where he was venerated as the patron of blacksmithing.[19] Especially significant was his temple in Garni, constructed during the reign of King Trdat I (52-58, 62-88), the founder of the Arshakid dynasty. As a solar sanctuary, its architectural design features twenty-four columns, symbolizing the hours of the day, and it is the only pagan temple in Armenia that has survived to our time.[20] The month of Mehekan (February) was dedicated to Mihr, and on its 14th day his special festival, Trndez, was celebrated with

---

[16]**Աբեղյան**. 1975, 103-182:
[17]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 127-128:
[18]**Վարդումյան.** 2024, 588:
[19]**Ագաթանգեղոս**. 1983, 444; **Մովսէս Խորենացի**. 1991, 126-127:
[20]**Առաքելյան**. 1976, 27-29, 91-102; **Тирацян** 1988, 162-164.

kindled bonfires, around which people sang and danced. The festival, heralding the advent of spring, was intended to warm the earth with fire, thereby invoking the life-giving power of the sun and hastening the return of warmer days (it is celebrated up to now).[21]

Another solar deity was Vahagn, lord of thunder and lightning, the god of war who embodied courage and masculine strength. Movses Khorenatsi has recorded a hymn to Vahagn, which symbolically represents the birth of the sun from the cosmic "Purple Sea", itself a metaphor for the universe. In written sources Vahagn is also depicted as Dragon-slayer.[22] The privileged custodians of Vahagn's cult were the priestly nakharars of the Vahuni dynasty, who traced their lineage to the valiant god himself, and here we have a striking example of priest-theophors in ancient Armenia.[23] The most splendid of the sanctuaries dedicated to Vahagn was the Vahevanyan temple in Taron, situated on the bank of the Euphrates – a magnificent shrine richly adorned with gold, silver, and numerous offerings donated by great kings. Also noteworthy were the sanctuary of Vahagn Dragon-Slayer on the slopes of Mount Karke,[24] the shrine in the area of Ahevakan on the slopes of Mount Varaga, and others.

The hierarchy of the principal deities was completed by Tir, the patron of education and knowledge, writing and prophecy, who served as the scribe and messenger of Aramazd.[25] Among his sacred sites were Tretuk in Syunik, and the mountain of Tirinkatar, on the south-western slope of Mount Aragats. Most renowned, however, was the temple of arts and sciences in the village of Yerazmuyn (the province of Vostan), where a copper-gilded statue of the god was erected. The cult of Tir at this sanctuary included the practice of dream divination, for he was believed to inspire dreams and interpret

---

[21]**Մանուկեան**. 1969, 59-70; **Խառատյան-Առաքելյան**. 2005, 53-62; **Վարդումյան**. 2020, 174-176:
[22]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 85:
[23]**Միսիթարյան**. 1989, 81-86:
[24]**Ագաթանգեղոս**.1983, 452:
[25]**Ագաթանգեղոս**.1983, 435:

them,[26] and probably the kings appealed to his predictions before going into battle.

In addition to these principal gods and goddesses, the deities Amanor, Vanatur, Spandaramet, Demeter, Gisane, and Barshamin are also attested in written sources. Amanor and Vanatur were deities associated with the New Year, whose main sanctuary was located at Bagavan, where, as noted above, the festival of Navasard was celebrated.[27] The name "Amanor" in Armenian literally signifies "New Year", and the deity was accordingly regarded as the patron of the festival, celebrated on August 11. During this occasion, Vanatur was venerated as the provider of hospitality, offering shelter and lodging to the multitude of pilgrims who gathered for the feast. The temple priests distributed portions of the offerings donated to Vanatur among travelers, pilgrims, and guests.[28]

Sandaramet was considered the ruler of abysses and inferno, and hell was regarded as his dwelling place.[29] The worship of the deities Demeter and Gisane was particularly widespread in Taron, where they founded the city of Vishap (Dragon), also connected with underworld. A statue of the god Barshamin, fashioned from white ivory and crystal and plated with silver, was erected in the shrine of the village of Tordan (the province of Daranaghyats).[30] The cults of these deities were also associated with royal houses and enjoyed their patronage.

Priesthood, Temple Communities, and Nobility

In the period under review, sanctuary construction in Armenia reached a particularly significant scale. Accordingly, questions concerning their functioning, the organization of their economy, and

---

[26]**Ագաթանգեղոս**. 1983, 436; **Ալիշան.** 1895, 288-292:
[27]**Ագաթանգեղոս.** 1983, 464, 466; **Ալիշան.** 1895, 256, 302:
[28]**Ալիշան**.1895, 160-161:
[29]**Ալիշան**. 1895, 311-312; **Վարդումյան**, 2024, 594:
[30]**Ագաթանգեղոս.** 1983, 440, **Ալիշան.** 1895, 312-314:

the activities of the priesthood inevitably arise in the study of the state pantheon. A number of scholars have addressed various aspects of these issues, analyzing the principal characteristics of ancient Armenian priestly institutions and temple communities.[31]

In the earliest period, the priesthood in Armenia, as in other Ancient Eastern countries, was small in number and lacked institutional independence; religious rituals were performed by secular authorities – regional rulers or the king himself. But, in the process of the advancement of priesthood as a separate layer of society, it already represented a hierarchical organization in which the leading role was played by the upper echelon, consisting of relatives or close associates of the royal family.[32] Going back to the Urartian period (9th – 6th centuries BC), it is observed that temple priests were usually appointed from among the king's relatives or trusted associates, while the high priest of the kingdom was generally the king himself.[33] The same trajectory of development can be seen in Armenia in the post-Urartian period, that is from the 6th century BC to the III century AD. When King Ervand of the Orontid dynasty founded the city of Bagaran, he appointed his brother to serve as its high priest.[34] Tigran the Great (95-55 BC) himself performed the duties of high priest in

---

[31]**Периханян**. 1959, 5-6, 155-157 et al.; **Саркисян**. 1960, **Սարգսյան**. 1966; **Կրկյաշարյան**. 1963, 55-66; **Կրկյաշարյան**. 1970, 128-158; **Մելիք–Փաշայան**. 1963, 119, 122; **Մխիթարյան**. 1989, 81-86; **Հակոբյան**. 2001, 145-156; **Հակոբյան.** 2020:

[32]In ancient Egypt, priests acted on behalf of the pharaoh, essentially representing his person; in Sumer, the head of the community was both a leader and a priest; in the Hittite Empire, the king himself was considered a sacred figure and fulfilled the role of chief priest (**Токарев**. 1964, 294-205, 302-303, 316-318). The Greek geographer Strabo, in his description of the ancient temple community in Cappadocian Comana, noted: “The priest is master of the temple, and also of the temple servants... He is second in rank... after the king; and in general the priests belonged to the same family as the kings»; they were the owners and rulers of the temple land and managed the profits from the plots cultivated by temple slaves (**Strabo**. 1917, 12, 2-3).

[33]**Հմայակյան**. 1986, 120-123:

[34]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 166:

one of the temples dedicated to the goddess Anahit. Trdat I (63–88 AD) was also a priest. The high priest of the temple of Aramazd in Ani was Mazhan, the king's brother. It was not uncommon for a priest-ruler to attain the status of a nakharar (great noble), or for an entire nakharar family to be regarded as hereditary attendants of the cult of a particular deity. For instance, the worship of Vahagn was entrusted to a special priestly-nakharar lineage known as the Vahuni, who were believed to be descendants of the god. The priests and priestesses of this lineage enjoyed the protection of the state.[35]

The cult functions of the Armenian priesthood were very diverse. All the most significant feasts of a nationwide character or associated with the cults of particular deities of the pantheon, were held under the leadership of priests, with the gathering of a huge number of people from nearby and distant cities, towns and villages. This circumstance also strengthened the socio-economic potential of the temples and priesthood in the country. The traditional and periodicnature of the organization of such celebrations turned the areas around temple complexes not only into places of pilgrimage, but also into large fairs, centers of trade and exchange relations. During certain festivals, sacrifices of animals, birds, plants and fruits were made to the gods in temples and shrines under the direct supervision of priests, and the entire population participated in these ceremonies.

The official festival was held in the temple and was attended by the ruling elite, the middle class, and the common people. The ritual was solemn, conducted according to ceremonial rules, under the joint patronage of the spiritual and secular elite, and accompanied by royal festivities and entertainments. In contrast, the public celebration was simpler and more spontaneous, taking place in homes or in open spaces, such as town and village squares or the countryside, and was accompanied by songs and dances, games, costumed and masked

[35] **Մովսէս Խորենացի**. 1991, 122:

performances, and lively events.[36] Both types of events stimulated the development of communication routes and the organization of various craft industries on the spot, which contributed to the emergence of permanent trade and artisan quarters around the temple complex. The temple priesthood developed a system of religious and mythological ideas, rooted deep in antiquity, associated with the state religion. It established the genealogy of the deities of the Armenian pantheon as a means of expressing the unity and kinship of all regions and ethnic groups within the unified state. The priesthood in pre-Christian Armenia exerted a great influence on all aspects of spiritual life, on the development of art, scientific knowledge and literature, temples, served as centers of culture, and held ideological authority within the ancient Armenian state.

Sanctuaries and temple communities of Asia Minor and Armenia were classified by A. Perikhanyan into three structural types. The first type comprised sanctuaries located outside settlements, functioning as theocratic communities with independent economies and holding either local or national significance. The second type encompassed temple communities that included villages and towns, combining extensive landholdings with relatively large populations. The third type was represented by temple cities, around which trade and craft quarters developed, thereby fostering the expansion of economic networks and transit trade. These large temple complexes played a crucial role in the religious and socio-economic life of Armenia during this period.[37]

S. Krkiasharyan, studying the cities of ancient Armenia, noticed that, as in other Eastern countries (Babylon, Syria), here also, the entire population of urban centers was closely connected to the sanctuary situated at the heart of the city. In such temple-cities, the priesthood had considerable influence on various aspects of spiritual

---

[36]For Armenian festivals and rituals, see **Մանուկեան**. 1969; **Петросян**. 2024; **Խառատյան-Առաքելյան**. 2005:

[37]**Периханян**. 1959, 5-6, 155-157 et al.

and social life. Among the most significant of these cultic centers were Armavir, the capital of the Orontids, as well as Ashtishat, Bagaran, and Garni. The temples and the priesthood held control over writing, literature, schooling and education, the regulation and administration of civil acts (birth, marriage, family, and familial relations), the definition of laws, judicial authority, divination, intercession before the gods, and even medicine, in short – the entire spiritual life.[38]

High priests enjoyed great authority and were considered close to the king, holding their positions for life. In Armenia, as in other Hellenistic countries, kings endowed temples and their priests with vast land holdings and a large workforce, which constituted the main source of economic and political power for the priestly class.[39] The names of several prominent priests are also preserved in historical sources, such as Ervaz, Mazhan, Voghyump.[40] An interesting phenomenon in the heathen religious life of Armenia has been observed – the institution of the priest-theophor, a high-ranking priest originating from the ruling clan, who bore the name of the deity he served. Such priests wielded considerable political authority and even commanded a contingent of troops.[41]

Temple communities derived income mainly from their extensive landholdings, where they were engaged in agriculture and cattle breeding. Certain sanctuaries of the goddess Anahit, for instance, possessed vast estates (dastakerts), settlements, and forests, while the Vahuni clan of Taron owned a number of villages, numerous warriors, and even the entire province of Hashteank was under their control.[42] In addition to income from landholdings, temples amassed wealth through donations from kings and princes, especially from

---

[38]**Կրկյաշարյան**.1963, 55-66; **Կրկյաշարյան**. 1970, 128-158:
[39]**Կրկյաշարյան**. 1994, 84-96:
[40]**Մովսէս Խորենացի**. 1991, 175, 183, 176:
[41]**Մխիթարյան**. 1989, 81-86:
[42]**Մելիք-Փաշայան**.1963, 119, 122:

wartrophies. Agathangelos witnesses, that after a successful military campaign the king was obliged to distribute a considerable portion of the booty to both the army and the temples.[43]

In the countries of the Ancient East, rulers always sought to endow their authority with a supernatural dimension, presenting themselves as intermediaries between humans and the gods or as divine heirs, and at times even proclaiming themselves and their ancestors to be deities. While examining the phenomenon of king deification and royal ancestor worship in ancient Armenia, G. Sargsyan argues that a vivid example of this tradition is the sanctuary of Commagene, the family pantheon of Antiochus I Orontid. The monument, situated on Mount Nemrut in the Armenian Taurus Range, is constructed upon a 50-meter-high artificial tumulus rising from the mountainslope. At this site are colossal stone statues of deities, each enthroned upon seats measuring approximately eight meters in height. Greek inscriptions identify these figures as Zeus-Oromazd (Armenian Aramazd), Apollo-Mithras-Helios-Hermes (Armenian Mihr), Heracles-Artagnes (Armenian Vahagn), the patron goddess of Commagene (Armenian Anahit), as well as King Antiochus himself. Nearby stand the statues of a lion and an eagle, traditional emblems of royal authority. The sculptural ensemble is symmetrically reproduced on both the eastern and western terraces of the tumulus, and the deities and the king, enthroned in majesty, symbolically greet the rising sun at dawn and bid farewell to it at dusk. After describing all this, G. Sargsyan shows that King Antiochus himself was regarded as a solar figure endowed with divine attributes, exercising authority granted to him by the gods. In this capacity, he ensured the prosperity of his people and acted as a patron of diverse spheres of economic and social

[43]The historian describes that, after his victory over the Persian army, King Khosrov of the Arsacid dynasty dedicated lavish offerings to the sanctuaries and temple altars associated with his royal house. These included white bulls and goats, white horses and mules, ornate gold and silver jewelry, and precious gems. In addition, he distributed one-fifth of the abundant spoils of war to the priests and the army (**Ագաթանգեղոս**. 1983, 26, 28).

life. In its own time, the Commagene pantheon functioned as one of the principal sacred places of the kingdom, serving as a venue for ritual ceremonies, the celebration of pagan feasts, and the veneration of Antiochus Orontid and his dynasty. The Nemrut sanctuary, as a monument of outstanding cultural significance, holds exceptional value for the study of the history of Eastern Hellenism and the Hellenistic era of Armenia.[44] The material evidence preserved at the site offers insights into a wide range of issues, including the political history of the Orontid royal family, the religious and ideological conceptions of the period, artistic representations, costume traditions, as well as the organization of temple economies and land relations.

The Armenian pantheon and priesthood continued to function until the adoption of Christianity as the state religion at the beginning of 4th century AD, when the old faith was officially replaced by the new – Christian religion. During the reign of Trdat (Tiridates) III the Great (298-330), many churches, monastic complexes, and chapels were constructed, often on the very sites and using the same stones of the ruined heathen temples, shrines, and other sanctuaries. Some members of the former priesthood became the first clergy of the Armenian Apostolic Church. Certain ancient deities found echoes in the images of Christian saints, and numerous heathen festivals were reinterpreted and transformed into Christian feasts. In general, many elements of the pre-Christian past have survived to this day in the form of folk Christianity.[45]

Conclusions

In Armenia, with the formation of a unified state during Orontid, Artaxiad, and early Arsacid dynasties, the state pantheon

---

[44]For the Commagene pantheon and the veneration of kings and royal family, see **Սարգսյան**. 1966, 23-78, 129; **Առաքելյան**. 1976, 20-24; **Тирацян**. 1988, 109-117.

[45]For folk Christianity in Armenian festive life, see **Վարդումյան**. 2020, 163-186:

emerged, characterized by a distinct hierarchy of gods and goddesses, whose cults embodied the mythological concepts of ancient society and were venerated throughout the country. The pantheon was organized as a divine family, headed by the supreme couple – the almighty father of the gods and the great mother goddess, who ruled over both the celestial deities and humankind. Their descendants constituted the hierarchy of major gods, whose cults were associated with various mythological concepts linked to nature and society, while a group of lesser deities, personifying different spheres of social life, completed the structure of the pantheon.

As the religious and mythological system of the pantheon became more consolidated, temple complexes and an organized priesthood emerged, within which priests and priestesses guided the spiritual life of society. They played a crucial role in the ideological, socio-economic, and cultural spheres of the country. The temple communities and priesthood developed a system of religious and cultic norms deeply rooted in antiquity, formulating a genealogy of the pantheon's deities that symbolized the unity and kinship of the various regions and ethnic groups within the centralized state. Under the patronage of the king and nobility, who often served as high priests themselves, a tradition of royal deification emerged, expressed in the veneration of the king and his ancestors, as well as the construction of dynastic pantheons, one of which has been preserved on Mount Nemrut in the Armenian Taurus.

The adoption of Christianity in Armenia introduced an entirely new reality into the spiritual life of the nation: the worship of pagan deities was replaced by the veneration of Christian saints, monasteries were established on the sites of former temples, and some members of the pagan priesthood entered the service of the Armenian Apostolic Church.

Գրականություն/References/Литература

1. **Աբեղյան Մ.** 1975, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երկեր, հ. Է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 103-182:
   Abeghyan M. 1975, The Monuments Called “Vishaps” as Statues of the Goddess Astghik-Derketo, Works, vol. 7, Yerevan, Armenian SSR Academy of Sciences Press, p. 103-182.
2. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց 1983 (քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրություններ-ը՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 700 էջ:
   Agatangelos 1983, History of the Armenians (original text by G. Ter-Mkrtchyan and S. Kanayants, translation and annotations by A. Ter-Ghevondyan), Yerevan, Yerevan State University Publ., 700 p.
3. **Ալիշան Ղ.** 1895, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ – Սբ. Ղազար, 526 էջ:
   Alishan Gh. 1895, Ancient Faith or Pagan Religion of the Armenians, Venice, St. Lazarus, 526 p.
4. **Առաքելյան Բ. Ն.** 1976, Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ.թ.ա. VI դ. – մ. թ. III դ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 296 էջ:
   Arakelyan B. N. 1976, Essays on the History of the Art of Ancient Armenia (6th century BC – 3rd century AD), Armenian SSR Academy of Sciences Publ., 296 p.
5. **Գրիգոր Մագիստրոսի** թղթերը 1910, Աղէքսանդրապոլ, «Տպ. Գէորգ Սանոյեանցի», 352 էջ:
   Documents of **Grigor Magistros** 1910, Alexandrapol, “Georg

Sanoyeants Press”, 352 p.

6. **Խառատյան-Առաքելյան Հ.** 2005, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, «Զանգակ», 360 էջ:
Kharatyan-Araqelyan H. 2005, Armenian folk festivities, Yerevan, “Zangak”, 360 p.

7. **Կրկյաշարյան Ս.** 1963, Դիտողություններ հայկական տաճարային քաղաքների ծագման վերաբերյալ. «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, № 9, էջ 55-66:
Krkyasharyan S. 1963, Observations on the Origin of Armenian Temple Cities, Bulletin of Social Sciences, Arm. SSR Academy of Sciences Publ., № 9, p. 55-66.

8. **Կրկյաշարյան Ս.** 1970, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 213 էջ:
Krkyasharyan S. 1970, Episodes in the History of the Cities of Ancient Armenia and Asia Minor, Yerevan, Armenian SSR Academy of Sciences Publ., 213 p.

9. **Կրկյաշարյան Ս.** 1994, Քրմական դասը հին Հայաստանում, «Էջմիածին», № Բ-Գ, էջ 84-96:
Krkyasharyan S. 1994, The Priestly Class in Ancient Armenia, “Echmiadzin”, № 2-3, p. 84-96.

10. **Հակոբյան Հ.** 2001, Մեհյանների կործանման և հայոց դարձի պատմության որոշ մանրամասներ. Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Երևան, «Հայաստան», էջ 145-156:
Hakobyan H., 2001, Some details of the history of the destruction of the mehyans and the conversion of the Armenians. Armenian Saints and Sanctuaries, Yerevan, “Hayastan”, pp. 145-156.

11. **Հակոբյան Հ.** 2020, Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների հարաբերությունները Մեծ Հայքի թագավորությունում (Ք. ա. IV – Ք. ծ. V դդ.), Ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 25 էջ:
Hakobyan H. 2020, Relations between Spiritual and Secular Authorities in the Kingdom of Greater Armenia (4th BC – 5thAD centuries), Dissertation Abstract, Yerevan, 25 p.
12. Հայոց պատմություն 2024, հ. I, Գիրք II, Հին դարեր (Ք. ա. IX դար – Ք. հ. III դար), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 700 էջ, 24 էջ ներդիր:
History of Armenia 2024, vol. I, Book II, Ancient Period (9th ce. BC – 3rd ce. AD), Yerevan, “Zangak” Publishing House, 700 p., 24 page inserts.
13. **Հմայակյան Ս.** 1986, Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումն Ուրարտուում. ՊԲՀ, № 1, էջ 113-133:
Hmayakyan S., 1986, Cult structures, priesthood, rituals, and the concept of tripartite universe in Urartu, Historical-Philological Journal, № 1, pp. 113-133.
14. **Մանուկեան Ա.** 1969, Հայ եկեղեցու տօնները, Թեհրան, «Մոդերն», 230 էջ:
Manukyan A. 1969, The Feasts of the Armenian Church, Tehran, “Modern”, 230 p.
15. **Մելիք-Փաշայան Կ. Վ.** 1963, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ, 163 էջ:
Melik-Pashayan K. 1963, The Cult of the Goddess Anahit, Yerevan, Armenian SSR Academy of Sciences Publ., 163 p.
16. **Մխիթարյան Ն. Գ.** 1989, Դիցանվանակիր քուրմը Հին Հայաստանում, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, № 2

(68), էջ 81-86:
Mkhitaryan N. G. 1989, Priest-Thephor in Ancient Armenia, Journal of Yerevan University, № 2 (68), p. 81-86.

17. **Մովսէս Խորենացի** 1991, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 560 էջ:
Movses Khorenatsi 1991, History of Armenia, Edited by M. Abeghian and S. Harutyunyan, Yerevan, Armenian SSR Academy of Sciences Publ., 560 p.
18. **Սարգսյան Գ. Խ.** 1966, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 267 էջ:
Sargsyan G. Kh. 1966, Armenia of the Hellenistic Period and Movses Khorenatsi, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Publ., 267 p.
19. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք 1865, Վենետիկ, 301 էջ:
The Writings of Our Holy Father Movses Khorenatsi 1865, Venice, 301 p.
20. **Վարդումյան Գ.** 2020, Ժողովրդական քրիստոնեության դրսևորումները հայոց տոնական կյանքում, ՊԲՀ, № 1, էջ 163-186:
Vardumyan G. 2020, Manifestations of Folk Christianity in Armenian Festive Life, Historical-Philological Journal, № 1, pp. 163-186.
21. **Вардумян Г. Д.** 1991, Дохристианские культы армян, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», հ. 18, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., էջ 59-162:
Vardumyan G. D. 1991, Pre-Christian Cults of Armenians, “Armenian Ethnography and Folklore”, vol. 18, Yerevan, Academy of Sciences Publ., p. 59-162.

22. **Вардумян Г. Д.** 2024, «Взаимосвязь религиозной и государственной систем в древней Армении», Հայոց պատմության հարցեր (գիտական պարբերական), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, № 2 (29), էջ 3-23:

Vardumyan G. D. 2024, The Relationship between Religious and State Systems in Ancient Armenia, The Problems of the History of Armenia (Scientific journal), № 2 (29), Yerevan, NAS RA, Institute of History, p. 3-23.

23. **Периханян А. Г.** 1959, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н.э. – III в.н.э.), Москва, Изд. Восточной литературы, 184 с.

Perikhanyan A. G. 1959, Temple Communities of Asia Minor and Armenia (IV ce. BC – III ce. AD), Moscow, Publ. of Oriental Literature, 184 p.

24. **Петросян Э. Х.** 2004, Боги и ритуалы Древней Армении, Ереван, «Зангак-97», 288 с.

Petrosyan E. Kh. 2004, Gods and rituals of Ancient Armenia, Yerevan, “Zangak-97”, 288 p.

25. **Саркисян Г. Х.** 1966, Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, № 2, էջ 3-26.

Sarkisyan G. Kh. 1966, Deification and cult of kings and royal ancestors in ancient Armenia, Journal of Ancient History, № 2, p. 3-26.

26. **Саркисян Г. Х.** 1960, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, Москва: Изд-во восточной литеатуры, 158 с.

Sarkisyan G. Kh. 1960, Tigranakert. From the history of Ancient Armenian Urban Communities, Moscow, Oriental Literature Publ., 158 p.

27. **Тирацян Г. А.** 1988, Культура древней Армении (VI в до н.э. – III в. н.э.), Ереван, АН Арм. ССР, 269 с.

Tiratsyan G. A. 1988, The Culture of Ancient Armenia (VI ce. BC – III ce. AD), Armenian SSR Academy of Sciences Publ., 269 p.

28. **Токарев С. А.** 1964, Религия в истории народов мира, Москва, Издательство политической литературы, 559 с.
    Tokarev S. A. 1964, Religion in the History of the World Peoples, Moscow, Political Literature Publ., 559 p.
29. **Strabo** 1917, Geography (The Geography of Strabo, Books X-XII, With an English translation by Horace Leonard Jones, New York, Loeb Classical Library, Harvard University press, 566 p.

Գոհար Դ. Վարդումյան, *ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., Երևանի Վ. Բրյուսովի անվ. պետական համալսարան, դոցենտ*, **Աստվածները, սրբավայրերը, քրմությունը և տաճարային համայնքները հին Հայաստանում**

Ամփոփում

Հին Հայաստանում Երվանդունիների, Արտաշեսյանների և վաղ Արշակունիների արքայատոհմերի ժամանակաշրջանում երկրի տարբեր մասերում կառուցվել են պետական դիցարանի աստվածներին և աստվածուհիներին նվիրված բազմաթիվ սրբավայրեր: Հայոց դիցարանը պաշտամունքային կուռ համակարգ էր՝ աստվածությունների սահմանված աստիճանակարգով, նրանց աղերսվող տոներով և ծեսերով, տաճարներով, մեհյաններով, խորաններով և այլ սրբավայրերով հանդերձ: Տաճարներում ծառայում էին քրմեր և քրմուհիներ, որոնք իրականացնում էին ծիսակատարությունը, և նրանք էին միջնորդները մարդկանց ու աստվածների միջև:

Քրմությունը կարևոր դեր էր խաղում հասարակության կյանքում և վայելում իշխող դասի հովանավորությունը, որն իր հերթին շատ հարցերում ապավինում էր հոգևոր վերնախավին:

Ինչպես հին Փոքր Ասիայի երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, գոյություն ունեին տաճարային համայնքներ, որոնք գործում էին որպես կրոնական, տնտեսական և վարչական կենտրոններ՝ միավորելով պաշտամունքային սովորույթները սոցիալական և տնտեսական կյանքի հետ: Երկրի ողջ հոգևոր կյանքի ղեկավարությունը կենտրոնացած էր քրմության ձեռքում, և տաճարային համայնքները մեծապես բարձրացնում էին նրանց հեղինակությունը պետության մեջ ու ժողովրդի լայն շերտերի շրջանում: Նրանք նշանակալի դեր էին կատարում նաև երկրի հանրային ոլորտներում, սերտ համագործակցություն մեջ էին թագավորական իշխանության հետ՝ պահպանելով ինչպես գաղափարական, այնպես էլ տնտեսական կապերը: Քրմությունը զարգացրեց արքաների և արքայական նախնիների աստվածացման և պաշտամունքի ավանդույթը: Դրա վառ դրսևորումը Կոմմագենեի Նեմրութ լեռան՝ Անտիոքոս Ա Երվանդունու տոհմական պանթեոնն է, որում թագավորի և աստվածների հսկայական արձաններն են:

Պետական դիցարանը, քրմությունը և տաճարային համայնքները հարատևեցին մինչև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը (IV դ.), երբ բազմաստվածային կրոնական համակարգը փոխարինվեց նոր՝ միաստվածային հավատքով: Շատ հին սրբավայրեր վերածվեցին եկեղեցիների և վանական համալիրների, իսկ հեթանոս քրմական դասը

վերափոխվեց քրիստոնյա հոգևորականության:

Բանալի բառեր՝ Հայոց դիցարան, սրբավայր, մեհյան, արքայատոհմ, Երվանդունի, Արտաշեսյան, Արշակունի, քուրմ, տաճարային համայնք, հոգևոր վերնախավ, թագավորի աստվածացում, արքայական նախնիների պաշտամունք:

Гоар Д. Вардумян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., Ереванский государственный университет им. В. Я. Брюсова, доцент,* **Боги, святилища, жречество и храмовые общины в Древней Армении**

Резюме

В Древней Армении, в период правления династий Ервандуни (Ервандидов), Арташесян (Арташесидов) и ранних Аршакуни (Аршакидов), в различных частях страны было построено множество святилищ, посвященных богам и богиням государственного пантеона. Армянский пантеон представлял собой целостную культовую систему с чёткой иерархией божеств, связанными с ними праздниками и ритуалами, храмами, капищами, алтарями и другими святилищами. Храмы обслуживались жрецами и жрицами, которые совершали обряды и выступали посредниками между людьми и богами. Жречество играло значительную роль в духовной и общественной жизни страны, пользуясь покровительством правящего класса, который, в свою очередь, во многих вопросах опирался на духовную элиту.

Как и в странах древней Малой Азии, в Армении также существовали храмовые общины, выполнявшие функции религиозных, экономических и административных центров, интегрируя культовые практики с общественно-экономической жизнью. Сосредоточение главенства над всей духовной жизнью страны в руках жрецов и храмовых общин значительно укрепляло их авторитет в государстве и среди широких слоев

населения. Они играли важную роль также в общественной жизни и тесно сотрудничали с царской властью, поддерживая как идеологические, так и экономические связи. Жрецы развивали традицию обожествления и культа царей и царских предков, ярким проявлением которой является династический пантеон Антиоха I Ервандуни в Коммагене, на горе Немрут, с огромными скульптурами богов и царя.

Государственный пантеон, жречество и храмовые общины продолжали свое существование вплоть до принятия христианства в Армении в начале IV в., когда политеистическая религиозная система была вытеснена новой монотеистической верой. Многие древние святилища были преобразованы в церкви и монастырские комплексы, а языческое жречество трансформировалось в христианскую духовную иерархию.

Ключевые слова: Армянский пантеон богов, святилище, капище, царская династия, Ервандиды, Арташесиды, Аршакиды, жрец, храмовая община, духовная элита, обожествление царя, культ царских предков.

ԷԼԻԶԱԲԵԹ Խ. ԹԱՋԻՐՅԱՆ
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, գիտաշխատող
elisetajiryan@yahoo.com
ID 0009-0001-2641-9120
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-54

ՄԻ ԴՐՎԱԳ ՄՈԶԴՈԿԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

Ամփոփում

Ռուսական կայսրությունը XVIII դ. 30-ական թթ. ամրացնելով Հյուսիսային Կովկասում իր նոր ռազմական սահմանները, Թերեքի հարթավայրային տարածքների երկայնքով խրախուսեց առավել վստահելի, տնտեսապես զարգացած քրիստոնյա բնակչության առկայությունը: 1736 թ. կառուցվեց Ղզլար, իսկ 1763-ին՝ Մոզդոկ ամրոցը: Դրանց կից տարածքները բնակեցվեցին տարբեր տեղերից եկած քրիստոնյա բնակիչներով, որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում Պարսկաստանից, Հյուսիսային Կովկասից, Ղրիմից ու Աստրախանից գաղթած հայերը: Նրանց մեջ կային նաև կաթողիկեներ, որոնք շարունակեցին հետևել իրենց դավանանքին: Կից հրապարակվում է Մոզդոկի կաթողիկե հայերի կողմից Հռոմի Ս. Հավատասփյուռ ժողովին 1771 թ. գրած նամակը՝ Մոզդոկում կաթողիկե եկեղեցի կառուցելու խնդրանքով:

* *Ներկայացվել է 10.XI.2025 թ., գրախոսվել է 16.XI.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 22.XII.2025 թ.:*

Բանալի բառեր՝ Հյուսիսային Կովկաս, Մոզդոկ, Աստրախան, Ղրիմ, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղության, հայ կաթողիկե եկեղեցի:

Ներածություն

Պետրոս Ի-ի 1722-1723 թթ. կասպիական արշավանքը որոշ չափով հիմք հանդիսացավ Պարսկաստանից և կովկասյան բնակավայրերից հայ բնակչության գաղթին դեպի Ռուսաստանի կողմից նոր գրավված մերձկասպյան և հյուսիսկովկասյան տարածքներ: Սակայն, 1732 և 1735 թթ. պայմանագրերի համաձայն, ռուսական զորքերը ստիպված եղան հետ քաշվել մերձկասպյան արևմտյան տարածքներից, Բաքվից ու Դերբենդից՝ իրենց զորամիավորումների համար փնտրելով նոր ամրություններ: Այդպիսին հանդիսացավ Ղզլար բնակավայրը, որտեղ և կառուցվեց համանուն ամրոցը: Այստեղ տեղափոխվեց այդ տարածքներում հաստատված Գիլանի ու Մազանդարանի հայերի մեծ մասը: Ղզլարում կենտրոնացավ նաև հայ-վրացական զորամիավորումների մի զգալի հատվածը՝ հայ բարձրաստիճան զինվորականների գլխավորությամբ: Ռուսական կայսրությանը ձեռնտու էր իր կովկասյան ռազմական սահմաններն ամրացնել և Թերեքի հարթավայրային տարածքների երկայնքով ունենալ վստահելի, տնտեսապես զարգացած քրիստոնյա բնակչություն:

XVIII դ. ռուսական կայսրության տնտեսական քաղաքականության համաձայն՝ նոր գրավված տարածքների բնակչությունը պետք է օժտված լիներ արտոնյալ կարգավիճակով, ժամանակավորապես ազատված լինելով հարկային ու մաքսային բեռից, ինչպես նաև ճանապարհային,

առևտրատնտեսական և այլ հարկերից: Կազմակերպվում էր նաև նրանց հատուկ պաշտպանությունն ու անվտանգության ապահովումը:

Մոզդոկի հայ բնակչությունը

Այս տարածքներում հյուսիս-կովկասյան ազգություններ-ի՝ օսերի, ադըղների, ինգուշների ու կաբարդիների կողքին հայտնվեցին տարբեր տեղերից այստեղ եկած հայեր, վրացիներ, հույներ: Հարկ եղավ Ղզլարից բացի նրանց ապահովել նաև այլ տարածքներով, որտեղ նրանք կկարողանային բնակվել, զբաղվել երկրագործությամբ ու արհեստագործությամբ:

Եկատերինա II-ի 1762 թ. որոշմամբ հիմնվեց Ազով-Մոզդոկյան պաշտպանական գիծը: Իսկ 1763 թ. նոյեմբերի 6-ին հրապարակվեց որոշում, ըստ որի «Մոզդոկ կոչված տեղանքում վերաբնակվողներն ապահով հանգրվան գտնելու հետ մեկտեղ ստանում են այնպիսի արտոնություններ, ինչպիսիք ունեն Դոնի և Յասիի կազակներն իրենց բնակավայրերում»[1]: Նրանց թույլատրվում էր անմաքս առևտրով զբաղվել Ռուսաստանի տարածքում, ինչպես նաև ունենալ իրենց ազգային սովորույթներով առաջնորդվող դատարան[2]:

Այս բնակավայրերի պետական արտոնություններից օգտվելու առիթն օգտագործեցին ռուսահայ այլ համայնքների հայության որոշ հատվածներ ևս: Մոզդոկի հայ բնակչությունը համալրվեց Աստրախանից ու Ղրիմից այստեղ գաղթած հա-

---

[1] Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվից 1762-1772 թթ. Ղզլար-Մոզդոկյան փաստաթղթերի հիշատակումը տե՛ս **Պողոսյան.** 2003, 353, ծանոթ. 1:

[2] **Պողոսյան.** 2003, 353, ծանոթ. 1:

յերով, ինչպես նաև Ղզլարից տեղափոխված հայ ու վրացի բնակիչներով:

Կայսերական կառույցներին հայության ուղղած բազմաթիվ նամակների և հայոց հոգևոր առաջնորդների համառ միջնորդության շնորհիվ ռուսահայ գաղթօջախներն ունեցան իրենց ինքնուրույն դատարանները (հիմնված Աստրախանի դատաստանագրքի համապատասխան՝ ոչ քրեական օրենքների վրա)[3], ինչպես նաև լուսավորչական դավանանքին ազատորեն հետևելու, դավանական խնդիրներում երկկողմանի հանդուրժողականություն ցուցաբերելու ակնկալությամբ, որն էլ հիմք դարձավ գաղթավայրերում եկեղեցիներ կառուցելուն: Այս ամենից զերծ չմնաց նաև Մոզդոկի հայությունը[4]:

Մոզդոկի բնակչության էթնոդավանական կազմի մասին 1777 թ. սեպտեմբերի 12-ի պաշտոնական ցուցակի համաձայն այդ քաղաքի ընդհանուր՝ 1620 բնակչից վրացիների թիվը 684 է, հայերինը՝ 560, կաթոլիկներինը՝ 43[5]: Ռուսաստանում 1780 թ. հայերի թվակազմի մասին Հովսեփ արքե-

---

[3] Դիւան Հայոց պատմութեան. 1911, 6:

[4] Դիւան Հայոց պատմութեան. 1911, 8-9, 42-44: Ի դեպ, Մոզդոկում եղել է նաև հետաքրքրական միջադեպ, երբ 1782 թ. ոմն Գորկին որոշում է կայացրել ընդունել ուղղափառություն և հարել ռուսական եկեղեցուն՝ պնդելով, որ հայկական եկեղեցին ևս պէտք է վերածվի ուղղափառ ռուսական եկեղեցու: Սակայն Մոզդոկի հավատացյալ հոտի բողոքի նամակների շնորհիվ «... գրգռիչ Գորկին եւ ընկերքն զոջացեալ ի յանկատար արարմանց իւրեանց գիր մեղայական գրեցին ...» (Դիւան Հայոց պատմութեան. 1911, 46): 1946 թ. Մոզդոկի Ս. Աստվածածին եկեղեցին «թեմական հոտի խնդրանքով» վերածվեց ռուսական ուղղափառ Ս. Աստվածածնի վերափոխման եկեղեցու (Մոզդոկ, Ս. Շահումյան փող. 50 հասցեով):

[5] Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в VIII в. 1968, 51; հմմտ. **Զոբանյան**. 2006, 225, ծանոթ. 13:

պիսկոպոս Արղությանի կազմած առաջին տեղեկանքում նշված է եղել նաև տեղահանված ղրիմահայերի տեղաբաշխումն ըստ բնակավայրերի: Այս ցուցակի համաձայն, ուր նշվում է, որ Ղրիմից տեղահանվել է շուրջ 12000 հայ, Մոզդոկում ղրիմահայ բնակիչների քանակը հասնում է 700-ի[6]: 1782 թ. ընդհանուր մարդահամարի տվյալներով, որն օգտագործել է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանն իր ծխերի թեմական անդամներին ճշտելու նպատակով՝ Մոզդոկում բնակվում էին 804 վրացի, 709 հայ, 6 ռուս, այլք՝ 368 հոգի: Հ. Արղությանի տվյալներով՝ XVIII դարավերջին Մոզդոկում 817 հայ էր բնակվում: Մոզդոկի քաղաքային մագիստրատի թվերով՝ հայերն այդ ժամանակ 1331 անձ էին, իսկ 1802 թ՝. 1361[7]:

Պ. Չոբանյանի նկատառմամբ քաղաքի վրացիների անունների թվարկման մեջ առկա էին հայկական ազգանուններ: Իսկ կաթոլիկ բնակիչների անունները հիմնականում հայկական էին[8]: Ռուսաստանի հայաբնակ համայնքներում կաթողիկե հայերը հիմնականում գաղթել էին Արևմտյան Հայաստանից, Ջավախքից, Գանձակից, Շամախուց և, հատկապես, Աստրախանից ու Ղրիմից[9]:

Մոզդոկում 1774 թ. հուլիսի 27-ին արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանի կողմից օծվել և գործում էր փայտաշեն Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցին: 1795-1796 թթ. հիմնվել էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: XIX դ. քաղաքային գերեզմա-

---

[6] Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանում պահվող այս փաստաթղթի տեղեկությունների հրապարակումը տե՛ս **Չոբանյան.** 2006, 226:

[7] **Չոբանյան**. 2006, 230, ծանոթ. 27:

[8] **Չոբանյան**. 2006, 225, ծանոթ. 13:

[9] **Թաջիրեան.** 2001, 67-68:

նատանը գործում էր նաև Ս. Գևորգ Զորավարի մատուռը[10]: Դեռևս 1769 թ. Մոզդոկում գործել է փայտաշեն կաթողիկե Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ մատուռը, որտեղ հայ կաթողիկե հոգևորականների հետ աշխատում էին նաև վեղարավոր (կապուչին) միսիոներները, որոնց 1806 թ. փոխարինելու եկան հիսուսյանները: Նրանք էլ այդ փայտաշեն եկեղեցու փոխարեն 1814-1820 թթ. Մոզդոկում կառուցեցին Ս. Աստվածածնի Վերափոխման եկեղեցին: 1930-ական թվականներին եկեղեցին փակվեց և Մոզդոկի կաթողիկե համայնքը որպես այդպիսին վերացավ[11]: Մոզդոկ կաթողիկե հոգևորականների մուտքն օտար գրականության մեջ շատ հաճախ կապվում է Աստրախանից հայոց գաղթի և կաթողիկե հայերի հետ միսիոներների այս բնակավայրում հայտնվելու հետ[12]:

Ըստ եկեղեցու պատմության լեհ մասնագետ Մարեկ Ինգլոտի, 1766 թ. սկսած Մոզդոկում մի փոքր մատուռում գործունեություն էին ծավալում վեղարավորները, որոնց ներկայությունը Ռուսաստանում սկիզբ է առնում 1705 թ.: Վերջիններս, ըստ հիշյալ պատմաբանի, հիմնականում աշխատում էին տեղի կաթողիկե հայերի հետ: XIX դ. նրանց փոխարինել են հիսուսյանները[13]: 1822 թ. Մոզդոկում բնակվում էր երեսուն հայ կաթողիկե ընտանիք[14]: Իսկ Մոզդոկի Սուրբ Աստվածածնի Վերափոխման կաթողիկե թեմը 1914 թ. բաղկացած էր 410 անձից[15]:

---

[10] Кавказский Календарь на 1852 год. 1951, 378.

[11] **Козлов-Струтинский**, http://xn--j1al4b.xn--p1acf/page/2709

[12] **Инглот**. 2004, 187; հմմտ.՝ **Лиценбергер.** 2001, 134.

[13] **Инглот.** 2004, 187; **Адамчевски**. 2021, 9-10.

[14] **Guillaume.** 2017, 317, comm. 1205.

[15]**Адамчевски**. 2021, 9-10.

Ըստ Հռոմում Հավատասփյուռ ժողովի դիվանում պահվող մի նամակի, որը Մոզդոկի կաթողիկե համայնքի մի քանի անդամների կողմից 1771 թ. ուղարկվել էր Հռոմ՝ հիշյալ կառույցի ղեկավարությանը, նրանք աջակցություն են խնդրում «նորագոյն շինուած այս յոյժ փոքրիկ քաղաք մի որ անուն սորա Մէզդօգ կոչի» եկեղեցի կառուցելու համար: Նամակի մեջ հիշվում է ֆրանցիսկյան հոգևորական Ագրիպինոսի անունը, «որ միշտ հոգեւորապէս ճարաքօք սնուցանէ եւ կառաւարէ մեզ որպէս հաւատ արմագունեղ ծնող գթացեալ ...», և իրենք, լինելով «յոյժ աղքատ ժ**օ**ղովուրդք ... պակասաւոր ընչիցք եւ չունաւորք ... ոչ եւս կարեմք այժմոյս ըստ արժանւոյն իւրոյ կերակրել դարմանել ... պատուելի նոյն Հայրն պատրի Ագրիպինոսն»[16]: Նամակի տակ դրված են Ագսէն դի Պողոսի, Օվանէս դի Քինոսի, Տաթեոս դի Իսայի, Զաքարիա որդի Մօսէսի, Գէորգիձէ Իսանասի (վրացերէն), Պողոս դի Ակսենտի ստորագրությունները, ինչպես նաև «...ամենայն միւս ժողովուրդ» հավելումը: Անունների «դի» մասնիկը ևս վկայում է նրանց կաթողիկե հավատքին պատկանելու մասին: Հավանաբար նրանք հիմնականում զբաղվել են առևտրական գործունեությամբ[17]: Կաթողիկե հայերի նամակը մնացել է անպատասխան:

Ստորև հրատարակում ենք 1771 թ. Մոզդոկ քաղաքի հայ կաթողիկե ավագանու մի քանի անդամների դիմումնա-

---

[16] XVIII դարում արձանագրված է ֆրանցիսկյանների մշտական առկայություն հյուսիսկովկասյան տարածքներում (**Адамчевски.** 2021):

[17] Անունների այս ցուցակից Մօսեսի որդի Զաքարիան (Զաքարիա դի Մօսեսի) նախկինում աստրախանաբնակ հայ վաճառական էր և զբաղվել էր մետաքսի առևտրով (Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1990, 81):

գիրը Հռոմի Հավատասփյուռ ժողովի կարդինալներին[18]՝ իրենց քաղաքում եկեղեցի կառուցելու օժանդակության խնդրանքով: Կարծես սա առաջին նախաձեռնությունն է քաղաքում հայկական եկեղեցի հիմնելու մասին:

Գերապայծառ եւ Սրբազան Սուրբ Ժողովոյն'ի տարածման հաւատոյ Առաջնորդ Կառտինալոս Հայր եւ պաշտպան ամէնագթած

Ամենախոնարհութեամբ եւ յոյժ փափակօք երկիր պագանել ըղձամք առ զգարշապար Սրբազանութեան Տէրութեան քում. եւ նոյն խոնարհութեամբ աղաչեմք խնդրեմք զի լուիցէ Սրբազանութեան քո ձայնի խնդրուածոց ծառայից ձերոց Սրբազանութեանց:

Քանզի նորագոյն շինուած եղեւ այս յոյժ փոքրիկ քաղաքմէ որ անուն Մէզդօգ կոչի.'ի հրամանաւ ռուսաց մեծաց Թագուհոյն 'ի սահմանս լերանց Կաւկասու: Եւ բնակին աստ հայք, վիրք, չէրքէզք որք ադիգէ կոչին, լեռնացինք եւ այլ եկք: Եւ մեք ի հայոց ազգէն ուղղադաւան ուղափառք, եւ ունիմք մեք աստ կարգաւոր մի յոյժ պատուելի Հայր պատրի Ագրիպպինոս'ի կարգէն Սրբոյ Ֆռանչիսկոսի, որ միշտ հոգեւորապէս ճարա**ք**օք սնուցանէ եւ կառաւարէ մեզ որպէս հաւատարմագունեղ ծնող գթացեալ 'ի վերայ ծննդոց իւրոց յօժարութեամբ: Բայց մեք յոյժ աղքատք ժ**օ**ղովուրդք ժ**օ**ղով**էջ**ցեալք եմք աստ պակասաւորք ընչիցք եւ չունաւորք. վասնորոյ չկարացք շինել զեկեղեցի մի աստ վասն մեր երեւելապէս փառա-

[18] Հայերեն բնագիրը տե՛ս Archivio Storico della Propaganda Fide, SC Armeni, Vol. 16, f. 576r.

ւոր առնիցեմք Անուն Տեառն Աստուծոյ մերոյ որպէս վայելէր մեր սուրբ հաւատոյ: Եւս իրաւ է թէ ոչ եւս կարեմք այժմոյս ըստ արժանոյն իւրոյ կերակրել դարմանել վերոյ ասացեալ պատուելի նոյն Հայրն պատրի Ագրիպինոսն: Ուրեմն վասն այս**օ**րիկ անկեալ երկիր առաջի Սրբազանութեան քում խոնարհութեամբ երկիր պագանեմք եւ աղաչելով խնդրեմք՝ի հոգաբարձ Սրբազանութենէ քումմէ, զի գթացեալ խնամեալ ողորմեսցես մեզ ողորմելեացս ընչիւք օգնեսցես որով շինեսցի աստ եկեղեցի մի ի փառս Տեառն Աստուծոյ մերոյ: Եւ այժմ յուսամք ի սրբազանութենէ քումմէ զի պատասխանեաց ողորմութիւնն գթութեամբ ցուցցես մեզ որում յոյժ կարօտեմք նոյն ողորմութիւնն կատարել հա**ջ**եսցես: Եւ մեք միշտ զամենայն յաւուրս կենաց մերոց զաղօթս մատուցանեմք առ Տէր Աստուած մեր առողջութեան եւ յաջողութեան Սրբազնութեան քոյ:

Ի Մէզդօգում թիւն Փրկչին ՌՉՀԱ [1771]:
օգոստոսի ամսեան Դ [4] օրն:

Խոնարհաբար երկիրպագանեմք առ զգարշապար Սրբազանութեան Տէրութեան քում՝ի միասին ամէնէքեանքս:

Ագսէն դի Պողոսի
Օվանեէս դի Քինոսի
Տաթեոս դի Իսայի
Զաքարիա որդի Մօսէսի
Գէորգիձէ Իսանասի (ստորագրությունը վրացերէն)
Պողոս դի Ակսենտի
Եւ ամենայն միուս ժողովուրդ:

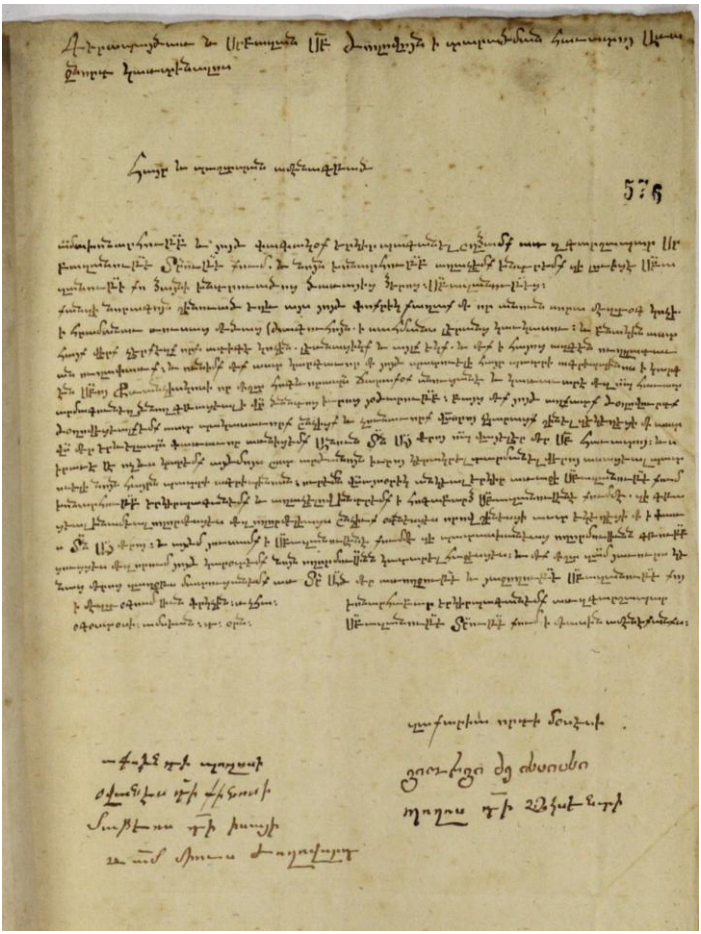

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ուսումնասիրություններից ակնհայտ է դառնում, որ Մոզդոկի կաթողիկե համայնքը հիմնականում բաղկացած է եղել հայերից: Այստեղ մշտապես գործել է հայկական կաթողիկե եկեղեցի՝ որոշ ժամանակ փայտաշեն, ապա գեղեցկակառույց՝ Ս. Աստվածածնի վերափոխմանը նվիրված: Հիմնադրման պահից սկսած այստեղ մշտապես գործունեութ-

յուն են ծավալել կաթողիկե միսիոներները՝ ֆրանցիսկյաններ-ը, վեղարավորները, հիսուսյանները՝ ժամանակ առ ժամանակ իրար փոխարինելով: Մոզդոկը մշտապես եղել է պապական իշխանության հայացքի ներքո՝ պատկանելով զանազան կաթողիկե թեմերի: 1807-ից մինչ XX դ. 30-ական թթ. այն գտնվել է հայոց կաթողիկե թեմի ենթակայության ներքո:

Հոդվածում առաջին անգամ հրատարակվող 1771 թվակիր փաստաթուղթը ցույց է տալիս, որ գաղթօջախի գոյության առաջին տասնամյակներից սկսած Մոզդոկի կաթոլիկ հայերը փորձում էին իրենց ուրույն տեղն ու դիրքն ապահովել համայնքի հոգևոր կյանքում:

Գրականություն/References/Литература

1. Դիւան Հայոց պատմութեան. 1911, Գիրք Թ., Յովսեփ կաթուղիկոս Արղութեան: Մասն Առաջին 1778-1800 թ.: Հրատարակեց Գիւտ աւագ քահ. Աղանեան: Թիֆլիս, 558 էջ:
   Archives of Armenian History, 1911, IX, part one, 1778-1800, published by Gyut A. Aghaneants, Tbilisi, 558 p.
2. **Թաջիրեան Է.** 2001, Աստրախանի հայոց պատմութիւնից,- «Հայաստանի պատմութեան նիւթեր Կենտրոնական Եւրոպայի դիւաններում», Երևան, Սարգիս Խաչենց հրատ., 137 էջ:
   Tajiryan E. 2001, From the History of the Armenians of Astrakhan, in Armenian history materials in the Archives of Central Europe, Yerevan, Publ. Sargis Khatchentz, 137 p.
3. **Չոբանյան Պ.** 2006, Հայ-ռուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., ՀՀ ԳԱԱ, 750 էջ:

Chobanyan P. 2006, Armenian-Russian-Georgian relations in the second half of the 18th century, Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, NAS RA, 750 p.

4. **Պողոսյան Լ.** 2003, Հյուսիսային Կովկաս, Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 1., 531 էջ:

   Poghosyan L. 2003, Northern Caucasus, History of the Armenian Diaspora, Yerevan, NAS Publishing Hause of RA, vol. 1, 531 p.

5. **Адамчевски П.** 2021, О римско-католическом костеле в Темир-Хан-Шуре (Буйнакске),- Stidia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. t. LVI, Inst. Historii im. T. Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 207 с.

   Adamchevski P. 2021, On a Roman-Catholic Church in Temirkhan-Shura (Buynaksk), Stidia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. t. LVI, z. 1, Inst. Historii im. T. Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, 207 p.

6. **Инглот М.** 2004, Общество Иисуса в Российской Империи (1772-1820 гг.) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всем мире, Москва, Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 632 с.

   Inglot M. 2004, Society of Jesus in the Russian Empire (1772-1820) and his role in the ubiqutous restoration of the Order around the world, Moscow, Institute of Philosophy, Theology, and History, 632 p.

7. Кавказский Календарь на 1852 год 1951, Тип. Канцелярии Кавказского Наместника, Тифлис, 718-V с.

   Caucasian Calendar of 1852 1951, Tiflis, Printing House of the Chancellery of the Caucasian Viceroy, 718-V p.

8. **Козлов-Струтинский С.** Моздок, Католическая

энциклопедия (http://xn--j1al4b.xn--p1acf/page/2709).
Kozlov-Strutinsky S., Mozdok, Catholic encyclopedia (http://xn--j1al4b.xn--p1acf/page/2709).

9. **Лиценбергер О. А.** 2001, Римско-католическая церковь в России, Саратов, Поволжская Академия государственной службы, 384 с.
Litzenberger O. A. 2001, Roman Catholic Church in Russia, Saratov, Volga Region Academy of Public Administration, 384 p.
10. **Guillaume A.** 2017, Les Arméniens catholique (Etude historique, juridique et institutionnelle XVII-XIX siècle), Nice, Edition de Nicéphore, 446 p.

Элизабет Х. Таджирян, *Институт Истории НАН РА, научный сотрудник,* **Эпизод из истории армян Моздока**

Резюме

В 30-ых годах XVIII века Российская империя, укрепляя свои военные границы на Северном Кавказе, способствовала появлению более надёжного и экономически развитого христианского населения на равнинах Терека. В 1736 году была построена крепость Кизлар, а затем, в 1763 году – крепость Моздок. Территории, прилегающие к этим крепостям, были заселены христианами, прибывшие из разных мест, среди которых значительную часть составляли армяне, переселившийся из Персии, Северного Кавказа, Крыма и Астрахани. Среди них были и католики, продолжавшие следовать своей вере.

Настоящая статья посвящена армянам-католикам Моздока, а также о письме, адресованному ими в Римскую Конгрегацию de Propaganda Fide в 1771 году, с прошением о возведении католической церкви в Моздоке.

Настоящая статья посвящена письму, составленному в 1771

году армянами-католиками Моздока, адресованному Римской Конгрегации распространения веры (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) с прошением о возведении католической церкви в Моздоке.

Ключевые слова: Северный Кавказ, Моздок, Астрахань, Крым, Иосиф Аргутян, армянская католическая церковь.

Elizabeth Kh. Tajiryan, *Institute of History of the NAS RA, Researcher,* **An episode from the history of the Armenians of Mozdok**.

Summary

In the 1730s, the Russian Empire, strengthening its military borders in the North Caucasus, facilitated the emergence of a more robust and economically developed Christian population on the Terek plains. In 1736, the Kizlar fortress was built, followed by the Mozdok fortress in 1763. The territories adjacent to these fortresses were settled by Christians who had migrated from various places, a significant number of whom were Armenians who had arrived from Persia, the North Caucasus, Crimea, and Astrakhan. Among them were also Catholics who continued to practice their faith.

This article is dedicated to a letter written in 1771 by Armenian Catholics of Mozdok, addressed to Sacra Congregatione de Propaganda Fide with a request to build a Catholic church in Mozdok.

Key words: North Caucasus, Mozdok, Astrakhan, Crimea, H. Arghutyan, Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Armenian Catholic Church.

ЛУСИНЕ В. АМИРДЖАНЯН
Музей истории города Еревана,
заместитель директора
lusineamirjanyan61@gmail.com
ID 0009-0003-8276-1259
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-68

ТЕНДЕНЦИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ТОПОНИМИКИ ГОРОДА ЕРЕВАНА В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (1827-1918)*

Аннотация

После присоединения значительной части Восточной Армении к Российской империи в 1828 году и получения статуса губернского города в 1849 году, Ереван начал развиваться на основе специально разработанных градостроительных проектов и постепенно из восточного поселения превратился в город российского-европейского типа. Параллельно происходили изменения в топонимике города: частично восстанавливались прежние армянские топонимы, вводились русские переводы названий, а также создавались новые.

Часть улиц Еревана была названа в честь российских чиновников, работавших в то время в Армении (в том числе армянского происхождения)–: Бейбутовская, Астафьевская, Тер-Гукасова и. т. д. Другие улицы получили названия в соответствии с профессиями ремесленников, работающих в этих районах, – Малярная (маляры), Кирпичная (кирпичники) и так далее.

Учитывая наличие государственных или общественных учреждений на конкретных местах, городские власти и жители Еревана часто находили соответствующие названия для этих

* *Представлена 11.XI.2025 г., рецензирована 13.XI.2025 г., принята к печати 22.XII.2025 г.*

улиц: Губернская, Аптечная, Базарная, Церковная, Почтовая, Училищная, Банная, Вокзальная и т. д. Сохранили свои прежние названия некоторые улицы - Крхбуляг (Караснагбюр), Карвансарайская (Караванатан). Появились также кварталы с исключительно армянскими названиями, такие как Айгестан. Обычно кроме официальных российских названий армянское население города употребляло соответствующие армянские эквиваленты данных топонимов.

В начале XX века, в связи со значительным ростом населения Еревана и превращением города в железнодорожный узел, возникла необходимость разработки нового генерального плана развития города. Проект, созданный в результате двадцатилетней кропотливой работы Меграбяна, имел большое значение для последующего развития Еревана.

Ключевые слова: Ереван, топоним, градостроительство, генеральный план, улицы и площади Еревана, Астафьевская, Назарев, Меграбян, Александр Таманян.

Введение

В результате русско-персидских войн 1804-1813 и 1826-1828 гг. большая часть Восточной Армении перешла в состав Российской империи. 1 октября 1827 г. русские войска во главе с генералом И. Паскевичем покорили административно-политический центр Восточной Армении, крепостной город Ереван. Тогда в нем проживали 12-15 тыс. жителей - в основном армяне[1]. Мусульмане были персы и турки (татары шииты). Скоро в меньшей степени появились русские, поляки и евреи[2]. С 21 марта 1828 г. Ереван стал административным центром ново созданной Армянской области.

Чтобы укрепить свои позиции в недавно завоеванном крае, царское правительство было вынуждено уделять особое

[1] **Մելքոնյան**.2018, 90-102:
[2] **Шопен**. 1852, 468; **Линч**. 1910, 272.

внимание градостроительству края. Как Ереван, так и почти все города Восточной Армении и всего Восточного Закавказья не имели нормальной градостроительной планировки. По сведениям очевидцев только малая часть города имела прямые и чистые улицы. Во время сильного ветра в городе поднимались пыльные бури. Повсюду была антисанитария[3]. Фактически Ереван таким остался еще два десятилетия и только с половины XIX в. началось градостроительство, была проделана значительная работа по предоставлению регулярных планировочных решений для развития города. Это в прямую было связано с новым статусом Еревана. В 1849 году город стал центром Ереванской губернии и начал быстро развиваться.

Новые проекты строительства Еревана

Присвоение Еревану статуса губернского центра предусматривал градостроительное развитие и планировочные решения. 1853-1858 гг. российский чиновник Назарев составил план Еревана[4] как провинциального города, в который были включены уже существующие улицы, площади, церкви и частные дома. Фактически, этот план был первым всеобъемлющим документом, в котором можно было встретить официальные названия улиц Еревана.

Вышеупомянутый план Назарева был использован в 1865 году Стоцким[5]. Часть улиц на вышеупомянутых планах обозначена прежними названиями (например - Базарная, Крхбулаг и т.д). Примечательно, что на части топонимов уже присутствует влияние российского господства: Бейбутовская, Астафьевская, как видно из документов, третья группа существующих топонимов также является следствием прямого перевода

---

[3] **Линч**. 1910, 270-273.

[4] ԵՔՊԹԱ фонд, План губернского города Эривани, 1853-1858, дело Назарева.

[5] ԵՔՊԹԱ, фонд, План губернского города Эривани, 1865, дело Стоцкого.

названий улиц на русский язык: Базарная, Кирпичная, Садовая, Малярская и т. д:

Следующая группа новых топонимов улиц получила свое название от названий важных общественных зданий в данном районе: Банная улица, Почтовая, Училищная, Аптечная и другие:

После почти 5 лет подготовительных работ 23 декабря 1856 года наместник Кавказа А.И. Барятинский утвердил проект планировки Еревана, по которому улицы в центральной части, в самом городе, должны были быть приведены в порядок, выровнены, адаптированы к расположению местности и включать в себя ремесленные и коммерческие здания.

Новые топонимы Еревана

Первая улица по проекту - Астафьевская (Астафьян, ныне Абовян) получила свое название в честь генерал-губернатора Астафьева[6]. Она начиналась от Рыночной площади (ранее Гантар) и, поднимаясь в северном и северо-восточном направлении, доходила до встречных высот (ныне сквер Х. Абовяна). Астафьян стала улицей, параллельно и вертикально которой ожили другие улицы.

В 1856 году улицы, предусмотренные планом, были построены только в 1870-1890-х годах. Одной из основных причин задержки строительства было то, что жители не отказывались от своих земельных участков и особенно садов, несмотря, что предусматривалась компенсация. Сохранилось множество архивных документов, в которых выражено

[6] 1883 г. Городская дума решила в честь Александра III (1881-1894) Астафьевскую улицу переименовать в Александровскую, а Сулейманханская – в Астафинскую. Однако это решение так и осталось на бумаге и не было осуществлено, Ереванские ведомости. 1883, № 39.

недовольство жителей старого Еревана лишением их жизненно важных средств для строительства новых улиц-садов[7].

Далее шла Губернская (Губернская, ныне Республиканская) улица, где располагались здания губернского правления, механического завода Тер-Аветикянов, консервного завода Есапова[8].

Улица, с южной стороны параллельно Астафьяну, была названа именем Аршака Тер-Гукасова - в честь видного генерала армянского происхождения, участника русско-турецкой войны 1877-1878 гг[9].

Другой параллельной улицей, идущей к западу и северо-западу от Астафьева, была Малярская (ныне Теряна). Свое название она получила из-за занятия жителей. Среди параллельных улиц была Карвансарайская (впоследствии Саак Тер-Габриелян, ныне Езник Кохбаци), которая начиналась от Карвансары Гурджи[10] и простиралась до садов, расположенных недалеко от здания нынешнего оперного театра.

Параллельная короткая улица Астафьяна – Армянская, начиналась почти у Разданского ущелья, недалеко от нынешнего Закрытого рынка, доходя до пересечения с нынешней улицей Пушкина.

Название Бейбутовской улицы, проходящей параллельно Назаровской (ныне Амиряна) и перпендикулярно Астафьевской, было дано в честь видного военного и государственного деятеля армянского происхождения Василия Бейбутова[11].

Далее Бейбутовской перпендикулярно скрещивались улицы Царская (бывшая Спандаряна, ныне – Арама), Тархановская

---

[7] ՀԱԱ, ֆ. 117, ց. 1, գ. 849, թթ. 2, 18, 24, 25:

[8] **Ավագյան.** 2002, 59:

[9] «Պսակ». 1881, № 3, Ныне улица Тер-Гукасова носит название Налбандяна.

[10] Карвансары Гурджи переводится как грузинское пристанище (гостиница).

[11] Ныне Бехбутовская называется улица Бузанда.

(Пушкин-Кнунянц), Докторская (Туманян). По рассказам ереванцев, Докторская получила свое название в честь одного местного и уважаемого врача, жившего на этой улице, бесплатно лечившего небогатых людей.

Предпоследней улицей, пересекающей улицу Астафьяна, была Церковная (на ней находилась церквь Пресвятой Богородицы). Последняя улица имела странное название - называлась Безымянная[12].

К числу главных улиц города следует отнести Базарную (Маркса, Хоренаци). В начале XX века, после открытия железной дороги в Ереване, жители города все чаще ее называли Вокзальной[13]. На этой улице находились Городская дума, водочно-коньячный завод Сараджева.

Бывшая Крепостная улица начиналась у входа нынешнего Комайги и доходила до ущелья реки Раздан (ныне мост Победы, завод Шустова).

Во второй половине XIX в. число русских сектантов в Ереване заметно увеличилось. Квартал, в котором они жили, назывался «Молоканская Слободка». Главная улица этого района до 1921 года носила название Молоканская[14].

Выводы

В начале XX века, уже в качестве железнодорожного узла, Ереван начал развиваться быстрыми темпами. Заметный рост населения побудили ускорить работы по пересмотру плана города. В результате двадцатилетней работы Меграбяна был разработан новый генплан города на 1906-1911 гг.[15]. Эта работа, ставшая результатом упорной деятельности, по словам

---

[12] Царская сегодня сотавляет часть проспекта Саят-Нова, Безимянная улица называется именем Агаяна.

[13] **ՀԱԻԱ**. 1982, 13:

[14] **ՀԱԱ.** ֆ. 117, ց. 1, գ. 814, թ. 5:

[15] **ԵՔՊԹԱ**, фонд, План города Эривани, дело городского техника Б. Меграбова, 1906-1911.

Меграбяна, стала уникальным подарком поколениям, которые должны были с благодарностью помнить ее автора. Поистине, этот проект имел большое значение для благоустройства Еревана и впоследствии был широко использован архитектором Александром Таманяном в 1924 году при составлении очередного и общеизвестного генерального плана города[16].

План Меграбяна детально охватывал все существующие в Ереване площади, общественные здания, кладбища и т.д. На новом плане мы уже встречаем ново названные маленькие улочки - Архитектора, Векилова, Ростом хана, Айгестана и т.д. Были также пронумерованные безымянные улицы, некоторые из которых позже получили свои названия.

Очевидно, что до начала XX века Ереван претерпел серьезные изменения не только с точки зрения градостроительства, но и с точки зрения топонимики. Будущая столица Армении постепенно избавилась от персидских названий и превратился в административный центр, напоминающий другие города Российской империи, с основными аспектами своего восточного и армянского облика.

Գրականություն /References /Литература

1. Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ (ԵՔՊԹԱ), ֆոնդ՝ Էրիվան քաղաքի նախագիծ, քաղաքային տեխնիկ Բ. Մեհրաբովի գործ, 1906-1911 (План города Эривани, дело городского техника Б. Меграбова, 1906-1911):
   Yerevan City History Museum Archive (YCHMA), fund: Yerevan City Project, work of city technician B. Mehrabov, 1906-1911.
2. ԵՔՊԹ, ֆոնդ՝ Նահանգային Էրիվան քաղաքի նա-

[16] **Հակոբյան.**1963, 295:

խագիծ, 1853-1858, Նազարևի գործ (План губернского города Эривани, 1853-1858, дело Назарева).
YCHMA, Fund: Project of the State City of Erivan, 1853-1858, Nazarev's work.

3. ԵՔՊԹ, ֆոնդ՝ Նահանգային Էրիվան քաղաքի նախագիծ, 1865, Ստոցկու գործ (План губернского города Эривани, 1865, дело Стоцкого).
Fund: Project of the State City of Erivan, 1865, Stotsky's work.

4. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 117, ց. 1, գ. 849, թթ. 2, 18, 24-25:
National Archives of Armenia (NAA), fund 117, register 1, file 849, pp. 2, 18, 24-25.

5. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 117, ց. 1, գ. 814, թ. 5:
National Archives of Armenia (NAA), fund 117, reg. 1, file 814, p. 5.

6. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ (ՀԱԻԱ), Տ. Կարապետյանի մեքենագիր աշխատությունը (Երևանը 20-րդ դարի 20-ական թվականներին, Երևան, 1982):
Archives of the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia (AIAE), typewritten work by T. Karapetyan (Yerevan in the 1920s of the 20th century,Yerevan, 1982).

7. «Պսակ» շաբաթաթերթ 1881, Երևան, № 3:
Newspaper “Psak” 1881, Yerevan, № 3.

8. **Ավագյան Է.** 2002, Էրիվանի հայրերն ու այրերը, Երևան, Զանգակ-97 հրատ., 175 էջ:
Avagyan E. 2002, The Fathers and Men of Erivan, Yerevan, Zangak-97 Publishing House, 175 p.
9. **Հակոբյան Թ**. 1963, Երևանի պատմությունը 1879-1917, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 607 էջ:
Hakobyan T. 1963, The History of Yerevan 1879-1917, Yerevan, YSU Publishing House, 607 p.
10. **Մելքոնյան Ա.** 2018, Ժողովրդագրական իրավիճակը Երևանում XIX դարի առաջին քառորդին, Երևան – 5, Գիտական հոդվածների ժողովածու, էջ 90-102:
Melkonyan A. 2018, Demographic situation in Yerevan in the first quarter of the 19th century, Yerevan – 5, Collection of Scientific Articles, pp. 90-102.
11. Ереванские ведомости. 1883, № 39.
Yerevan News, 1883, № 39.
12. **Линч Х. Ф. Б.** 1910, Армения, т. 1, Тифлис, изд-во М. Мартиросянца, 597 с.
Lynch H. F. B. 1910, Armenia, vol. 1, Tiflis, M. Martirosyants publishing house, 597 p.
13. **Шопен И.** 1852, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., тип. Императорской Академии наук, 1232 с.
Chopin I. 1852, Historical monument of the state of the Armenian region during the period of its annexation to the Russian Empire, St. Petersburg, type. Imperial Academy of Sciences, 1232 p.

Լուսինե Վ. Ամիրջանյան, *Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, գիտական գծով փոխտնօրեն,* **Երևան քաղաքի տեղանվանաբանության փոփոխությունների միտումները Ռուսական կայսրության ժամանակաշրջանում (1827-1918)**

Ամփոփում

1828 թ.Արևելյան Հայաստանի զգալի մասի հետ Ռուսական կայսրությանը միացված Երևանը 1849 թ. նահանգային քաղաքի կարգավիճակ ստանալուց հետո տնտեսական ու մշակութային նկատելի առաջընթաց ունեցավ: Այն սկսեց զարգանալ հատուկ մշակված քաղաքաշինական նախագծերով և արևելյան բնակավայրից աստիճանաբար վերածվեց ռուսական-եվրոպական տիպի քաղաքի: Զուգահեռաբար տեղի ունեցան Երևանի տեղանվանաբանության փոփոխություններ. մասամբ վերականգնվեցին նախկին հայկական տեղանունները, կիրառություն գտան ռուսերեն թարգմանությամբ անուններ կամ ստեղծվեցին նորերը:

Երևանի փողոցների մի մասը անվանակոչվեցին ի պատիվ Հայաստանում գործած ռուսական պաշտոնյաների (այդ թվում՝ հայազգի գործիչների)՝ Աստաֆյան, Նազարովյան, Բեհբութովյան, Ղուկասովյան (Տեր-Ղուկասյան), Վեքիլովյան և այլն: Փողոցների մյուս խումբն անուններ ստացավ տվյալ վայրերում աշխատող արհեստավորների մասնագիտություններին համապատասխան՝ Մայլարնայա (Ներկարաների), Կիրպիչնայա (աղյուսագործների) և այլն: Նոր երևույթ էր նաև պետական ու հասարակական

հաստատությունների անուններով անվանակոչումը՝ Նահանգային (ռուսերեն տարբերակով՝ Գուբերնսկայա), Դեղատան (Ապտեչնայա), Շուկայի (Բազարնայա), Եկեղեցու (Ցերկովնայա), Կայարանային (Վոկզալնայա): Իրենց նախկին անվանումները պահպանվեցին Կրխբուլաղի (Քառասնաղբյուր), Քարվանսարայի (Կարավանատան) և մի քանի այլ փողոցներ: Ի հայտ եկան զուտ հայկական անվանումներով թաղամասեր՝ Այգեստան, ռուսական պաշտոնական անվանումներին կից քաղաքի հայ բնակչությունը գործածության մեջ դրեց այդ տեղանունների հայերեն համարժեքները:

XX դարի սկզբին՝ Երևանի բնակչության զգալի աճով և երկաթուղային հանգույցի վերածվելով պայմանավորված, անհրաժեշտություն եղավ կազմելու քաղաքի զարգացման նոր հատակագիծ: Մեհրաբյանի քսանամյա համառ աշխատանքի շնորհիվ ծնված նախագիծը մեծ նշանակություն ունեցավ քաղաքի հետագա զարգացման համար:

Բանալի բառեր՝ Երևան, տեղանուններ, քաղաքաշինություն, գլխավոր հատակագիծ, Երևանի փողոցներ ու հրապարակներ, Աստաֆյան փողոց, Նազարև, Մեհրաբյան, Ալեքսանդր Թամանյան:

Lusine V. Amirjanyan, Yerevan City History Museum, Deputy Director for Science, **Trends in Changes in the Toponymy of Yerevan City during the Period of the Russian Empire (1827-1918)**

Summary

Yerevan, which was annexed to the Russian Empire along with a significant part of Eastern Armenia in 1828, experienced significant economic and cultural progress after receiving the status of a provincial city in 1849. It began to develop with specially designed urban development projects and gradually transformed from an eastern settlement into a Russian-European-type city. In parallel, changes took place in the toponymy of Yerevan: former Armenian toponyms were partially restored, names translated into Russian came into use, or new ones were created.

Some of the streets in Yerevan were named in honor of Russian officials (including Armenian figures) who worked in Armenia: Astafyan, Nazarovyan, Behbutovyan, Ghukasovyan (Ter-Ghukasyan), Vekilovyan, and others. The other group of streets received names according to the professions of the craftsmen working in those places: Malyarnaya (Painters'), Kirpichnaya (Brickmakers'), etc. Also new was the naming of state and public institutions: State (in Russian, Gubernskaya), Pharmacy (Aptechnaya), Market (Bazarnaya), Church (Tserkovnaya), Station (Vokzalnaya). Krkhbulagh (Karasnaghbyur), Caravanserai (Karavanatan), and several other streets retained their former names. Districts with purely Armenian names appeared, such as Aygestan, and the Armenian population of the city, along with the official Russian names, put into use the Armenian equivalents of those toponyms.

At the beginning of the 20th century, due to the significant growth of Yerevan's population and its transformation into a railway junction, it became necessary to draw up a new plan for the

development of the city. The project, born thanks to Mehrabyan's twenty years of persistent work, was of great importance for the future development of the city.

Key words: Yerevan, toponyms, urban development, master plan, Yerevan streets and squares, Astafyan Street, Nazarev, Mehrabyan, Alexander Tamanyan.

ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
arpinebablumyan05@gmail.com
ID 0009-0001-7840-1440
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-81

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻՆ ՆՊԱՍՏՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ (XIX դ. ՎԵՐՋ-XX դ. ՍԿԻԶԲ)*

Ամփոփում

Պատմական ժողովրդագրության ուսումնասիրությունների միջոցով հնարավոր է ոչ միայն հաշվարկել և հստակեցնել Հայոց ցեղասպանության մարդկային կորուստները, այլև բացահայտել նախացեղասպանական շրջանում օսմանյան իշխանությունների կիրառած սոցիալ-տնտեսական, ազգային, կրոնական, քաղաքական մեխանիզմների ազդեցությունը հայ բնակչության տեղաշարժերի, թվաքանակի, զուտ հայաբնակ բնակավայրերի թվի փոփոխման ու բնակավայրերի հայաթափման գործընթացի վրա: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում արևմտահայերի՝ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ՝ դրանից դուրս տեղաշարժերի խնդրին՝ կենտրոնանալով դրանց հիմնական պատճառների վերհանման վրա: Դեպի Կ. Պոլիս, Օսմանյան կայսրության տարբեր կենտրոնական բնակավայրեր, նաև՝ դեպի Կովկաս, ԱՄՆ ու այլ երկրներ տեղաշարժերին

* *Ներկայացվել է 07.X.2025 թ., գրախոսվել է 10.X.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 22.XII.2025 թ.:*

նպաստող հիմնական գործոնները կապված էին հայերի նկատմամբ վարվող ազգային, կրոնական և, հատկապես, ունեզրկման քաղաքականության հետ: Տեղաշարժերին ու արտագաղթին նպաստող մյուս գործոնները մահմեդական եկվորներին Արևմտյան Հայաստանում բնակեցնելու քաղաքականությունն էր, ապա արդեն՝ համիդյան կոտորածներն ու դրանց հետևանքները:

Բանալի բառեր՝ Արևմտյան Հայաստան, արտագաղթ, ներքին տեղաշարժեր, հողազրկում, կովկասյան գաղթականներ, համիդյան կոտորածներ, ժողովրդագրություն:

Ներածություն

Արևմտյան Հայաստանում մինչև XIX դ. վերջեր ընթացող գործընթացները ծանր հետևանքներ էին ունեցել հայ բնակչության թվաքանակի ու ընդհանուր կենսակերպի վրա: Այս գործընթացները հիմնականում ուղղորդվում էին իշխանությունների կողմից, իսկ դրանց իրագործման առաջնային մեխանիզմը բռնի իսլամացումն էր: Արդյունքում՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի տարբեր բնակավայրերում հայ բնակչության մի մասը կրոնափոխ էր արվել, իսկ մի զգալի հատված էլ հարկադրաբար գաղթել էր այլ բնակավայրեր: Ժամանակին իսլամացված, սակայն հայկական անուններով ու ավանդույթներով գյուղեր կային Բաբերդում[1], Ակնում[2], Տիգրանակերտի տարածքում[3], Բալուի[4],

[1] **Արսլանեան.** 1955, 14:
[2] **Ճանիկեան.** 1895, 14:
[3] **Սրուանձտեանց.** 1885, 186-187:
[4] Պատմութիւն Պաղնատան. 1966, 17:

Երզնկայի գավառակներում[5] և այլ բնակավայրերում:

Իսլամացումը շարունակվեց ամբողջ XIX դ. ընթացքում և, ըստ էության, մինչև համիդյան կոտորածները, դրան այլընտրանք էր գաղթը. բնակչությունը կրոնափոխությունից խուսափելու նպատակով տեղափոխվում էր այլ տարածք: Համիդյան կոտորածների տարիներին իսլամացումը դարձավ Արևմտյան Հայաստանի հայաթափմանն ուղղված կարևոր մեխանիզմներից մեկը: Հատկանշական է, որ կոտորածներից հետո որոշ բնակավայրերում անմիջապես, իսկ որոշներում՝ ավելի ուշ, կրոնափոխ եղածների մեծամասնությունը վերադարձավ հայի ինքնությանն ու քրիստոնեությանը:

XIX դ. ընթացքում հայ բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի կարևոր պատճառ էին նաև ռուս-թուրքական պատերազմները: Խոսքը, հատկապես, պատերազմական գոտուն մոտ ընկած և, հատկապես, մարտադաշտի վերածված Էրզրումի, Վանի նահանգների բնակավայրերի մասին է: Այսպես, ինչպես 1828-1829 թթ., այնպես էլ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո կնքված պայմանագրերում ամփոփված առանձին կետերով արևմտահայությանը հնարավորություն էր տրվում ցանկության դեպքում հեռանալ ռուսական զորքերի հետ: Ցավոք, պատերազմների ավարտից հետո բազմաթիվ բնակավայրերում ակտիվանում էին քրդերի ավարառություններն ու տարածած սարսափները, որոնք հատկապես անտանելի էին ձմռան ամիսներին, երբ վերջիններս տեղավորվում էին հայերի շրջանում՝ հարկադրելով առանց որևէ վճարի իրենց ապահովել

[5] **Ստեփանյան.** 2005, 357:

ամեն ինչով: Թե՛ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ և թե՛ դրան հաջորդած տարիներին, հատկապես Մշո շրջանը, քրդերի ու կանոնավոր զորքերի պատճառով հայտնվել էր կիսավեր վիճակում[6]: Էրզրումի նահանգի բնակավայրերից ռուս-թուրքական այս պատերազմի ընթացքում և դրան հաջորդած ամենաթողության շրջանում մեծ վնասներ կրեց հատկապես Բայազետի շրջանն ու հենց Բայազետ քաղաքը, որը, ըստ էության, ավերվել էր: Բրիտանացի աշխարհագրագետ, ճանապարհորդ Հ. Թոզերի համաձայն՝ 1880 թ. այն ուներ ընդամենը 100 տուն բնակչություն՝ գրեթե ամբողջությամբ հայ, նախկին 1000 տուն բնակչի փոխարեն[7]: Ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքները զգալի էին նաև պատերազմական գոտուց հեռու, մինչև Սեբաստիա ընկած տարածքներում: Այսպես, օրինակ, Կյուրինում հայերը ենթարկվում էին ամեն տեսակի հալածանքների, մինչև այն, որ հայտարարվում էր, թե նախքան ռուսների գալը պետք է հայերի վերջը տրվի: Նույնիսկ քաղաքի թուրքերը թաղերը բաժանել էին միմյանց միջև և, թաղեթաղ պտտելով, թալանում, ծեծում էին հայերին: Ամենից շատ տուժում էին քաղաքի ջորեպանները, որոնք բոլորն էլ հայ էին: Նրանց աշխատեցնում էին իբր բանակի համար՝ հաճախ հետագայում զրկելով անասուններից[8]:

Այսպիսով, մինչև 1880-ական թվականներն արևմտահայ բնակչության տեղաշարժերին նպաստող հիմնական

---

[6] **Պողոսյան.** 1985, 118:
[7] **Tozer.** 1881, 384.
[8] **Սուրենեան.** 1974, 285-286:

գործոններն իսլամացման հարկադրանքն էր, պատերազմական իրավիճակները, այդ ընթացքում և դրանց հաջորդած ավարառությունները և այլն: 1880-ականներից իրավիճակը որոշակիորեն փոփոխվում էր: Հետևաբար, մասամբ նաև փոփոխվում են կամ դառնում ավելի առաջնային ինչպես արտագաղթի պատճառները, այնպես էլ տարածքի հայաթափմանն ուղղված այլ գործընթացներ: Անդրադառնանք հայ բնակչության՝ ինչպես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ընթացող տեղաշարժերի, այնպես էլ երկրից դուրս՝ արտագաղթի հիմնական պատճառներին:

Սոցիալ-տնտեսական պատճառներ

Նախ անդրադառնանք տեղաշարժերի սոցիալ-տնտեսական պատճառներին, ավելի կոնկրետ՝ հայերի նկատմամբ վարվող ընդգծված սոցիալական, հարկային քաղաքականությանը, հատկապես՝ անարդարացի հողաբաժանման ու ծանր հարկահանության խնդիրներին:

Հայ գյուղացիության համար որոշ վայրերում լուրջ խնդիր էր սակավահողությունը, մյուս կողմից՝ հողի նկատմամբ սեփականության իրավունքի կորստի և իշխանությունների կողմից անընդմեջ շարունակվող ունեզրկման քաղաքականությունը, ինչը մեծ ծավալներ ստացավ հատկապես 1880-ականներից[9]: Այսպես, Խարբերդի դաշտում և, մասնավորապես, Մեզրեում, որտեղից 1880-ականներին ակտիվացավ արտագաղթը դեպի ԱՄՆ, հողազուրկ էր քրիստոնյա բնակչության 81.6 %-ը, իսկ մահմեդականների՝ 23.7 %-ը, մինչդեռ նշված հարթավայրում հայերը մեծամաս-

[9] Հայ ժողովրդի պատմություն. 2010, 457:

նություն էին կազմում[10]: Սա այն դեպքում, երբ Խարբերդի դաշտի գյուղացիները համեմատաբար բարվոք կարգավիճակ ունեին մյուս՝ հատկապես Բիթլիսի, Վանի հայ գյուղացիության համեմատ: Ըստ պատմաբան, վիճակագիր Ա-Դոյի՝ Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի նահանգներում մեծ չափերի էր հասել մարաբայությունը. հողազուրկ գյուղացին ստիպված էր մշակել հողեր, որոնց տերերը մեծամասամբ հարուստ ու ազդեցիկ թուրքեր էին[11]:

Հողազրկման խնդիրն աղերսվում էր հայերի նկատմամբ վարվող անարդար հարկային քաղաքականության հետ, երբ գանձվում էին անթիվ-անհամար հարկեր, որոնք տարեցտարի ավելանում էին: Այսպես, 1880 թ. յուրաքանչյուր տղամարդուց գանձվող 27 ղուրուշ կազմող զինվորական տուրքի սահմանաչափը շատ չանցած դարձավ 36, իսկ 1895 թ.՝ 50 ղուրուշ[12]: Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսական հարկերին, ապա դրանք գանձելիս, որպես կանոն, հաշվի չէին առնվում հողի սակավաբերրիության, ցրտահարությունների ու երաշտի հանգամանքները, որոնք հազվադեպ չէին: Հ. Թոզերը, անդրադառնալով Էրզրումի նահանգի բնակիչների տնտեսական դրությանը, նշում է, որ քանզի 1880 թ. երաշտի պատճառով բերքը գրեթե չկար, հողագործները պահեստավորել էին շատ քիչ հացահատիկ, ինչի հետևանքով ալյուրի գինը 6 անգամ թանկ էր, քան նախորդ տարի (2,5 պիաստրից աճել է 15 պիաստրի), մինչդեռ տասանորդը, հարկերն ու կառավարության պահանջները

---

[10] **Колюбакинь.** 1891, 366.
[11] **Ա-Դо.** 1912, 275-278:
[12] **Պողոսյան.** 1988, 56:

նույնն էին, ինչ բարենպաստ տարիներին[13]:

Այս բոլոր գործոնների արդյունքում, ինչպես ժամանակակիցներն են փաստում, հայ գյուղացիների մոտ 65 %-ը պարտքով էր ապրում, որն առաջանում էր, երբ գարնանը ծախսերի շրջանն էր սկսում, նաև՝ պետական հարկեր վճարելու ժամանակն էր գալիս: Այսպիսով, գյուղացին հարկադրաբար դիմում էր վաշխառուին[14], որոնք գումար էին տրամադրում առհասարակ 30 %-ով, իսկ Վանի ու Մուշի կողմերում՝ նույնիսկ 60 %-ով: Փոխարենը գյուղացու հողն ու անասունները դրվում էին գրավի տակ, և ունեզրկումը պարզապես ժամանակի հարց էր դառնում: Տարիների ընթացքում, չկարողանալով վճարել ավելի ու ավելի աճող տոկոսներով պարտքը, գյուղացին ստիպված էր լինում արդեն չնչին գումարով վաճառել ունեցվածքը: Օրինակ, երբ արտն արժեր 100 ոսկի, նման դեպքերում վաճառվում էր 10 ոսկիով[15]: Արդյունքում, ունեզրկված գյուղացիները հայտնվում էին ավելի կախյալ վիճակում, և շատերը դիմում էին գաղթի[16]: Ստացվում է, որ գաղթ ասվածն իրականում իրավիճակից բխող պարտադրված գործողություն էր, ինչ որ առումով՝ ևս բռնագաղթ: Հայերին պատկանող հողերին ու տներին, նրանց գաղթի հետևանքով, մի կողմից տիրանում էին նստակեցության ձգտող քրդերը, մյուս կողմից՝ նաև Կովկասից եկող կովկասյան լեռնականներն ու թուրքերը: Նշենք, որ այս գործընթացներում կառավարությունը ձերբազատ իրավունքներ էր բաշխել մուսուլման տարրին՝ նրա համար

---

[13] **Tozer**. 1881, 415.

[14] «Մուրճ». 1904, № 4, 30:

[15] **Զատիկյան.** 2013, 28:

[16] «Արաքս». 1889, № Ա, 8:

ստեղծելով թե՛ իրավական, և թե՛ բռնության հնարավորություններ:

Նշված գործընթացները վերաբերում էին ոչ միայն գյուղացիությանը, այլև առևտրականներին, քանի որ առևտրի ընդհանուր անկման հետ մեկտեղ վերջիններս ևս զրկվում էին միջոցներից ու հարկադրաբար գաղթում: Այսպիսով, նշված թեկուզ հարկադրական տեղաշարժերը կարևոր դեր էին խաղում որպես տնտեսական կարգավորիչ: Սա առավել ակնհայտ դարձավ, երբ կառավարությունը սահմանափակումներ մտցրեց միգրացիայի վրա և տնտեսական ճգնաժամն էլ ավելի սրվեց, ինչն առավել սուր զգացին այն հայերը, ովքեր մնացել էին իրենց բնակավայրերում[17]:

Մահմեդական եկվորների բնակեցումն Արևմտյան Հայաստանում և բռնությունները հայ բնակչության նկատմամբ

Արևմտահայության տնտեսական վատթար վիճակն ավելի օրհասական էր դարձել իշխանությունների թողտվության ու, ինչու չէ, խրախուսմամբ իրականացվող քրդերի, այլ՝ այդ թվում եկվոր մահմեդականների ավազակային հարձակումների հետևանքով: Քրդերի՝ կոտորածով ու կողոպուտով ուղեկցվող ավազակային հարձակումներից առավել տուժում էին Վանի, Մուշի ու Տիգրանակերտի կողմերում բնակվող հայերը[18]: Էրզրումում ևս բազմաթիվ էին գյուղացիության վրա քրդերի հարձակումների դեպքերը, և

[17] **Greenshields.** 2025, 37.
[18] **Սարգսեանց.** 1890, 84:

նույնիսկ մուսուլմանները, ինչպես, օրինակ, Փասինի Հասան Կալա բնակավայրում, դիմում էին կառավարությանը՝ պաշտպանության համար: Ճիշտ է, տուժողները չէին համարձակվում հարձակվողներին կոչել որպես քրդեր, այլ նրանց ներկայացնում էին որպես ավազակախմբեր: Հայտնի էր, որ դրանք ղեկավարում էին Համիդիե գնդերի սպաները, իսկ ժողովուրդն իրենց գլխարկների վրա ամրացված նշանների պատճառով նրանց անվանում էր տենեկելի: Վախեցած պաշտոնյաները, որոնք պարտավոր էին հայտնել նման դեպքերի մասին, օգտագործում էին «ավազակներ, քողարկված զինվորներ» արտահայտությունները[19]: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն Վանի ու Մուշի հայ գյուղացիների, հատկապես Բասենի և, առհասարակ, Կարինի շրջանի հայ գյուղացիները համեմատաբար ավելի անվտանգ ու տնտեսական առումով առավել լավ վիճակում էին, թեև այստեղ ևս հարստահարությունների դեպքերը տարածված էին[20]:

Քրդերի ավարառությունից տուժում էին նաև երկրի ավելի կենտրոնական նահանգների բնակիչները: Այսպես, Չմշկածագից 1891 թ. գրված մի նամակում ասվում է. «Չկայ գիւղ մը որ այս տարի հարիւրներով ու հազարներու քէսամ (քրդերու տրուած տուրքին այսպէս կըսեն) տուած չլինի Քրդաց: Ատու ալ գոհ չլինելով, Քրդեր սկսան յայտնի կամ գաղտնի գրաւել գիւղերու եզներն ու գառներն, ձիերն և ջորիներն, ցանելու սերմն ու խոփն»[21]:

---

[19] **Lynch.** 1901, 219.
[20] **Սարգսեանց.** 1890, 70-71:
[21] «Հայք». 1892, թիւ 24, 189:

Քրդերի ավարառությունից ու ավազակային հարձակումներից բացի, արևմտահայության համար իսկական չարիք դարձան մահմեդական գաղթականները: Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրությանը բնորոշ՝ մահմեդական գաղթականների այս տարածքներում բնակեցնելու միտումը արձանագրվեց դեռևս 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ և առավել ակտիվացավ արդեն պատերազմից հետո, երբ Հյուսիսային Կովկասից կազմակերպվեց մահմեդականների ներգաղթ: Լեռնականների մի մասը սահմանն անցավ գրեթե կովկասյան բանակի հետ միաժամանակ: Նրանց՝ Օսմանյան կայսրության տարածք տեղափոխվելու պատճառներից ռուս զորահրամանատար Ֆ. Գրյազնովը համարում է հավատակից Թուրքիային կարեկցելը, հատկապես, որ նրանց շրջանում իրականացվում էր հատուկ քարոզչություն, և մեծ խոստումներ էին տրվում չքավոր, նախկին բնակավայրում չնչին ունեցվածքը թողած այս գաղթականներին[22]: Էրզրումի նահանգապետը 1879 թ. հոկտեմբերին հայտնում է, որ Կարսի, Արդահանի ու Կաղզվանի շրջաններից սպասվում է 50-60 հազար շունչ կազմող 10.000 ընտանիքների գաղթ[23]: Ընդ որում, միայն 1880 թ. տվյալներով Կարսից արդեն գաղթել էր 41.691 մահմեդական, իսկ Հյուսիսային Կովկասից՝ 25.000 չերքեզ[24]:

Հ. Լինչը հիշատակում է Զըլդըրի կողմերից եկած և Բայազետի Թութախ բնակավայրում հաստատված 100 տուն հաշվվող մեծամասամբ կարափափախ բնակչության

---

[22] **Грязновъ**. 1897, 70.
[23] **Rolin-Jaequemyns.** 1891, 62.
[24] **Զատիկյան.** 2013, 38:

մասին: Կազայի տարածքում նրանց ընդհանուր թիվն ըստ Լինչի հասնում էր 400 տան կամ մոտ 3000 շնչի: Կարափափխները զբաղմունքով հողագործ էին, բայց, ըստ Լինչի՝ հոգեկերտվածքով՝ ավազակներ, որոնք հայտնվել էին չափազանց բարեկեցիկ վիճակում: Ընդ որում, նրանք տեղափոխվել էին Արևմտյան Հայաստան՝ դժգոհ լինելով ռուսական կառավարությունից, որը հողերի հարցում նրանց չէր բավարարել: Սուլթանն էլ նրանց տեղավորել էր բերրի տարածքներում և ակնհայտ էր, որ այս ցեղախումբը հարում էր իշխանություններին[25]: Լինչը ավելացնում է, որ ճանապարհին հանդիպում էին նաև թուրքերի, որոնք գալիս էին Կարսի նահանգից՝ իրենց հետ բերելով ունեցածը: Նրանք ասում էին, որ ռուսական կառավարությունը շատ վատ է վարվել իրենց հետ, ուստի որոշել են տեղափոխվել սուլթանի իշխանության տակ: Ճանապարհին նրանց թալանել էին քրդերը՝ թողնելով կիսամերկ[26]: Երզնկայի տարածքում ևս հաստատվել էին Կարսի կողմից եկած թուրքեր[27]: Աղբյուրները հիշատակում են նաև Լազիստանից եկող մուսուլման գաղթականների մասին, որոնց պատճառով Բաբերդից Տրապիզոն տանող ճանապարհները դարձել էին անապահով[28]:

Ժամանակի ընթացքում կովկասյան լեռնականների՝ չեչենների, օսերի և ուրիշների գյուղեր հիմնվեցին Մանազկերտում, Բուլանըխում, Ախլաթում, Բիթլիսի ու Վանի նահանգների այլ շրջաններում: Կային բնակավայրեր, որտեղ գաղթական չերքեզների համար տեղի ժողովրդից հանգա-

---

[25] **Lynch.** 1901,14.
[26] **Lynch.** 1901, 19-20.
[27] **Սիրմէնեան.** 1947, 193:
[28] **Tozer.** 1881, 427.

նակություն էր արվում, ինչպես Ամասիայի գավառի Վեզիր Քյոփրյու բնակավայրում: Այստեղ չերքեզներն «իրենց տրուելիք թոշակը» մի փոքր ուշացնելու դեպքում խուժում էին կառավարության շենք[29]:

Բնակեցվելով Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ, հաճախ ամենաբերրի բնակավայրերում՝ մահմեդական եկվորները հաճախ հափշտակում էին հայերի ունեցվածքը, տիրում նրանց գույքին ու հողատարածքներին, դիմում ավազակային հարձակումների: Հայ բնակչությունը սկզբնական շրջանում փորձում էր բողոքել մահմեդական գաղթականների ավազակությունների ու հալածանքների դեմ, ինչպես եղավ Կյուրինում, սակայն գյուղացիների բողոքներին Սվազի նահանգապետը պատասխանել էր, որ չի կարող զսպել չերքեզներին[30]:

Պատահական չէ, որ մահմեդական եկվորների հաստատվելուց հետո մինչ այդ հայաբնակ բազմաթիվ բնակավայրեր հայաթափվեցին: Օրինակ, Խնուսի Սոկյութլի գյուղի հայ բնակչությունը ստիպված հեռացավ, երբ 1885 թ. քրդերը բռնությամբ տիրացան այդ բնակավայրին[31]: Նման մի օրինակ էլ Ա-Դոն ներկայացնում է Բիթլիսի Բուլանըղ գավառակի բնակավայրերից: Խոսքը Լաթար գյուղի մասին է, որը, ըստ Ա-Դոյի 20-30 տարի առաջ ուներ 300 տուն հայություն և զուտ հայաբնակ էր, մինչդեռ 1909 թ. դրությամբ այստեղ մնացել էին 100 տուն հայեր: Բանն այն է, որ Բիթլիսից եկած մի քանի շեյխեր, տիրանալով հայերի հողերին,

---

[29] **Սիմոնեան.** 1966, 455-456:
[30] Պատմագիրք Կյուրինի. 1974, 410:
[31] **Մելիքեան.** 1964, 89:

նրանց հալածելով ու հարկադրելով հեռանալ բնակավայրից, այստեղ աստիճանաբար վերաբնակեցնում են քրդերի: Նրանց թիվը նշված ժամանակաշրջանում արդեն հասնում էր 240 տան[32]:

Խնուսի Լաքպուտաղ գյուղը հայաբնակ էր մինչև 1903 թ., երբ չերքեզներ եկան ու բռնությամբ հաստատվեցին այս գյուղում: Հայերը թողեցին իրենց բնակավայրը: Նրանց մի մասը հաստատվեց հայաբնակ այլ բնակավայրերում, իսկ մեծամասնությունը գաղթեց Կովկաս: Վերջիններս 1908 թ. հետ վերադարձան, սակայն չկարողացան չերքեզներից հետ վերցնել իրենց կալվածքները: Չերքեզներն այստեղ սկսել էին քարաշեն ու երկհարկանի տներ կառուցել, որոնց պատերը սպիտակեցնում էին տարին երկու անգամ[33]:

Նմանատիպ իրավիճակ ստեղծվել էր 1893 թ. Ալաշկերտում, ինչի մասին տեղեկանում ենք «Արարատ» ամսագրի մի հրապարակումից: Թուրքական իշխանությունների կողմից այստեղ բնակեցված մոտ 500 տուն ռուսահպատակ քրդեր բռնի ուժով խլում էին հայերի հողերը, իրենց անասուններին արածեցնում չհասած ցանքսերում: Այստեղ սովորական էին դարձել նաև կանանց ու աղջիկների բռնաբարության և առևանգության դեպքերը: Եկվորները խլել էին Համատ և Խաչլու գյուղերը՝ մասամբ արտաքսելով նաև մյուս գյուղերի քրիստոնյա բնակիչներին, որոնք հարկադրաբար գաղթում էին Ռուսաստան: Մյուսներն էլ սպասում էին հունձքն անեն ու աշնանը ևս գաղթեն[34]:

---

[32] **Ա-Դօ.** 1912, 145:
[33] **Մելիքեան.** 1964, 55-56:
[34] «Արարատ». 1893, թիւ Զ, 579:

Նշենք, որ մահմեդական գաղթականներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում վերաբնակեցնելու գրեթե բոլոր դեպքերն ավարտվում էին հաջողությամբ և հայ բնակչության զրկանքներով ու գաղթով: Այս առումով, թերևս, բացառիկ է Հարամիկ գյուղի դեպքը: Այսպես, երբ 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների հետևանքով Արևմտյան Հայաստան գաղթած թաթար-մուհաճիրների 30 տուն հաստատվեց այստեղ, նրանք գաղտնի կամ հայտնի որոշ միջոցներով 1908 թ. վտարվեցին գյուղից[35]:

Այսպիսով, Հյուսիսային Կովկասից տեղափոխված մահմեդականների բնակեցումն Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում, նաև նրանց ու քրդերի ավազակային հարձակումները մեծապես ազդում էին տարածքի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Ակնհայտ էր, որ հայաբնակ բնակավայրերում մահմեդական եկվորների բնակեցումն Արևմտյան Հայաստանի հայաթափմանն ուղղված քաղաքականության անմիջական շարունակությունն էր, ինչը լուրջ հետևանքներ ունեցավ հայության թե՛ ներքին տեղաշարժերի և թե՛ արտագաղթի դինամիկայի վրա:

Համիդյան կոտորածները որպես արտագաղթի ու ներքին տեղաշարժերի պատճառ

1894-1896 թթ. կոտորածներից, նաև այս տարիներին պարտադրվող բռնի կրոնափոխության քաղաքականությունից գրեթե բոլոր նահանգների հայ բնակչությունը մեծապես տուժեց: Մասնավորապես, կրոնափոխության դեպքերը զանգվածային բնույթ կրեցին Խարբերդի, Դիարբեքիրի,

---

[35] **Մելիքեան.** 1964, 65:

Բիթլիսի, նաև մյուս նահանգներում: Միայն Խարբերդի նահանգում զանգվածային կոտորածների զոհ դարձավ շուրջ 40000 հայ, բռնությամբ կրոնափոխ արվեց շուրջ 15000-ը: Բարեբախտաբար, համիդյան կոտորածների տարիներին իսլամացած հայերի մեծամասնությունը հետագա տարիներին վերադարձավ քրիստոնեությանը, և միայն մի մասը համալրեց նախկինում իսլամացած հայերի շարքերը[36]: Գրեթե նույնքան սպանվածներ ու բռնությամբ կրոնափոխ արվածներ կային նաև Դիարբեքիրի նահանգում: Բացի այդ, կոտորածների հետևանքով նահանգում հաշվվում էին մի քանի տասնյակ հազար կարիքավորներ: Բնական է, որ կոտորածներին զուգահեռ, որպես միակ փրկության ճանապարհ, դիտարկվում էր արտագաղթը: Ավելին, ականատես միսիոներները նշում էին, որ «Դիարբեքիրի ամբողջ բնակչությունը կարտագաղթի, եթե հնարավոր լինի, հակառակ դեպքում, նրանք հաջորդ ձմեռ կմահանան սովից»[37]:

Վանի նահանգում զոհերի թվաքանակը տատանվում էր 20000-30000-ի միջև, կրոնափոխ արված հայերի թիվը 30000 էր[38]: Կորուստները մեծաթիվ էին նաև Էրզրումի ու Սեբաստիայի նահանգներում: Գրեթե բոլոր նահանգներում կոտորածների ընթացքում և դրանցից հետո արձանագրվեցին հայ բնակչության որոշակի տեղաշարժեր: Կոտորածների ընթացքում բազմաթիվ էին փոքրաթիվ, հիմնականում գյուղական բնակավայրերից մոտակա ավելի հայաշատ բնակավայրում ապաստան գտնելու դեպքերը, ընդ որում,

---

[36] **Բաբլումյան.** 2014, 37:
[37] **Harris.** 1897, 102.
[38] «Արարատ». 1896, թիւ ԺԲ, 581:

կոտորածներից փրկվողները ծննդավայր վերադարձան որոշ ժամանակ՝ երբեմն մի քանի տարի անց: Մի շարք, հատկապես փոքրաթիվ հայություն ունեցող բնակավայրեր, այս տեղաշարժերի ընթացքում հայաթափվեցին, մյուսների հայության թվաքանակն էականորեն նվազեց: Այսպես, ըստ Ա-Դոյի, Արճեշի գավառակի Գանձակ գյուղի 42 տուն հայությունից 40-ը գաղթեց, 40 տուն հայ բնակիչ ունեցող Ծայծակ գյուղից գաղթեց 37-ը, 60 տուն ունեցող Ջուղդեաի գյուղից գաղթեց 56-ը, 130 տուն բնակիչ ունեցող Աղորաֆ գյուղից մնաց 20-ը, 43 տուն բնակիչ ունեցող Արմիզոն գյուղից չմնաց ոչ մի տուն[39]: Հայաթափվեց Խնուսի Հայկ գյուղը, որի 50 տուն հայերը գաղթեցին կոտորածների ընթացքում[40]: Չմշկածագի Միատուն գյուղի 80 տուն հայությունը ջարդից հետո ապաստանեց քաղաքում, ուր մնաց երկու տարի, որից հետո գյուղ վերադարձան 25 տունը: Գյուղ վերադարձածների մի մասն էլ գաղթեց 1898 թ.: Դրանից հետո Միատունում մնաց 12 տուն հայություն: Նույն վիճակն էր նաև Չմշկածագի մյուս բնակավայրերում[41]: Կոտորածների ընթացքում մեծ թվով գյուղեր հայաթափվեցին նաև Մալաթիայի գավառում[42]:

Կոտորածներն էապես նպաստեցին նաև արտագաղթի ծավալների վրա: Լ. Չորմիսյանը գրում է, որ համիդյան կոտորածներից հետո «Հայ մարդը դադրած էր այլեւս կեանքին ապահովութիւնը զգալէ: Ամէն հայ վտանգուած կը զգար

---

[39] **Ա-Դо.** 1912, 317:
[40] **Մելիքեան.** 1964, 91:
[41] **Գասպարեան.** 1969, 382:
[42] **Ալպոյաճեան.** 1961, 487:

ինքզինքը»[43]: Կարևոր է հստակեցնել, որ համիդյան կոտորածների հետևանքով առավել ակտիվացան տեղաշարժերը դեպի Արևելյան Հայաստան և Ռուսական կայսրության այլ տարածքներ: Սա տրամաբանական էր, քանի որ հատկապես Վանի, Էրզրումի ու Բիթլիսի նահանգները, սահմանակից ու մոտ լինելով Արևելյան Հայաստանին, բնակության համար դիտարկվում էին ապահով ու անվտանգ: Անցնելով սահմանը՝ հատկապես ընտանիքներով տեղափոխվող գյուղացիները հաստատվում էին գյուղերում, իսկ քաղաքաբնակ արհեստավորներն ու առևտրականները կամ՝ մենակ, կամ՝ ընտանիքիներով շարժվում էին մինչև Թիֆլիս, Բաթում, Բաքու: Ըստ աղբյուրների՝ գաղթականների մի մասն էլ շարժվեց դեպի Դերբենդ, Ղուբա, Մերձկասպյան շրջաններ, հարավային Ռուսաստան: Ոմանք էլ հասան մինչև Ֆինլանդիա: Այնուամենայնիվ, գաղթականների մեծամասնությունը հաստատվեց Երևանի, Կարսի և Սևծովյան շրջաններում[44]:

Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական նահանգներին, ապա այստեղ ևս նկատվեց արտագաղթի ծավալների աճ, սակայն արդեն կոտորածներից հետո: Այսպես, 1891 թ. ԱՄՆ-ում հաշվվում էր մոտ 4000 հայ, որոնց մեծ մասը խարբերդցի, տիգրանակերտցի, մարզվանցի ու մալաթիացի էին: Ավելի փոքրաթիվ հայեր կային նաև Կ. Պոլսից, Նիկոմեդիայից, Կեսարիայից և այլն[45]: 1910 թ. ԱՄՆ-ում ապրում էր արդեն 26498 հայ, որոնց մեջ կրկին զգալի թիվ էին կազմում հատկապես Խարբերդից ու հարա-

---

[43] **Զորմիսեան**. 1974, 453:

[44] Братская помощь пострадавшимъ в Турціи Армянамъ. 1898, XIX.

[45] «Հայք». 1891, թիւ 14, 108:

կից տարածքներից գաղթածները[46]: Համիդյան կոտորածներից հետո մի քանի հազար հաշվվող հայ գաղթականներ հաստատվեցին նաև եվրոպական մի քանի երկրներում:

Արտագաղթը շարունակվեց նաև 1908 թ. հետո և, պատահական չէ, որ հանրության լայն շրջանակներ լուրջ մտահոգություններ էին հայտնում «հայերի խմբովին գաղթ»-ի վերաբերյալ: Ուշագրավ է, որ արդեն այս շրջանում ընդգծվում էր այն հանգամանքը, որ թուրքական իշխանություններին ձեռնտու է հայերի հեռանալը[47]:

Եզրակացություններ

1870-ականների վերջերից մինչև XX դարի սկիզբը շարունակվեց Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման գործընթացը, որն իր բնույթով որոշակի տարբերություններ ուներ նախորդ փուլերի համեմատ: Տեղաշարժերի և հատկապես արտագաղթի սոցիալ-տնտեսական պատճառների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող ծանր հարկային քաղաքականությունը, գյուղացիությանը հողազրկելը և, ընդհանրապես, ունեզրկման քաղաքականությունը, հանգեցնելու էին ժողովրդագրական զգալի փոփոխությունների: Այս քաղաքականությունը տվեց որոշակի արդյունք՝ արտահայտված բնակչության տեղաշարժերով ու արտագաղթի տեմպերի աճով: Հայաթափման գործընթացը նոր թափ ստացավ մեկ այլ գործոնի ազդեցությամբ, այն է՝ Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում Հյուսի-

---

[46] **Deranian.** 1998, 179.

[47] «Արարատ». 1907, թիւ Է-Ը, 665-666:

սային Կովկասից մահմեդական եկվորների բնակեցմամբ: 1890-ականներին իշխանությունները դիմեցին առավել արմատական միջոցի՝ զանգվածային կոտորածների քաղաքականությանը: Վերոնշյալ բոլոր գործոնները հանգեցրին արևմտահայության զանգվածային տեղաշարժերի և արտագաղթի ծավալների աճի:

Արդյունքում՝ ժամանակին հայաշատ ու երբեմնի զուտ հայաբնակ բազմաթիվ բնակավայրերի ժողովրդագրական պատկերը փոխվեց ի վնաս հայկական տարրի:

Գրականություն/References/Литература

1. **Ա-Դօ** 1912, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները, Երեւան, «Կուլտուրա», 406 էջ:
   A-do 1912, The Provinces of Van, Bitlis and Erzrum, Yerevan: “Kultura”, 406 p.
2. Ազգային լուրեր 1893, «Արարատ», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, թիւ Զ, էջ 579-581:
   National news 1893, “Ararat”, Vagharshapat: Printing House of the Mother See, № 6, pp. 579-581.
3. **Ալպոյաճեան Ա.** 1961, Պատմութիւն Սալաթիոյ հայոց, Պէյրութ, «Սեւան», 1536 էջ:
   Alpoyachyan A. 1961, History of the Armenians of Malatia, Beirut: “Sevan”, 1536 p.
4. **Արսլանեան Բ. քահ**. 1955, Բաբերդ եւ իր շրջանները, Փարիզ, տպ. «Արաքս», 307 էջ:
   Arslanean priest B. 1955, Baberd and its regions, Paris: “Araks” publ., 307 p.
5. **Բաբլումյան Ա.** 2014, Խարբերդի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը համիդյան կոտորածների տարի-

ներին, «Ցեղասպանագիտական հանդես», № 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, էջ 32-38:
Bablumyan A. 2014, The Armenian population of Kharberd Province during the Hamidian massacres, “Journal of Genocide Studies”, № 2, Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute of the NAS RA, pp. 32-38.

6. **Գասպարեան Հ.** 1969, Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, Պոստոն, «Պայքար» տպարան, 810 էջ:
Gasparyan H. 1969, Chmshkadzak and its villages, Boston: “Payqar” publ., 810 p.
7. **Գուլամիրեանց Ս.** Գաղթականութեան մասին, «Արաքս» 1889, գիրք Ա, Ս. Պետերբուրգ, էջ 1-13:
Gulamiryanc S. About migration, “Araks” 1889, № 1, St. Petersburg, pp. 1-13.
8. **Զատիկյան Հ.** 2013, Կարինի նահանգը XIX դարի երկրորդ կեսին, Երևան, ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն, 424 էջ:
Zatikyan H. 2013, Karin province in the second half of the 19th century, Yerevan: Ministry of Diaspora of the RA, 424 p.
9. Կոտորած գիւղերու եւ կրօնափոխութիւններ 1896, «Արարատ», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, թիւ ԺԲ, էջ 581-585:
Massacres in villages and conversions. 1896, “Ararat” Vagharshapat: Printing House of the Mother See, № 12, pp. 581-585.
10. Հայ ժողովրդի պատմություն 2010, հ. III, գիրք առաջին, Երևան, «Զանգակ-97», 701 էջ:
The history of the Armenian people 2010, v. III, book I, Yerevan: “Zangak-97”, 701 p.

11. Հայեր Յամերիկա 1891, «Հայք», Նիւ Եորք, № 14, 108-109:
Armenians in America 1891, “Hayq”, New York, № 14, pp. 108-109.
12. **Հարութիւնեան Ս.** 1907, Հայերը գաղթում են Տաճ-կաստանից, «Արարատ», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, թիւ Է-Ը, էջ 665-666:
Harutyunyan S. Armenians migrate from Tajkastan [Western Armenia], “Ararat”, 1907, Vagharshapat: Printing House of the Mother See, № 7-8, pp. 665-666.
13. **Ճանիկեան Յ.** 1895, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, տպ. «Մ. Դ. Ռօտինեանց»ի, 500, 6 էջ:
Chanikean H. 1895, Antiquities of Akn, Tiflis: “M. D. Rotineanc” publ., 500, 6 p.
14. **Մելիքեան Ե.** 1964, Հարք-Խնուս, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 564 էջ:
Melikean E. 1964, Harq-Khnus, Antelias: The Armenian Catholicosate of Cilicia Printing House, 564 p.
15. **Մինասեան Պ.** 1974, Պատմագիրք Կյուրինի, Պէյրութ, Տպ. «Սեւան», 823 էջ:
Minasean P. 1974, History book of Kyurin, Beirut: “Sevan” publ., 823 p.
16. Նամակ Չմշկածակէ, «Հայք», Նիւ Եորք, 1892, թիւ 24, էջ 189:
Letter from Chmshkadzak, “Hayq”, New York, 1892, № 24, p. 189.
17. **Չորմիսեան Լ.** 1974, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Պէյրութ, Տպ. «Սեւան», 571 էջ:
Chormisean L. 1974, Overview of a century history of

Western Armenians, Beirut, “Sevan” publ., 571 p.

18. Պատմութիւն Պաղնատան 1966, հրատ. Պաղին գիւղի վերաշինաց ուսումնասիրաց միութեան, Պոսթըն, տպ. «Հայրենիք», 300 էջ:
The history of Paghnatun 1966, Published by the Baghin Village Reconstruction Association, Boston, “Hayreniq” publ., 300 p.

19. **Պողոսյան Հ.** 1985, Սասունի պատմություն, Երևան, «Հայաստան», 360 էջ:
Poghosyan H. 1985, The history of Sasun, Yerevan: “Hayastan”, 360 p.

20. **Պողոսյան Հ.** 1988, Վասպուրականի պատմությունից. 1850-1900, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 351 էջ:
Poghosyan H. 1988, From the history of Vaspurakan: 1850-1900, Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 351 p.

21. **Սարգսեանց Լ.** 1890, Այց Թիւրքաց Հայաստանին, Թիֆլիս, տպ. «Մ. Դ. Ռոտինեանցի», 285 էջ:
Sargseanc L. 1890, Visit to Turkish Armenia, Tiflis, “M. D. Rotineanc” publ., 285 p.

22. **Սիւրմէնեան Գ.** 1947, Երզնկա, Գահիրէ, տպ. «Սահակ-Մեսրոպ», 509 էջ:
Syurmenean G. 1947, Erznka, Cairo: “Sahak-Mesrop” publ., 509 p.

23. **Սիմոնեան Գ.** 1966, Յուշամատեան Պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1038 էջ:
Simonean G. 1966, Memory book of Pontic Amasia, Venice, St. Lazarus, 1038 p.

24. **Ստեփանյան Գ.** 2005, Երզնկա. Հնագույն դարերից

մինչև մեր օրերը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 672 էջ:

Stepanyan G. 2005, Erznka: From ancient times to the present days, Yerevan: Yerevan University Publishing House, 672 p.

25. **Սրուանձտեանց Գ.** 1885, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մաս Բ, Կ. Պոլիս, Արամենա, 488 էջ:

Srvandzteanc G. 1885, Toros Aghbar, traveler of Armenia, vol. 2, Constantinople: Aramena, 488 p.

26. **Սուրենեան Ս.** 1974, Կիւրինը ինչպէս որ կար, Պատմագիրք Կյուրինի, խմբ. Պ. Մինասեան, Պէյրութ, Տպ. «Սեւան», էջ 272- 329:

Surenean S. 1974, Kyurin as it was, in History of Kyurin, edited by P. Minasean, Beirut: “Sevan” publ., pp. 272-329.

27. Վանի նահանգը ներկայումս 1904, «Մուրճ», Թիֆլիս, № 4, 25-46:

The province of Van now 1904, “Murch”, Tiflis, № 4, pp. 25-46.

28. Братская помощь пострадавшимъ в Турціи Армянамъ 1898, Москва, Типо-литографія Высочайше утвержденнаго Т-ва И. Н. Кушиеревъ и К°, 624, 180 стр.

Brother's help to Armenians in Turkey 1898, Moscow: Typo-lithography of the Highest approved Company I. N. Kushierev and Co., 624, 180 p.

29. **Грязновъ Ф.** 1897, Военный обзоръ Передового Театра въ Азіатской Турціи, Изданіе Отдѣла Генеральнаго Штаба Кавказскаго военнаго округа, часть II, С. Петербургъ, Военная Типографія, 303 стр.

Gryaznov F. 1897, Military Review of the Advanced Theater in Asian Turkey, Publication of the Office of the General Staff of the Caucasian Military District, vol. II, St. Petersburg: Military Typography, 303 p.

30. **Колюбакинь А.** 1891, Материалы Военно-Статистическаго Обозрения Азиатской Турции, томь III, часть I, Тифлись, 464 стр.
Kolyubakin A. 1891, Materials of the Military-Statistical Review of Asian Turkey, vol. III, part I, Tiflis, 464 p.
31. **Deranian H.** 1998, Worcester is America, Bennate Publishing, 222 p.
32. **Greenshields T.** 2025, The Settlement of Armenian Refugees in Syria and Lebanon: 1915-1939, Beirut, Haigazian University Press, 344 p.
33. **Harris R. and H.** 1897, Letters from the Scenes of Recent Massacres in Armenia, London, James Nisbet & Co., 254 p.
34. **Lynch H.** 1901, Armenia: Travels and Studies, vol. 2, London, Longmans, Green, and Co., 512 p.
35. **Rolin-Jaequemyns G.** 1891, Armenia, the Armenians, and the Treaties, London: John Heywood, 1, Paternoster Buildings, 104 p.
36. **Tozer Rev. H.** 1881, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London, Longmans, Green, and Co., 470 p.

Арпине Р. Баблумян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,* **Факторы, способствовавшие внутренней миграции и эмиграции армянского населения Западной Армении (конец XIX - начало XX века)**

Резюме

Благодаря исследованиям в области исторической демографии становится возможным не только уточнить человеческие потери в результате Геноцида армян, но и проследить, как социально-экономические, национальные, религиозные и политические механизмы, применявшиеся

османскими властями в период, предшествующий геноциду, повлияли на перемещения армянского населения, его численность, изменение числа армянонаселённых пунктов и процесс их депопуляции.

В статье анализируются внутренние и внешние перемещения западных армян, особое внимание уделено выявлению их основных причин. Ключевыми факторами, побуждавших западных армян переселяться в Константинополь, другие центральные районы Османской империи, на Кавказ, в США и другие страны, были национальная, религиозная и особенно экономическая политика, направленная на лишение армян прав собственности. Немаловажную роль сыграла политика расселения мусульманских иммигрантов в Западной Армении, а также гамидовкие погромы и их последствия.

Ключевые слова: Западная Армения, эмиграция, внутренние перемещения, лишение собственности на землю, кавказские переселенцы, гамидовские погромы, демография.

Arpine R. Bablumyan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History,* **Factors Influencing Migration and Emigration of the Armenian Population in Western Armenia (Late 19th - Early 20th Century)**

Summary

Through historical demographic studies, it becomes possible not only to quantify and clarify the human losses resulting from the Armenian Genocide, but also to examine the broader impact of the socio-economic, national, religious, and political mechanisms employed by the Ottoman authorities during the pre-genocide period. These mechanisms significantly influenced the internal and external movements of the Armenian population, the demographic shifts in Armenian-populated settlements, and the broader process of

depopulation.

This article explores the internal and external movements of Western Armenians, with a particular focus on identifying the primary causes. Key factors contributing to these movements – including labor migration to Constantinople, various central regions of the Ottoman Empire, the Caucasus, the United States, and other countries – were closely linked to national, religious, and especially economic policies of dispossession targeting Armenians. Among the other factors facilitating internal movements and emigration were the
Ottoman policy of resettling Muslim immigrants in Western Armenia and, subsequently, the Hamidian massacres and their consequences.

Key words: Western Armenia, emigration, internal movements, land dispossession, Caucasian migrants, Hamidian massacres, demography.

MANUSHAK V. MARKOSYAN
Universität Hamburg, Dissertationskandidat
m.markosyan13@gmail.com
ID 0009-0005-1018-4813
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-107

DIE ÖFFENTLICHKEIT UND DIE ARMENISCHE FRAGE IM DEUTSCHEN KAISERREICH. EIN ÜBERBLICK (1878-1918)*

Zusammenfassung

Im Unterschied zu Russland, England, Frankreich und Österreich-Ungarn wurde Deutschland erst im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts, nach der Reichsgründung (1871), zu einem politischen Akteur in der „Orientfrage“ und mit einem ihrer bedeutendsten Aspekte, der „Armenierfrage“. Und erst in den 1890er Jahren kam die „Armenier-Frage“ in das Blickfeld auch der deutschen Öffentlichkeit. Ursächlich dafür waren der Berliner Kongress (1878) und die an den Armeniern im Osmanischen Reich unter Sultan Abdul Hamid II begangenen Massenverbrechen (1894-1896), obwohl mit Art. 61 des Berliner Vertrages eine Vorschrift zum Schutze der armenischen Nation in der Türkei erstmals im Völkerrecht Geltung erlangt hatte und die europäischen Großmächte unter Einschluss Deutschlands verpflichtet waren, die Einhaltung der Vorschrift durchzusetzen. Die blutigen Verfolgungen der Armenier stellten eine so schreiende Verletzung des Berliner Vertrages dar, dass die deutsche Öffentlichkeit davon nicht unberührt blieb. Die von *Johannes Lepsius* veröffentlichten Berichte lösten ein Entsetzen aus, das auch der Reichsregierung nahestehende konservative Kreise erschütterte. Es entstand eine breite öffentliche Debatte über das Schicksal der Armenier und die Türkeipolitik, die in Deutschland einen

* *Submitted on 12.IX.2025, reviewed on 14.IX.2025, accepted for publication on 22.XII.2025.*

exemplarischen Konflikt in der Außenpolitik auslöste, nämlich zwischen den Anhängern einer von dem Prinzip imperialer Machtentfaltung gesteuerten „Realpolitik“ einerseits und den Anhängern einer von Moral und Völkerrecht bestimmten „Idealpolitik“ andererseits. Exponenten der idealpolitischen Richtung waren der Theologe *Johannes Lepsius* und der humanistische Sozialist *Eduard Bernstein*, Wortführer einer machtstaatlichen Realpolitik die Journalisten *Ernst Jäckh* und *Hans Barth*. Dazwischen bewegten sich die meisten Publizisten und Politiker. Aus ihnen ragten *Hans Delbrück*, *Friedrich Naumann* und *Paul Rohrbach* weit heraus. Zwar kritisierten auch sie die Verbrechen an den Armeniern, räumten aber den imperialen Interessen und Zielen Deutschlands im Vorderen Orient unbedingten politischen Vorrang vor humanistisch-ethischen Prinzipien ein und unterstützen die Reichsregierung.

Die öffentliche Debatte über die Türkei und die Armenier-Frage fand mit Beginn des Weltkrieges infolge der militärischen Pressezensur ihr Ende. Unter ihrer „Decke“ schwelte der Konflikt zwischen Idealpolitik und Realpolitik jedoch fort.

Schlüsselwörter: Orientalische Frage, Berliner Kongress, Massenverbrechen an den Armeniern unter Sultan Abdülhamid II, imperiale „Realpolitik“ und humanitäre „Idealpolitik“, Kontroversen in der deutschen Öffentlichkeit“.

I. Die Türkeipolitik des Reiches - Rahmen der Debatte über die „Armenier-Frage“

In der europäischen Diplomatie wurde nach dem Krimkrieg (1853-1856) das Verhältnis der Großmächte zum Osmanischen Reich unter dem Begriff der „Orientalischen Frage“ behandelt[1]. Einer ihrer wichtigsten Aspekte war die „Armenier-Frage“. Am stärksten waren die Nachbarstaaten der Türkei in sie verstrickt, also Osterreich-Ungarn und Russland, aber auch England und Frankreich, das traditionell, seit

[1] **Bamberg**. 1890.

den Kreuzzügen des Mittelalters, an Kilikien und Syrien interessiert war. Deutschland, das nach dem Wiener Kongress (1815/1820) nur als ein lockerer Staatenbund existierte, spielte bei der Auseinandersetzung mit der „Orientalischen Frage“ zu jener Zeit keine Rolle. Das änderte sich erst nach der Reichsgründung (1871) und auch nur allmählich.

Es waren vor allem zwei Ereignisse und Vorgänge, die bewirkten, dass in der Öffentlichkeit Deutschlands die „armenische Frage“ zum Gegenstand wachsender Aufmerksamkeit und lebhafter politischer Diskussionen wurde: erstens der Berliner Kongress (Juni 1878) und zweitens die Verfolgung und massenhafte Ermordung von Armeniern unter der Herrschaft des Sultans Abdul Hamid II (1894 - 1896).

1878, nach dem Sieg Russlands über das Osmanische Reich, gelangte mit Art. 61 des Berliner Vertrages erstmals eine Norm zum Schutze der armenischen Bevölkerung im Osmanischen Reich in das Völkerrecht[2]. Unglücklicherweise hat die Vertragsbestimmung aber in Europa nicht die politische Rolle gespielt, die Art. 61 mit Blick auf die unter der Herrschaft des Sultans Abdul Hamid II forcierte Unterdrückung der Armenier hätte spielen müssen. Schlimmer noch: Durch ihr teils unentschlossenes teils gleichgültiges Verhalten ermutigten die europäischen Großmächte den Sultan zu den schlimmsten und blutigsten Verfolgungen, die das armenische Volk im Osmanischen Reich bis dahin erlebt hatte.

Die aus dem Berliner Vertrag auch für das Deutsche Reich folgende Verpflichtung, sich für den Schutz des armenischen Volkes im Osmanischen Reich einzusetzen, hat die Türkeipolitik der Reichsregierung weder unter Reichskanzler Otto von Bismarck noch

---

[2] „Die Hohe Pforte verpflichtet sich, unverzüglich die Verbesserungen und die Reformen auszuführen, die die örtlichen Bedürfnisse in den von den Armeniern bewohnten Provinzen erfordern und deren Sicherheit gegenüber den Tscherkessen und den Kurden garantieren. Sie wird von den zu diesem Zweck ergriffenen Maßnahmen den Mächten, die die Ausführung überwachen werden, periodisch Kenntnis geben.“ Text: **Asenbauer**. 1993, 208-230 (französische Fassung).

nach dessen Entlassung (1890) unter Kaiser Wilhelm dem Zweiten (1888-1918) beeinflusst. Zunächst von ökonomischen und geopolitischen Interessen bestimmt, wurde die Türkeipolitik des Reiches seit dem Ende der 1890er Jahre - im Unterschied zur Bismarck-Ära – zunehmend im Geist des Imperialismus betrieben. Gleichwohl war lange Zeit, bis kurz vor dem Ausbruch des Weltkrieges (August 1914), unklar, welche politischen Ziele das Deutsche Reich im Vorderen Orient letztlich verfolgte[3]. Der Kurs der Reichsregierung schwankte zwischen der Erwartung der Auflösung des Osmanischen Reiches einerseits und seiner Stärkung als potentieller Bündnispartner Deutschlands gegenüber Russland und England andererseits. Eine Konstante der Türkeipolitik durch alle Schwankungen hindurch war nur die wirtschaftliche Expansion des Deutschen Reiches in den vorderasiatischen Raum. Ihr Symbol war die Bagdadbahn.

Das änderte sich erst 1913, als auf türkischen Wunsch eine neue, von General Otto Liman von Sanders geleitete deutsche Militärmission in Konstantinopel zur Modernisierung der türkischen Streitkräfte eingerichtet wurde. Die militärischen und wirtschaftlichen Aktivitäten des Deutsche Reiches in der Türkei wurden nun von einem politischen Kurs flankiert, der ein enges Bündnis mit dem Osmanischen Reich anstrebte. Nun legte die Reichsregierung den Hauptakzent auf eine imperiale Machtpolitik. und verfolgte eigene geostrategische Ziele im Vorderen und Mittleren Orient.

Die 1894 vom Sultan ins Werk gesetzten blutigen Armenier-Verfolgungen stellten eine so schreiende Verletzung des Berliner Vertrages dar, dass auch die deutsche Öffentlichkeit davon nicht unberührt blieb. Gleichwohl hat sich die Reichsregierung nicht der diplomatischen Note angeschlossen, die die Vertreter der englischen, der französischen und der russischen Botschaft in Konstantinopel der

---

[3] Umfassend und ausführlich von **Kampen**. 1968.

türkischen Regierung am 11. Mai 1895 überreichten[4]. Ausgehend von Art. 61 des Berliner Vertrages, enthielt die Note einen Reformplan für die sechs armenisch geprägten Provinzen Ostanatoliens, - Erzerum, Bitlis, Wan, Siwas, Charput und Dijarbekir. Die zum Schutze der Armenier auftretenden Garantiemächte forderten durchgreifende Reformen der Verwaltung, der Justiz und der Polizei sowie energische Maßnahmen gegen die Übergriffe der Hamidieh-Milizen und gegen die Raubzüge von Kurdenstämmen. Die Passivität Deutschlands, Organisator und Hauptakteur des Berliner Kongresses, hat den Sultan zweifellos ermutigt, unbeeindruckt von der Demarche der anderen drei Großmächte, die Armenier-Verfolgungen fortzusetzen.

Gleichwohl hatten von wirtschaftlichen und geopolitischen Interessen bestimmte Vorschläge einflussreicher Kreise in Berlin, die Türkeipolitik des Reiches zu intensivieren, zunächst keinen Erfolg. Ein Hauptgrund war, dass die vor allem von ***Johannes Lepsius*** in die deutsche Öffentlichkeit getragenen Berichte über die monströsen Verfolgungen der Armenier und die an ihnen begangenen Massenverbrechen ein Entsetzen auslösten, das nicht nur liberale, sondern auch der Regierung nahestehende konservative Kreise erschütterte. Die in damaliger Zeit in Europa unerhörten türkischen Schreckenstaten hatten Lepsius dazu veranlasst, sich für das vor den Augen Europas so grausam geschundene christliche Volk der Armenier einzusetzen, die Öffentlichkeit in Deutschland aufzurütteln und lautstark für die Unterstützung der Armenier im Osmanischen Reich einzutreten. Lepsius informierte die Öffentlichkeit zunächst mit einer Reihe von Zeitungsartikeln über die türkischen Massenverbrechen und ließ noch 1896 eine umfassende Aufklärungsschrift unter dem Titel folgen: „Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland“[5]. Sie erlebte in kurzer Zeit zahlreiche

---

[4] Den gemeinsamen Bericht der Botschafter hat Lepsius einer breiten deutschen Öffentlichkeit bekannt gemacht. Siehe **Lepsius**. 1897.

[5] Armenien und Europa. Berlin. 1896.

Auflagen und wurde so zu der Schrift, die eine Wende in der Behandlung der „Armenischen Frage“ in der deutschen Öffentlichkeit bewirkte[6].

Die Öffentlichkeit war daher überrascht, dass Kaiser Wilhelm II im Jahre 1898, also kurz nach den Massenverbrechen an den Armeniern, zusammen mit der Kaiserin eine „Pilgerreise“ nach Jerusalem unternahm, dass er diese mit einem pompösen Staatsbesuch in Konstantinopel einleitete und Sultan Abdul Hamid II wie einen teuren Freund behandelte. Die Reise war zwar umstritten, stieß aber in der deutschen Öffentlichkeit ganz überwiegend auf Zustimmung, auch deswegen, weil sie dem Großprojekt der Bagdadbahn zum Durchbruch verhalf[7]. Obwohl die grausamen Armenier-Verfolgungen noch in frischer Erinnerung waren, war in Deutschland ein breites und tieferes Interesse für das Schicksal des armenischen Volkes jenseits engagierter christlicher Kreise nicht vorhanden.

II. Die Diskussion der „Armenier-Frage“ in der deutschen Öffentlichkeit bis zum Weltkrieg und ihre Wortführer

Die „Armenier-Frage“ kam erst spät in das Blickfeld der deutschen Öffentlichkeit. Die zunächst erscheinenden Zeitungsberichte waren stark beeinflusst von politischen Sympathien und Antipathien für Russlands oder Englands imperiale Außenpolitik im Vorderen Orient, wurden aber zunehmend auch von der sich langsam formierenden Türkeipolitik des Reiches bestimmt.

---

[6] A. a. O., Vorwort: „Es ist notwendig, dass die Wahrheit über Armenien endlich an den Tag kommt. Seit dreiviertel Jahren wird die deutsche Presse mit Nachrichten überschwemmt aus einer Quelle, die nicht nur durch Einseitigkeit des Urteils getrübt ist, sondern wie wir nachweisen werden, durch die unerhörtesten Fälschungen den Zweck verfolgt hat, Europa zu täuschen. Es ist daher kein Wunder, dass bisher in Deutschland Tatsachen über den Ursprung, den Verlauf und die Folgen der Massenabschlachtung, Ausplünderung und Zwangskonvertierung eines großen christlichen Volkes so gut wie gar nicht bekannt geworden sind.

[7] Dazu im Überblick van **Kampen**. 22; **Feigel**. 1989, 83 f.

Der für längere Zeit noch unsichere politische Kurs der Reichsregierung gegenüber dem Osmanischen Reich hatte zur Folge, dass in der Öffentlichkeit Deutschlands hinsichtlich der Türkei im Allgemeinen und dem Schicksal der Armenier im Besonderen eine breite und offene politische Diskussion geführt wurde, an welcher bedeutende Publizisten, Politiker und sonstige gesellschaftliche Akteure teilnahmen.

Zwar hatte die Presse in der Regel ein wirklichkeitsnahes Bild von der Unterdrückung der Armenier, und man täuschte sich auch nicht über den despotischen Charakter der Herrschaft Sultan Abdul Hamids II, sie stand aber zu den Armeniern und ihrem Schicksal zumeist in Distanz. Politisch-diplomatische Aktionen des Reiches zum Schutze der Armenier hielt man für unklug und verfehlt. Die deutsche Presse folgte mit wenigen Ausnahmen dem Kurs der Reichsregierung, nämlich im Unterschied zu den anderen europäischen Großmächten die Stabilität des Osmanischen Reiches zu unterstützen.

Etwas anders als mit der allgemeinen, gesellschaftlichen und politischen Öffentlichkeit verhielt es sich mit der ***christlichen Öffentlichkeit*** in Deutschland[8]. Sie war konfessionell stark zersplittert. Das spiegelte sich vor allem in den kirchlichen Presseorganen wider. Die Neigung in der politischen Presse Deutschlands, sich hinsichtlich der Türkeipolitik von Sympathie für Russland und Antipathie gegen England leiten zu lassen, teilten die kirchlichen Presseorgane ganz überwiegend nicht. Am entschiedensten und tatkräftigsten setzten sich diejenigen Zeitschriften für die Armenier ein, die theologisch im Pietismus und in der christlichen Erweckungsbewegung jener Zeit wurzelten. Diese Strömungen hatten enge Verbindungen zu anglo-amerikanischen konfessionsübergreifenden Glaubensgemeinschaften und ferner zu reformierten Gemeinden in der Schweiz.

Für das Verhältnis der deutschen Öffentlichkeit zum Osmanischen Reich und für die Auseinandersetzung über den richtigen Kurs in der Türkeipolitik haben die von Sultan Abdul Hamid II 1894

---

[8] **Feigel**. 1989, S. 83 f.

bis 1896 an den Armeniern begangenen monströsen Verbrechen eine entscheidende Rolle gespielt[9]. Sie haben in der deutschen Öffentlichkeit erstmals einen exemplarischen Konflikt ausgelöst, nämlich zwischen einer von geopolitischem Machtstreben beherrschten Außenpolitik einerseits und einer an Moral und Völkerrecht orientierten Außenpolitik andererseits. Unter dem empörenden Eindruck der Verfolgungen und der massenhaften Mordaktionen gegen die armenische Bevölkerung im Osmanischen Reich kam es in Deutschland zu einer politischen Polarisierung zwischen beträchtlichen Teilen der von Grundsätzen christlicher Ethik bestimmten, vor allem evangelischen kirchlichen Öffentlichkeit einerseits und einer primär an national, imperial und machtpolitisch orientierten Interessen andererseits.

Johannes Lepsius kann als der entschiedenste Anwalt jener Richtung im Deutschen Reich angesehen werden, die den Vorrang einer universellen, vom Christentum begründeten humanen Ethik auch in der Außenpolitik betonte. Seiner Position kam Im Ergebnis ***Eduard Bernstein*** am nächsten, obwohl er als führender Vertreter der deutschen Sozialdemokratie auf dem Boden des atheistischen Marxismus stand[10]. Seine öffentlichen Auftritte waren von einem sozialistisch begründeten, ethischen Humanismus bestimmt. Bernstein wollte in der Außenpolitik den Werten der Freiheit und des Minderheitenschutzes Vorrang vor einer nationalistischen imperialen Machtpolitik einräumen. Ebenso wie Lepsius von den Massenverbrechen an den Armeniern unter Sultan Abdul Hamid II erschüttert, setzte sich Bernstein schon seit 1897[11] und noch entschiedener nach der Jahrhundertwende[12], gestützt auf den Berliner

---

[9]Zu den Verlusten des armenischen Volkes mit Quellenangaben siehe: **Koutcharian**.1989,103 f.

[10] **Bernstein**. 2005, 19-55.

[11] Siehe den Aufsatz „Die deutsche Sozialdemokratie und die „türkischen Wirren“, veröffentlicht in der Zeitschrift „DIE NEUE ZEIT“ Band 1 (Jahrgang 1896/1897), S. 108-116.

[12] **Bernstein**. 2005, 23 (Fn. 10).

Vertrag, für den Schutz des armenischen Volkes im Osmanischen Reich ein[13]. Die von Lepsius und Bernstein auf je eigene Weise vertretene „idealpolitische Position“ in der Außenpolitik hat die Türkeipolitik der deutschen Reichsregierung allerdings zu keinem Zeitpunkt bestimmen, ja nicht einmal nennenswert beeinflussen können.

Die Gegenposition und Hauptrichtung in der öffentlichen Debatte über die Türkeipolitik des Deutschen Reiches und in der „Armenier-Frage“ wurde von drei Persönlichkeiten repräsentiert, die als Politiker und Publizisten hohes Ansehen im Reich genossen, von ***Hans Delbrück*** und ***Friedrich Naumann*** und – teilweise – auch von ***Paul Rohrbach***.

Hans Delbrück (1848-1929) war Historiker, Professor an der Berliner Universität und Herausgeber der „Preußischen Jahrbücher“, einer der einflussreichsten Zeitschriften Deutschlands, und ein prominenter Vertreter der im Deutschen Reich herrschenden liberal-konservativen Richtung[14]. Delbrück trat unter dem Eindruck der Verbrechen des Sultans Abdul Hamid II in den 1890er Jahren zunächst für Initiativen zum Schutze der Armenier ein, änderte die Position jedoch infolge seiner Teilnahme an der „Pilgerfahrt“ Wilhelms II in das Heilige Land (1898) und unterstützte von nun an entschieden eine expansionistische, imperiale deutsche Türkeipolitik. Zwar räumte er ein, wie „bizarr“ es war, dass Deutschland als christliche Nation sich nun als Schutzmacht des Islams und als Verbündeter eines despotischen Regimes positionierte, „das gerade die Armenier abgeschlachtet hatte“. Aber Delbrück sah keinen anderen Weg für das

---

[13] **Bernstein** blieb seiner 1902 in der Armenien-Frage vertretenen Position treu und verurteilte 1915 als einer von zwei sozialdemokratischen Abgeordneten im Reichstag das Schweigen der Reichsregierung zur Verfolgung und Vernichtung des armenischen Volkes scharf. Der andere Abgeordnete war **Karl Liebknecht**, der 1916 zusammen mit Rosa Luxemburg den „Spartakusbund“ gründete, aus dem am Ende des Weltkrieges die Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) hervorging.

[14] https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Delbrück.

Reich, um dessen Interessen im Vorderen Orient neben den anderen Großmächten zu wahren, insbesondere für den Fall, dass das Osmanische Reich untergehen und aufgeteilt würde.

Friedrich Naumann (1860-1919) war ein sozialreformerisch wirkender Theologe und ein prominenter sozial-liberaler Politiker sowie ein einflussreicher Publizist im Schnittpunkt sowohl der christlichen als auch der politischen Öffentlichkeit des Reiches[15]. Seine Position in der Türkeipolitik und insbesondere auch in der Armenier-Frage war durch eine gewisse Widersprüchlichkeit geprägt[16]. Sie resultierte daraus, dass Naumann einerseits bestrebt war, seinen christlichen Überzeugungen treu zu bleiben, andererseits aber in der „Orientfrage“ dem Kurs der Reichsregierung im Geiste des Nationalismus und des Imperialismus folgte.

Naumann hat seine Position in der „Armenier-Frage“ ausführlich in seinem Buch „Asia“, der Beschreibung seiner Teilnahme an der Pilger-Reise Kaiser Wilhelms, dargelegt. 1899 erschienen, erlebte die Schrift bis 1913 sieben Auflagen und hatte dementsprechend großen Einfluss. Naumann verurteilte zwar die Verbrechen des Sultans, rechtfertigte sie aber zugleich mit der Behauptung, die Zugeständnisse, die der Vertrag von Berlin den Armeniern gemacht habe, hätten „eine tödliche Gefahr“ für die Existenz des Osmanischen Reiches bedeutet. Hinter Art. 61 des Berliner Vertrages sah Naumann das geopolitische Interesse vor allem Englands, das Osmanische Reich zu schwächen und letztlich aufzulösen. Gemäß seiner Überzeugung, dass in der internationalen Politik das Interesse an der staatlichen Machterhaltung absoluten Vorrang vor allen anderen Interessen habe, rechtfertigte Naumann die Verfolgung der Armenier und den Massenmord an ihnen als einen „Akt der Notwehr“ der Türkei. Er lehnte es entschieden ab, christliche Werte zur Richtschnur in der Außenpolitik zu machen.

Paul Rohrbach (1869-1956) stammte aus dem Baltikum. Er

---

[15] **Schmuhl**. 2002, 503-516.
[16] **Feigel**. 1989, 86 ff.; **Kampen**.1968, 120 ff.

hatte in Berlin bei Adolf von Harnack, einem der berühmtesten protestantischen Theologen promoviert, wurde jedoch nicht Pfarrer, sondern in enger Verbindung mit den „Preußischen Jahrbüchern“ politischer Publizist und Kolonialpolitiker[17].

Ebenso wie Delbrück und Naumann war Rohrbach Anhänger einer imperialen Expansionspolitik des Reiches im Vorderen Orient, im Unterschied zu ihnen aber hatte er eine ausgesprochen positive Einstellung gegenüber den Armeniern. 1897 hatte Rohrbach das russische Armenien besucht. Entschieden trat er dem negativen Bild von den Armeniern in Naumanns Buch „Asia“ entgegen, zeichnete demgegenüber ein positives Bild vom dem zivilisatorischen Niveau und dem Nationalcharakter des armenischen Volkes und hob dessen Überlegenheit gegenüber den Kurden und den Türken hervor. Die Armenier seien das in die Zukunft weisende Element in der Türkei[18].

An seinem freundlichen Armenier-Bild hat Rohrbach unbeirrt festgehalten, während seine Vorstellungen von einer deutschen Türkeipolitik bis zum Ersten Weltkrieg starken Schwankungen unterlagen. Zwar trat er wie Naumann und Delbrück für eine imperiale Expansionspolitik Deutschlands gegenüber dem Osmanischen Reich ein, änderte aber, auch in Bezug auf das Bagdadbahn-Projekt, mehrfach seine Position. Zeitweilig empfahl er, Deutschlands Ansehen im Vorderen Orient durch „moralische Eroberungen“ zu stärken, d. h. durch Einrichtungen im Bildungs- und im Gesundheitswesen sowie in der sozialen Fürsorge[19]. Damit näherte sich Rohrbach der Position von Lepsius` an. Es war daher kein Zufall, dass Rohrbach dem Aufruf Lepsius` folgte und Gründungsmitglied der Deutsch-Armenischen Gesellschaft wurde[20].

---

[17] https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Rohrbach.
[18] **Rohrbach**.1903, 223.
[19] **Kampen**. 1968, 200 f.
[20] **Goltz**.1989, 4-76 (44 ff.). Sechs der 11 Komitee-Mitglieder waren in Deutschland lebende Armenier.

III. Die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft (Juni 1914)

Im Zusammenhang mit der sich 1913/1914 abzeichnenden Einigung Russlands und Deutschlands auf den Plan einer Autonomieregelung in den armenischen Wilajets Ostanatoliens[21] verfolgte ***Johannes Lepsius*** das Ziel der Gründung einer deutsch-armenischen Gesellschaft. Seine Bemühungen hatten Erfolg: Anfang Juni 1914 erschien in einigen christlichen Zeitschriften der Gründungsaufruf[22] eines „Komitees“ aus elf Mitgliedern. Die Unterstützer der Initiative waren zu einem guten Drittel Professoren verschiedener Fachrichtungen, ferner ein Dutzend leitender Geistlicher aus den evangelischen Kirchen, einige pensionierte Generäle sowie Verleger, bekannte Journalisten und Schriftsteller. Nicht wenige Persönlichkeiten waren in Deutschland hochberühmt, an vorderster Stelle die Schriftsteller ***Thomas Mann*** und ***Richard Dehmel*** sowie der Maler ***Max Liebermann***.

Insgesamt zeugten die den Aufruf unterstützenden Persönlichkeiten nicht nur davon, welches Ansehen Lepsius in der damaligen geistigen Elite Deutschlands genoss, sondern auch wie verbreitet die Sympathie für die Armenier und das Gefühl der Verbundenheit mit dem armenischen Volk in Deutschland waren.

Aus dem Umstand, dass neben Hans Delbrück auch Friedrich Naumann und Ernst Jäckh den Aufruf unterzeichnet hatten, lässt sich allerdings der Schluss ziehen, dass die Unterschrift nicht unbedingt aufrichtige und starke Sympathien für die Interessen der Armenier bedeutete. Das gilt jedenfalls für ***Ernst Jäckh***, der als Vorsitzender der 1913 gegründeten Deutsch-Türkischen Vereinigung vielfältige Aktivitäten entfaltet hat, um die Aufklärungsarbeit von Lepsius über die Verfolgung und Vernichtung des armenischen Volkes in

---

[21] Russisch-Türkisches Abkommen vom 8.2.1914 über die armenischen Reformen, Text: **Asenbauer**. 1993, 231-233 (französische Fassung); Inhaltsangabe von **Feigel**. 1989, 155.

[22] Eine Kopie des „Aufrufs“ findet sich bei **Goltz**. 1989, 46.

Deutschland zu bekämpfen[23].

Armin T. Wegner gehörte nicht zu den Gründern der Deutsch-Armenischen Gesellschaft. Zwar besaß er 1914 schon eine gewisse Bekanntheit als Schriftsteller, aber von literarischer Prominenz war er noch zu weit entfernt, um von Lepsius zur Unterzeichnung des Gründungsaufrufes eingeladen zu werden. Erst 1919 trat Armin T. Wegner in die Deutsch-Armenischen Gesellschaft ein und wurde Mitglied des Vorstandes[24].

IV. Die deutsche Öffentlichkeit und die Armenier-Frage während des Weltkrieges

Zwar bewirkte der Weltkrieg infolge der militärischen Zensur aller Publikationen, die das Osmanische Reich als Bündnispartner Deutschlands („Waffenbruder“) und damit auch das Schicksal der Armenier betrafen, das Ende freier Berichterstattung und öffentlicher Diskussion über den Alltag, die Gesellschaft und die Politik in der Türkei. Es gab aber viele Anzeichen dafür, dass unter der Decke der politischen Zensur die Meinungsverschiedenheiten über den Umgang der Türkei mit ihren christlichen Volksgruppen und Minderheiten, vorweg den Armeniern, nicht nur fortdauerten, sondern weiterhin die deutsche Gesellschaft im Allgemeinen und die Reichsregierung, das in der Türkei stationierte Militär und die diplomatischen Missionen Deutschlands im Osmanischen Reich beschäftigten.

Aus dem Blickwinkel des Kriegsgeschehens und des Schicksals der Armenier sind die Jahre 1915 und 1916 von herausragender Bedeutung, und hier fällt der Blick vor allem auf jene beiden deutschen Botschafter, die damals die längste Zeit im Amt waren, Hans Freiherr von Wangenheim und Paul Graf Wolff-Metternich zur Gracht. Unter ihrer Leitung ging die Botschaft sehr unterschiedlich mit dem Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich um. In ihrem Handeln spiegelt sich zugleich exemplarisch der in Deutschland

---

[23] Ausführlich dazu: **Goltz**. 1989, 56 ff.
[24] **Röseler**. 1989, 85.

andauernde politisch-ethische Konflikt in der „Armenier-Frage“.

Hans Freiherr von Wangenheim war einer der erfahrensten Diplomaten des Auswärtigen Amtes. Kaiser Wilhelm II hatte ihn persönlich ausgewählt und mit der Aufgabe betraut, die Türkei für ein Bündnis mit dem Deutschen Reich zu gewinnen[25]. ***Henry Morgenthau***, von 1913 bis 1916 Botschafter in Konstantinopel für die USA, die im Weltkrieg zunächst noch neutral war, erlebte Wangenheim als einen perfekt auf seine Mission vorbereiteten Diplomaten. Morgenthau scheute sich nicht, Wangenheim einen „Superman“ zu nennen[26].

In persönlicher Hinsicht war Wangenheims Einstellung gegenüber dem armenischen Volk von Gleichgültigkeit, wenn nicht Ablehnung bestimmt[27]. In dem offiziellen Schriftverkehr, den er mit dem deutschen Reichskanzler von Bethmann Hollweg, mit dem armenischen Patriarchen, mit den deutschen Konsulaten (Erzerum; Aleppo usw.) sowie weiteren Organisationen nach dem Eintritt der Türkei in den Krieg und insbesondere im Jahre 1915 bis zum Ende seiner Amtszeit führte, vollzog Wangenheim aber eine Gratwanderung: einerseits stellte er in seinen Berichten an den Reichskanzler die an der armenischen Bevölkerung begangenen Verbrechen, manchmal bis zu ihren schrecklichen Einzelheiten, wirklichkeitsnah dar, und er ließ keinen Zweifel an der Absicht der türkischen Regierung, die Armenier auszurotten[28] , andererseits war Wangenheim bestrebt, die Empörung auf Seiten der Armenier und ihrer ausländischen Freunde zu besänftigen und um Verständnis dafür zu werben, dass das Deutsche Reich gegenüber dem türkischen Bündnispartner wegen kriegsbedingter Notwendigkeiten nicht massiv intervenieren könne. Die Haltung Wangenheims entsprach derjenigen der Reichsregierung.

---

[25] **Dadrian**.1996, 107 ff.
[26] **Morgenthau**. 2016, 3 ff (“A German Superman at Constantinople”).
[27] **Dadrian**. 1996, 143 f.
[28] Bericht Botschafter von Wangenheims vom 17.6.1915 an den deutschen Reichskanzler, Text: **Lepsius**. 1919, 83 f.

Ganz anders dagegen Wangenheims Nachfolger. Zwar war ihm die passive Haltung des Reichskanzlers in der Armenier-Frage wohl bekannt, doch hat sich Botschafter ***Paul Graf Wolff-Metternich zur Gracht*** davon nicht abhalten lassen, sofort nach seinem Dienstantritt (Ende November 1915) Enver Pascha, Djemal Pascha, Tala`at Pascha und den Groß-Wesir aufzusuchen und vor ihnen mit großer Entschiedenheit zum Schutze der Armenier einzutreten. „Ich habe eine äußerst scharfe Sprache geführt“, teilte er dem Reichskanzler danach mit[29], und er fügte hinzu: „Proteste nützen nichts und türkische Ableugnungen, daß keine Deportationen mehr vorgenommen werden sollen, sind wertlos...Soll Einhalt geschehen, sind schärfere Mittel notwendig.“ Auf dieser Linie regte der Botschafter sogar an, die deutsche Öffentlichkeit zu mobilisieren: „Auch soll man in unserer Presse den Unmut über die Armenierverfolgung zum Ausdruck kommen lassen.“ Damit wandte er sich gegen die Pressezensur im Reich, welche durch die Verhinderung der Unterrichtung der Bürger über die Verbrechen an den Armeniern auch die Ausübung von politischem Druck der Öffentlichkeit auf die Türkeipolitik der Reichsregierung verhinderte.

In noch deutlicheren Worten als Wangenheim hat Botschafter Graf Wolff-Metternich die Entschlossenheit der jungtürkischen Führung zur Ausrottung und Vernichtung des armenischen Volkes in der Türkei offengelegt und verurteilt. Er hat dagegen unermüdlich bei der türkischen Regierung Protest erhoben und die deutsche Reichsregierung immer wieder aufgefordert, gegen die Verbrechen an den Armeniern wirksame Maßnahmen zu ergreifen.

Metternichs Kampf blieb erfolglos. Seine Gegner unter den deutschen Militärs in der Türkei erreichten schließlich seine Ablösung von dem Botschafterposten[30]. Seine Nachfolger bevorzugten eine unauffällige Amtsführung, und die Reichsregierung blieb bis zum

---

[29] Bericht des Botschafters Graf Wolff-Metternich vom 7.12.1915 an Reichskanzler Bethmann Hollweg, Text: **Lepsius**. 1919, 201 f.
[30] **Gottschlich**. 2015, 213 ff.

Ende des Krieges im Zeichen der "Waffenbrüderschaft" bei ihrem armenierfeindlichen Kurs.

Die Öffentlichkeit Deutschlands ist während des Weltkrieges über die verbrecherischen Aktionen der türkischen Regierung gegen die Armenier nicht informiert worden. Die zu Kriegsbeginn eingerichtete Vorzensur[31] und die das ganze Deutsche Reich erfassende Militärzensur[32] kontrollierte, filterte und unterband entsprechende Informationen, Nachrichten und Bilder. Das entsprach zwar der im internationalen Vergleich üblichen Praxis, hatte aber wegen der systematischen Unterdrückung der Wahrheit im Deutschen Reich über die an den Armeniern in der Türkei begangenen schwersten Verbrechen gegen die Menschlichkeit und Deutschlands Mitschuld[33] daran ernste, üble Folgen, die bis in die Gegenwart nachwirken.

Insgesamt hat die Zensur der Presse ihre Funktion erfüllt, die deutsche Öffentlichkeit im Unklaren darüber zu lassen, was in der Türkei mit den Armeniern geschah[34]. Es gab im Zensursystem aber bisweilen auch „Lücken" und „Pannen". Der prominenteste Fall, der das Schicksal der Armenier im Osmanischen Reich betraf, war ausgerechnet eine Publikation von ***Johannes Lepsius***, nämlich sein dokumentarischer „Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei". Er erschien im April 1916 in Potsdam im Druck mit der erstaunlich hohen Auflage von 20.000 Exemplaren[35]! Der Vorbehalt

---

[31] Unter Vorzensur ist (im Unterschied zur Nachzensur) ein Verfahren zu verstehen, bei dem Informationen vor der geplanten Veröffentlichung einer staatlichen Zensurbehörde zur Genehmigung vorgelegt werden müssen. Die Zensurbehörde ist berechtigt, die Genehmigung zu verweigern, was einem Verbot der Veröffentlichung gleichkommt.

[32]https://mediengeschichte.dnb.de//DBSMZBN/Content/DE/Zensur/06-zensur-im-ersten-weltkrieg.html.

[33] **Bloxham**. 2002, 213-244.

[34] Siehe den Überblick bei **Gust**. 1993, 262 ff.

[35] Tempel-Verlag, Potsdam 1916. Gegenüber der Zensur hatte sich ***Lepsius*** (vergeblich) mit dem oben auf die Titelseite gesetzten Vermerk abzusichern versucht: „ Als Manuskript gedruckt. Abdruck und Benutzung in der Presse verboten! Streng vertraulich!" Siehe die Faksimile-Abbildung:

nutzte zwar nichts, denn das Buch wurde im August 1916 von der Zensur verboten, aber zuvor war die Auflage per Post an die „Missionsfreunde“ von Lepsius gesendet worden, sodass die Zensurbehörden die Auflage nicht mehr beschlagnahmen konnten. Der Bericht erfasst und beschreibt die Lage der verfolgten Armenier in den von ihnen bewohnten, schwerpunktmäßig betroffenen Provinzen der Türkei. Die Unmenschlichkeit und Ungeheuerlichkeit der von Türken und Kurden begangenen Verbrechen sind durch zahlreiche Augenzeugenberichte dokumentiert. Lepsius lieferte auf diese Weise den Lesern schon damals ein nahezu vollständiges Bild vom Völkermord. Wer sich damals in Deutschland über das Schicksal der Armenier in der Türkei authentisch informieren wollte, der konnte das, wenn auch mit einiger Mühe, erreichen, indem er sich das Buch von Lepsius besorgte. Der einfachste Weg dorthin war es, an Lepsius persönlich heranzutreten. Angesichts seiner großen Bekanntheit im deutschsprachigen Raum standen dem keine unüberwindbaren Hindernisse im Wege. Starkes Interesse an den Armeniern und ihrem Schicksal im Osmanischen Reich hatte damals in Deutschland wegen der im Weltkrieg weit verbreiteten Begeisterung für die „deutsch-türkische Waffenbruderschaft“ aber nur eine kleine Minderheit, die auf aktive christliche Gruppen beschränkt war.

Die Minderheit war nicht bedeutungslos. Ganz im Gegenteil: Johannes Lepsius, ihr bedeutendster Repräsentant in Deutschland und wohl auch in Europa, war durch seine unermüdliche Aufklärung über die Verfolgung und Vernichtung der Armenier im Osmanischen Reich über zwei Jahrzehnte die überragende Gestalt der in der Öffentlichkeit

---

https://www.amazon.de/-Bericht-über-Armenischen-Volkes-Türkei/dp/-3873363682. Eine zweite, etwas erweiterte Auflage erschien 1919 unter dem Titel „Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges“ (mit statistischem Anhang), 309 Seiten. Die Auflage stieg auf 24.000. Bericht über Die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei eBook: Lepsius, Johannes, Melkonyan, Vahriç, Melkonyan, Dr. Harutyun Artin: Amazon.de: Kindle Store.

des Deutschen Reiches geführten Debatte über die „Armenier-Frage“. Sein Werk wirkt bis zum heutigen Tag nach!

Գրականություն/References/Литература

1. **Asenbauer H.** 1993, Zum Selbstbestimmungsrecht des armenischen Volkes von Berg-Karabach, Wien, 351 S.
2. **Bamberg F.** 1890, Geschichte der Orientalischen Angelegenheit im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens, Berlin, 622 S.
3. **Bernstein E.** 2005, Die Leiden des armenischen Volkes und die Pflichten Europas (Rede, gehalten in einer Berliner Volksversammlung am 26. Juni 1902), Text bei Donat, Helmut (Hrsg.): Armenien, die Türkei und die Pflichten Europas, Bremen, S. 19-55.
4. **Bloxham D.** 2002, Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda: A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide of World War I, in: Kieser, Hans-Lukas/ Schaller, Dominik J. (Hrsg.): Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah, Zürich, S. 213-244.
5. **Dadrian V.** 1996, German Responsibility in the Armenian Genocide, Watertown (Mass.) 304 p.
6. **Feigel U.** 1989, Das Evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenienhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen, Göttingen, 344 S.
7. **Goltz H.** 1989, Die „armenischen Reformen“ im Osmanischen Reich, Johannes Lepsius und die Gründung der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, Mainz, 135 S.
8. **Gottschlich** J. 2015, Beihilfe zum Völkermord. Deutschlands

Rolle bei der Vernichtung der Armenier, 2. Auflage Berlin, 343 S.
9. **Gust W.** 1993, Der Völkermord an den Armeniern. Die Tragödie es ältesten Christenvolkes der Welt, München, 336 S.
10. **Kampen W.** 1968, Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II. (phil. Dissertation), Kiel, 551 S.
11. **Kieser Hans-Lukas, Schaller D.** 2002, Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah, Zürich, 656 S.
12. **Koutcharian G.** 1989, Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongress 1878. Eine politisch-geographische Analyse und Dokumentation, Berlin, 302 S.
13. **Lepsius J.** 1897, Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Großmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland, 3. Auflage, Berlin, 245 S.
14. **Lepsius J.** 1916, Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 322 S.
15. **Lepsius J.** 1919, Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Potsdam, 541 S.
16. **Mandelstam A.** 1931, Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts, Berlin, 149 S.
17. **Morgenthau H.** 2016, Ambassador Morgenthau`s Story [New York 1919], London (Reprint), 291 p.
18. **Naumann F.** 1907, „Asia“, 6. Auflage, Berlin 1907, 166 S.
19. **Niepage M.** 1916, Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes, Potsdam, 12 S.
20. **Röseler Peter-Frank** 1989, Die Geschichte der Deutsch-Armenischen Gesellschaft, in: 75 Jahre Deutsch-Armenische Gesellschaft. Festschrift, Mainz, 135 S.
21. **Rohrbach P.** 1953, Um Teufels Handschrift. Zwei Menschenalter erlebter Weltgeschichte, Hamburg, 518 S.
22. **Rohrbach P.** 1903, Vom Kaukasus zum Mittelmeer, Leipzig, 240 S.

23. **Schmuhl Hans-Walter** 2002, Friedrich Naumann und die „armenische Frage“, in: Kieser, Hans-Lukas/ Schaller, Dominik J. (Hrsg.): Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah, Zürich, S. 503-516.
24. **Sommer E.** 1919, Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkriegs, Frankfurt am Main (Februar), 40 S.
25. **Vierbücher H.** 1930, Armenien 1915. Was die kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat. Die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken, Hamburg-Bergedorf, 104 S.

Մանուշակ Վ. Մարկոսյան, *Համբուրգի համալսարան, հայցորդ,* **Հայկական հարցը կայսերական Գերմանիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակների գնահատմամբ (1878-1918)**

Ամփոփում

Գերմանիան, ի տարբերություն Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրո-Հունգարիայի, «Արևելյան հարցում» և, հատկապես, դրա բաղկացուցիչ մաս «Հայկական հարցում», քաղաքական դերակատար դարձավ XIX դ. վերջին քառորդում, կայսրության հիմնադրումից հետո (1871 թ.):

Միայն 1890-ական թվականներին էր, երբ «Հայկական հարցը» գերմանական հանրության ուշադրությունը գրավեց: Դրա համար հիմք հանդիսացան Բեռլինի կոնգրեսը (1878 թ.) և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի (1894-1896) օրոք Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրականացված զանգվածային

ոճրագործությունները:

Հայերի հանդեպ իրագործված արյունալի բռնաճնշումները Բեռլինի պայմանագրի այնպիսի կոպիտ խախտում էին, որ գերմանական հանրությանը չէր կարող անտարբեր թողնել: Այդ մասին Լեփսիուսի հրապարակած զեկույցները ցնցեցին անգամ ռեյխի կառավարությանը մոտ կանգնած պահպանողական շրջանակներին:

«Հայկական հարցի» շուրջ տարվող բանավեճերում գերմանացի հասարակական-քաղաքական գործիչների տեսակետներն արտահայտվում էին մասամբ քրիստոնեական, մասամբ ազգային քաղաքական շահերի տեսանկյունից: Ընդ որում, նրանց քաղաքական մոտեցումներն ու տեսակետներն անկայուն էին և փոփոխական, որը պայմանավորված էր Գերմանիայի՝ Օսմանյան կայսրության հանդեպ վարած քաղաքականությամբ: Գերմանիայում տեղի ունեցավ բևեռացում, մի կողմից քրիստոնեական էթիկայի միջազգային սկզբունքներով առաջնորդվող (բողոքական) եկեղեցականների, մյուս կողմից՝ ազգային քաղաքական շահերի պաշտպանների միջև:

Աստվածաբան **Յոհաննես Լեփսիուսը** և հումանիստ սոցիալիստ **Էդուարդ Բերնշտեյնը** իդեալական քաղաքական շարժման կողմնակիցներ էին, իսկ լրագրողներ **Էռնստ Յեկը** և **Հանս Բարթը՝** ռեալպոլիտիկի ջատագովներ: Հրապարակախոսների և քաղաքական գործիչների մեծ մասը միջանկյալ դիրք էր զբաղեցնում: Նրանց թվում առանձնանում էին **Հանս Դելբրյուկը**, **Ֆրիդրիխ Նաումանը** և **Պաուլ Ռորբախը**: Չնայած նրանք քննադատում էին հայերի դեմ կատարված հանցագործությունները, այդուհանդերձ բացարձակ քաղաքական

առաջնահերթություն էին տալիս Գերմանիայի կայսերական շահերին Մերձավոր Արևելքում և աջակցում ռեյխի կառավարությանը:

«Հայկական հարցի» շուրջ հանրային քննարկումները դադարեցին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո՝ ռազմական մամուլի գրաքննության պատճառով: Սակայն դրա «քողի» տակ իդեալական (Idealpolitik) և ռեալ (Realpolitik) քաղաքականության միջև հակամարտությունը շարունակվում էր բորբոքվել:

Բանալի բառեր՝ «Արևելյան հարց», Բեռլինի կոնգրես, համիդյան ջարդեր, «գերմանա-թուրքական զինակից եղբայրակցություն», կայսերական «իրական քաղաքականություն» և մարդասիրական «իդեալական քաղաքականություն», բանավեճ գերմանական հասարակական կարծիքում:

ManushaK V. Markosyan, *University of Hamburg, Applicant of historical sciences,* ***The*** **Armenian Question in the Assessment of Imperial Germany's Socio-Political Circles (1878-1918)**

Summary

Unlike Russia, England, France and Austria-Hungary, Germany only became a political player in the "Oriental Question" and one of its most significant aspects, the "Armenian Question", in the last quarter of the 19th century, after the founding of the Empire in 1871. It was not until the 1890s that the "Armenian Question" came into the spotlight of the German public. The main causes were the Berlin Congress (1878) and the mass atrocities committed against Armenians in the Ottoman Empire under Sultan Abdul Hamid II (1894-1896), although Article 61 of the Berlin Treaty had established a provision for the protection of the Armenian nation in Turkey under public

international law for the first time, and the European great powers, including Germany, were obliged to enforce compliance with this provision. The bloody persecution of the Armenians represented such a blatant violation of the Berlin Treaty that the German public could not remain indifferent. The reports published by *Johannes Lepsius* provoked a horror that also shook conservative circles close to the imperial government. A broad public debate emerged about the fate of the Armenians and Turkey's politics, which triggered an exemplary conflict in foreign policy in Germany, namely between the supporters of a *Realpolitik* driven by the principle of imperial power expansion on the one hand, and the supporters of an *Idealpolitik* determined by morality and international law on the other.

Exponents of the idealistic direction were the theologian *Johannes Lepsius* and the humanitarian socialist *Eduard Bernstein*, while the spokespersons of a power-driven Realpolitik were the journalists *Ernst Jäckh* and *Hans Barth*. Most publicists and politicians were positioned in between. Among them, *Hans Delbrück*, *Friedrich Naumann*, and *Paul Rohrbach* stood out prominently. While they also criticized the crimes against the Armenians, they nonetheless granted unconditional political priority to Germany's imperial interests and goals in the Middle East over humanistic and ethical principles, thus supporting the imperial government.

The public debate about Turkey and the Armenian question came to an end with the onset of the First World War due to military press censorship. However, beneath this surface, the conflict between idealistic politics and realpolitik continued to smoulder.

***Key words**:* Oriental Question, Berlin Congress, mass atrocities against Armenians under Sultan Abdul Hamid II, imperial Realpolitik and humanitarian Idealpolitik, controversies in the German public.

ՀԱՍՄԻԿ Հ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
amirjanyan.hasmik@rambler.ru
ID 0009-0002-4363-0961
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-130

ԳԵՎՈՐԳ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑԻ ԳՐԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԵՄԻ ՀԱՄԱՐ (1895 Թ.)*

Ամփոփում

1836 թ. «Պոլոժենիե»-ի ընդունումից հետո 1837 թ. բացվում է Էջմիածնի լուսավորչական սուրբ Սինոդը և ներդրվում է հայ եկեղեցու կառավարման սինոդային ձևը: Բացվում են կոնսիստորիաներ, որով սահմանափակվում էին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և թեմական առաջնորդների իրավունքները, ուժեղացվում պետության միջամտությունը եկեղեցու գործերին, իսկ կաթողիկոսին հաստատելու վերջնական իրավունքը վերապահվում էր ռուսական կառավարությանը: Թեմական առաջնորդին ևս նշանակում էր ռուսաց կայսրը՝ հայոց կաթողիկոսի կողմից առաջադրված թեկնածուներից: Այսուհետ թեմական առաջնորդը պարտավոր էր տարեկան հաշվետվություն ներկայացնել Էջմիածնի սինոդին:

Սինոդի 1894 թ. փետրվարի 15-ի թիվ 527 «Հրաման Նորին կայսերական Մեծութեան ինքնակալին Ամենայն Ռուսաց

---

* *Ներկայացվել է 28.VIII.2025 թ., գրախոսվել է 15.IX.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 22.XII.2025 թ.:*

ի լուսաւորչական Հայոց Սինոդէ Սրբոյ Էջմիածնի առաջնորդ թեմին հայոց Վրաստանի եւ Իմերէթի գերապատիւ Գէորգ եպիսկոպոսի» կարգադրությամբ Աստրախանի հայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոս Սուրենյանցը նշանակվում է Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդ: Նա պաշտոնավարում է մինչև 1904 թ. հունվարի 8-ը:

Այդ պահին թեմում առկա էին բազմաթիվ խնդիրներ, ուստի նորանշանակ եպիսկոպոսը ձեռնամուխ է լինում որոշակի բարենորոգչական աշխատանքների:

Բանալի բառեր՝ արքեպիսկոպոս, Գևորգ Սուրենյանց, Վրաստանի և Իմերեթի թեմ, Հայ Առաքելական եկեղեցի, կանոններ, հոգևորականություն, թեմական առաջնորդ:

Ներածություն

XIX դ. 30-70-ական թթ. Հայ եկեղեցու Վրաստանի և Իմերեթի թեմի[1] կենտրոնական իշխանության ձևավորումն ավարտուն տեսք չստացավ: 1881 թ. Կովկասի փոխարքայության վերացումից հետո թեմերում կուտակված խնդիրներն առավել սրությամբ շարունակվեցին: Խնդիրներ կային թեմական կառավարման գրեթե բոլոր ոլորտներում: Հատկապես խնդրահարույց էր գործակալների և երեսփոխանների գործունեության կարգավորումը[2]:

Գևորգ Սուրենյանցին թեմական առաջնորդի պաշտոնում նախորդած գործիչների կողմից թեմական վարչական կառույցում կա՛մ լուրջ փոփոխություններ չիրականացվեցին, կա՛մ էլ

---

[1] Վիրահայոց թեմի ստեղծման ժամանակաշրջան է համարվում XII դարի 70-ական թթ. (**Աբրահամյան.** 1964, 97):
[2] **Գրիգորյան.** 2020, 40:

դրանք ավարտին չհասցվեցին[3]: Իսկ 1892 թ. թեմական առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանի (1889 - 1892) մահվանից հետո երկու տարի այդ պաշտոնը թափուր մնաց:

Որպես նորանշանակ թեմական առաջնորդ՝ Գևորգ Սուրենյանցը նախ շրջագայում է թեմում, «...որտեղ ցրուած ժողովուրդը զրկուած է հոգևոր մխիթարութիւնից և բազմաթիւ հոգեվոր կարիքներ ունի»[4], այցելում հայկական եկեղեցիներ, դպրոցներ[5]: Նրա նշանակման պահին Վիրահայոց թեմում կար 356 եկեղեցի և 14 վանք[6]: Շրջագայության արդյունքում եպիսկոպոսն ականատես եղավ բազմաթիվ խնդիրների ու բացթողումների: «Թիֆլիսի հայ քահանաները ...յայտնի են իրենց անշարժութեամբ ...նրանցից շատ քչերի մէջ կըգտնէք մի հետաքրքրութիւն, մի շարժում դեպի ընդհանուր, ընկերակցական գործունէութիւն ... »[7]:

Որպես առաջին քայլ, Գևորգ Սուրենյանցը 1894 թ. մարտի 5-ին հատուկ հրահանգով[8] Թիֆլիսից դիմում է վրացահայ հոգևորականներին՝ կոչ անելով հոգևոր պարտականությունները բարեխղճորեն կատարել: Այնուհետև գումարվում են ժողովներ, ստեղծվում կանոնադրություններ, կազմվում հաշվետու հանձնաժողովներ՝ հոգաբարձուների, գործակալների, երեցփոխանների վերաբերյալ, որի նպատակն էր ստուգել նրանց հաշիվները և, անօրինականություններ հայտնաբերե-

---

[3] **Գրիգորյան.** 2020, 21-49:
[4] «Արարատ». 1895, թիւ Ե, 172:
[5] «Նոր դար». 1894, №№ 30, 43:
[6] «Արարատ». 1902, թիւ Ա, 63:
[7] «Նոր դար». 1894, № 158:
[8] Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 541, թ. 17:

լու դեպքում, հայտնել թեմական իշխանություններին[9]:

Սեպտեմբերի 2-ին գումարվում է Թիֆլիսի քահանաների միաբանական ժողով, որը վարում էր թեմակալ առաջնորդը: «Նոր դարի» թղթակիցն այդ առիթով գրում է. «...ուրախալի է, որ լինում են դեպքեր մեր քահանայական դասի մեջ, որոնք շօշափում են քահանայական դասի և ժողովրդին վերաբերեալ խնդիրներ»[10]:

Սեպտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի առաջնորդարան են հրավիրվում ավագ քահանաներն ու երեցփոխանները՝ հոգևոր բնագավառում առկա խնդիրների մասին խորհրդակցելու[11]: Ժողովը նաև պետք է քններ քահանայական դասի ներսում ծագած վեճերը, որոշումներ կայացներ, որոնք նախքան գործադրվելը պետք է հավանության արժանանային կոնսիստորիայի կողմից[12]:

Իրագործված քայլերը որոշակի արդյունք են տալիս: Պատահական չէ, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը, որի ներկայացմամբ Գևորգ Սուրենյանցը նշանակվել էր թեմակալ առաջնորդ, իր գոհունակությունն է հայտնում եպիսկոպոսի անձնվեր աշխատանքի համար և 1895 թ. հունվարի 14-ի կոնդակով նրան շնորհում արքեպիսկոպոսի աստիճան[13]:

Գևորգ Սուրենյանցը, սակայն, գալիս է եզրակացության, որ թեմի հոգևոր կյանքի կարգավորման համար անհրաժեշտ է գրավոր կարգադրություն՝ որին անվերապահորեն պետք է

---

[9] «Նոր դար». 1894, №№ 43, 77:
[10] «Նոր դար». 1894, № 158:
[11] «Նոր դար». 1895, №№ 175, 176:
[12] «Մշակ». 1894, № 110:
[13] «Տարազ». 1895, № 2; «Մշակ», 1895, № 6:

հետևեր ամբողջ հոգևոր դասը: 1895 թ. նրա կողմից կյանքի է կոչվում և տպագրվում է «Կանոններ Վրաստանի եւ Իմերէթի թեմի հայ եկեղեցիների գործակալների եւ երեցփոխանների հրահանգութեան համար» խորագիրը կրող կանոնների շարքը[14], որոնցում հաշվի էին առնված նաև Ս. Էջմիածնի Սինոդի հրամանները:

«Կանոնները» բաժանվում են երկու մասի. հոգևոր գործակալների համար գրված՝ «Կանոնք վասն Գործակալաց եկեղեցեաց Հայոց Տփխիսի և վիճակի նորին...», և երեցփոխանների համար գրված՝ «Կանոններ Վրաստանի և Իմերէթի թեմի Հայ եկեղեցիների երեցփոխանների հրահանգութեան համար...»:

Երկու դասերի ընտրությունը պատահական չէր. գործակալների միջոցով վերահսկվում էր թեմի ամբողջ հոգևոր գործունեությունը: Իսկ երեցփոխանները վարում էին թեմի տնտեսական կյանքը, այդ թվում՝ հասույթների և կալվածքների կառավարումը: Նրանց գործունեությանը սերտորեն առնչվում էր նաև թեմի ֆինանսա-տնտեսական ոլորտում տեղ գտած չարաշահումների և յուրացումների վերացման հարցը[15]:

Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի հրատարակած «Կանոնները» հոգևոր գործակալների պարտականությունների և իրավունքների մասին

«Կանոնների»՝ գործակալներին վերաբերվող մասում առանձնացված են Թիֆլիսի և շրջակա գյուղերի վերահսկման «Գործակալ եկեղեցեաց Հայոց ա. մասին Տփխիսոյ» և «Գոր-

---

[14] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 1-16:
[15] **Գրիգորյան.** 2020, 40:

ծակալ եկեղեցեաց Հայոց բ. մասին Տփխիսոյ» հատվածները:

Ա մասի գործակալների պարտականությունն էր՝ հետևել Թիֆլիսի թվով 14 և շրջակայքի գյուղերի 11 եկեղեցիներին ու վանքերին: Բ մասի գործակալների տրամադրության ներքո էր քաղաքի 11 և շրջակայքի գյուղերի 12 հոգևոր կառույցների վերահսկողությունը:

Այնուհետև թվարկվում են գործակալների պարտականությունները. հաճախակի շրջագայել եկեղեցիներով՝ հսկել հոգևոր դասի բարեխիղճ պաշտոնավարումը, որ հոգևոր արարողությունները կատարվեն ճիշտ և ժամանակին՝ «ըստ կանոնոց և նախնաւանդ սովորութեան հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցւոյ»[16]: Արքեպիսկոպոսն ականատես էր եղել, որ քահանաները եկեղեցի էին հաճախում հերթափոխով: Այսուհետև սահմանվում է, որ եկեղեցի պետք է հաճախել ամեն առավոտ և երեկո[17]: Պահանջվում էր նաև ժամերգությունը կատարել պատշաճ, Սուրբ Մկրտություն կատարել և Սուրբ խորհուրդներին հետևել մեծ զգուշությամբ ու երկյուղով՝ «որպէս զպաշտամունսն եւ զընթերցմունս Աստուածաշունչ բանիցն»[18]: Նշված կետերից զգացվում է, որ թեմի հոգևոր կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ արարողակարգերից մինչև եկեղեցական պարագաների պահպանություն, բարձիթողի վիճակում էին, տարածված էին անօրինականությունները: Արքեպիսկոպոսը պահանջում էր, որ մկրտությունը կատարվի եկեղեցում, այլ ոչ թե տանը, «բացառութիւն ... ի

---

[16] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 3:

[17] «Նոր դար». 1895, № 176:

[18] Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 541, թ. 17:

դէպս յարգելի և ստիպառիթ պատճառաց»[19]: Վիրահայոց թեմի ամենակարևոր բացթողումը թերևս վարչական վարույթի անկատարությունը, անգամ գրեթե բացակայությունն էր: Պաշտոնավարման առաջին իսկ օրերից Գևորգ Սուրենյանցը պահանջում է հոգևոր բոլոր գործարքներն արձանագրել[20]: «Կանոններում» ևս շեշտադրվում է, որ գործակալը պարտավոր է կանոնավոր արձանագրել եկեղեցական գրանցամատյանները, յուրաքանչյուր ամիս ստուգել այն, հետևել, որպեսզի մատյանները ստորագրված լինեն միաբանների կողմից և ապահովել դրանց պահպանումը: Անօրինականություններից խուսափելու նպատակով արքեպիսկոպոսը գործակալներին պարտավորեցնում է վերահսկել երեցփոխանների ընտրության գործընթացը, ընտրել արժանավոր անձանց, և «ոչ երբէք անկեալք ընդ դատաստանաւ և ընդ տուգանօք, կամ յայտնեալք նախկին պաշտօնավարութեամբ իւրեանց իբրև անօգտակարգ»[21]:

Գործակալները պարտավորվում էին խստագույնս վերահսկել հոգևոր կառույցների պահպանման, վերակառուցման աշխատանքները, դրանցում կառուցողական թերություններ կամ շինություններից վտանգ նկատելու դեպքում անհապաղ հայտնել թեմական առաջնորդին:

Արքեպիսկոպոսը չի անտեսում նաև հոգևորականների բարի համբավի ու հեղինակության, արտաքին տեսքի կարևորությունը. «Ի նոքա ունիցին համաձայն կոչման իւրեանց զբարի, պարկեշտ և խոհեմ վարո և զի օրինակ բարեաց հանդի-

---

[19] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 4:
[20] **Բէհբուդեան**. 2005, 39:
[21] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 6:

սասցին նոքա ժողովրդեան անբամբաս վարուք»[22]: Քահանաներից պահանջվում է կրել միանման շուրջառներ[23]:

Բացի պարտականություններից, Գևորգ Սուրենյանցի «Կանոնները» գործակալներին վերապահում են նաև իրավունքներ: Դրանք վերջիններին իրավունք են տալիս ոչ միայն վերահսկել հոգևոր դասի գործունեությունը, այլև որոշակի տեղային պատժամիջոցներ կիրառել: Այդ գործառույթով գործակալները, ըստ էության հոգևոր կառավարության գործադիր մարմնի պարտավորություններ էին ստանձնում: Այսպես, օրինակ, «Իրաւունք գործակալաց» բաժնում նշվում է, որ գործակալները կարող են անհարգելի պատճառով եկեղեցուց հաճախակի բացակայող և պարտականություններն անփույթ կատարող պաշտոնյաներին զգուշացնել մեկից երեք անգամ, այնուհետև՝ «հանել իբրև տուգանս մասն ինչ յարդեանս նորա և առաքել առ հոգևորն իշխանութիւն»[24]: Զանցառուի ցածր դասի եկեղեցական լինելու դեպքում գործակալն ընդհուպ իրավունք էր ստանում նրան զրկել գանձանակադրամից, անգամ ժամանակավորապես հեռացնել եկեղեցուց:

Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի հրատարակած «Կանոնները» երեցփոխանների պարտականությունների և իրավունքների մասին

«Կանոնների» երկրորդ մասը, ինչպես նշվեց, վերաբերում է երեցփոխանների իրավունքներին ու պարտականություններին: Եկեղեցական գույքի տեղային կառավարումը

---

[22] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 3:
[23] «Նոր դար». 1895, № 175:
[24] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 6:

պատկանում էր անմիջապես տվյալ եկեղեցու երեցփոխանին, որի գործունեությունը, բացի Հայոց հոգևոր բարձրագույն իշխանությունից, վերահսկում էին նաև ծխականներից ընտրված «հաշվատեսները» (հաշվապահները) և ծխական ժողովը:

Երեցփոխն ընտրվում էր եռամյա ժամկետով և ծառայության ժամկետը լրանալուց հետո կարող էր վերընտրվել, եթե նրա գործունեությունը բխել է եկեղեցու շահերից: Արքեպիսկոպոսը հիշեցնում է, որ ըստ սահմանված կարգի, երեցփոխանները «իննամեա յօգուտ եկեղեցու հաւատարիմ և արդիւունաւէտ ծառայութիւնը լրացնելուց յետոյ վարձատրւում են դորա համար սահմանուած կարգով»[25]: Արքեպիսկոպոսի պահանջն էր, որ Հայոց եկեղեցու երեցփոխաններն ընտրվեն իրենց բարեխիղճ գործունեությամբ հասարակության համակրանքին արժանացած ծխականներից: Թեմական առաջնորդը պարտավորեցնում է, որ յուրաքանչյուր եկեղեցում պահվի մատյան, որում ճշգրիտ և մանրամասն արձանագրվեն եկեղեցու անշարժ գույքը, ծախսերն ու եկամուտները: Երեցփոխի ընտրությունից հետո մատյանը գույքի ցուցակներով հանձնվում էր նրան: Նա պարտավորվում էր վերահսկել իրեն հանձնված գույքը, հոգալ եկեղեցու տնտեսական գործունեությունը, առօրյա ծախսերը և ամեն տարվա վերջում մեկ ամսվա ընթացքում հաշվետվություն ներկայացնել[26]:

Այսպիսով, արքեպիսկոպոսը ոչ միայն վերահաստատում էր երեցփոխանների հաշվետվության կարգը, այլև՝ վերահսկողություն էր սահմանում վերջինների գործունեության վրա: Նրանք պարտավոր էին նախորդ տարվա հաշվետվութ-

---

[25] **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց**. 1895, 10:
[26] «Նոր դար». 1895, № 176:

յունը ներկայացնել հաշվատեսներին և ծխական ժողովին, իսկ վերջինիս կողմից կայացված որոշումը մատյանի հետ միասին ուղարկվում էր վիճակային կոնսիստորիային:

Ինչ վերաբերվում էր եկեղեցու հասույթներին, ապա երեցփոխը պարտավոր էր գումարները ներդնել արքունի կամ հասարակական դրամատներում՝ եկեղեցու անունով շահեցնելու (կրկնապատկելու) նպատակով կամ դրանցով գնել պետական կամ պետությունից ապահովագրված տոկոսաբեր արժեթղթեր: Արգելվում էր նմանօրինակ գումարները մասնավոր անձանց կամ հաստատություններին հանձնել, անօրինական կարգով մոմավաճառությամբ զբաղվել և այլն[27]:

Այսպիսով, ներդրվում էր վերահսկման եռաստիճան համակարգ, որի նպատակը եկեղեցու եկամուտների՝ անօրինական կարգով գործածության կանխումն էր:

Եզրակացություններ

Գևորգ Սուրենյանցի կյանքի կոչած «Կանոնները» նպատակ ունեին ոչ միայն վերացնելու Վրաստանի և Իմերեթի հայկական թեմում գոյություն ունեցող թերություններն ու անօրինականությունները, թեմում ներքին կարգուկանոն հաստատել, այլև հոգևոր վարչական կառավարումը դնել ամուր իրավական հիմքերի վրա: «Կանոններն», ըստ էության, թեմի հետագա կառավարման հիմք հանդիսացան:

Գրականության /Referenses/ Литература

1. **Աբրահամյան Ա.** 1964, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, «Հայաստան»

[27] «Արծագանք». 1895, № 123:

հրատ., 484 էջ:
Abrahamyan A. 1964, Brief Outline of the History of Armenian Diaspora Communities, v. 1, Yerevan, “Hayastan”, 484 p.

2. Եկեղեցի Հայաստանեայց, Վրաստանի և Իմերէթի թէմ 1895, «Արարատ», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, թիւ Ե, էջ 172-174:
The Armenian chuch, Georgian-Imeretian diocese 1895, “Ararat” Vagharshapat: Printing House of the Mother See, № 5, pp. 172-174.
3. «Արձագանք» շաբաթաթերթ 1895, Թիֆլիս, № 123:
Newspaper “Ardzaganq” 1895, Tiflis, № 123.
4. **Բէհբուդեան Ս.** 2005, Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, Գէորգ Ե Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն հայոց (1847-1930), Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երեւան, տպ. Մուղնի, 2005, 712 էջ:
Behbutyan S. 2005. Documents and Materials from the History of the Armenian Church. B. 13. Yerevan: Mughni puplishing. 712 p.
5. **Գէորգ արքեպիսկոպոս Սուրէնեանց.** 1895, «Կանոններ Վրաստանի եւ Իմերէթի թեմի հայ եկեղեցիների գործակալների եւ երեցփոխանների հրահանգութեան համար», Տփխիս, տպ. Մ Շարաձե, 16 էջ:
Gevorg Archbishop Sueneanc. 1895, The Rules written for the clergy of the Georgian-Imeretian diocese, Tiflis: M. Sharadze, 16 p.
6. **Գրիգորյան Վ.** 2020, Հայ Առաքելական եկեղեցու Վրաստանի և Իմերեթի թեմի վարչական կառույցը (XIX դ 30-ական թթ. - XX դ. առաջին տասնամյակին), թեկ. ատենախոսություն, Երևան, 145 էջ:
Grigoryan V. 2020, Administrative management system of the Georgian-Imereti diocese of the Armenian Apostolic Church in

the 30s of the XIXth century - the first decade of the XXth century, Dissertation for the degree of Doctor of History. Yerevan,145 p.

7. Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 53, g. 1, գ. 541, թ. 17:
National Archiv of Armenia, f. 53, l. 1, w. 541, p. 17.
8. **Մխիթար վարդապետ.** 1902, «Տեղեկագիր» Ա, Բ, Գ, Դ, 1900 թ., «Արարատ», Էջմիածին, թիւ Ա, էջ 53-63:
Mghitar Vardapet. 1900, Terekagir, A,B,C,D, 1900, "Ararat", Echmiadzin, № 1, p. 53-63.
9. «Մշակ» օրաթերթ 1894, Թիֆլիս, № 110:
Newspaper "Mshak" 1894, Tiflis, № 110.
10. «Մշակ» օրաթերթ 1895, Թիֆլիս, № 6:
Newspaper "Mshak" 1895, Tiflis, № 6.
11. «Նոր դար» օրաթերթ 1894, Թիֆլիս, №№ 30, 43, 77, 158:
Newspaper "Nor Dar" 1894, Tiflis, №№ 30, 43, 77, 158.
12. «Նոր դար» օրաթերթ 1895, Թիֆլիս, №№ 175, 176:
Newspaper "Nor Dar" 1895, Tiflis, №№ 175, 176.
13. Վեհափառ կաթողիկոսի անուանակոչութեան տարեդարձը 1895, «Տարազ», Թիֆլիս, № 2, էջ 27:
The anniversary of the consecration of the Patriarch 1895, "Taraz", Tiflis, № 2, p. 27.

Асмик О. Амирджанян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*

«Правила» Геворга Суренянца написанные для церквей Грузиноимеретинской епархии армянской апостольской церкви (1895 г.)

Резюме

3 февраля 1894 года епископ Геворг Суренянц был назначен предводителем Грузинской и Имеретинской епархии Армянской Апостольской Церкви. На момент назначения епископа в епархии существовало множество нерешенных

вопросов. С 1894 года епископ начинает реформаторскую деятельность в епархии.

В статье представлены «Правила» Геворга Суренянца (1895 г.), особенно предназначенные для духовный уполномоченнов и викарий. Выбор этих двух категорий не был случайным: через благочинных осуществлялся контроль над всей деятельностью духовенства, а ерецпохи вели хозяйственную жизнь епархии. Правила подтверждают или устанавливают права и обязанности двух сословий, в том числе: добросовестное выполнение духовных обязанностей, последовательность в церковных обрядах, своевременное и надлежащее выполнение церковной документации и другие. С помощью анализа материалов, содержащихся в «Правила», была предпринята попытка представить общую картину проблем, озвученных новым архиереем, цель которого заключалась в установлении внутреннего порядка в епархии.

Ключевые слова: Архиепископ, Геворг Суренянц, Грузинская и Имеретская епархия, Армянская Апостольская Церков, каноны, духовенства, предводитель.

Hasmik H. Amirjanyan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in Histoy,* **The "Rules" of Gevorg Surenyants written for the Churches of the Georgian-Imeretian diocese of the Armenian apostolic church (1895)**

Sammary

On February 3, 1894, Archbishop Gevorg Surenyanc was appointed as the head of the Georgian and Imeretian Diocese of the Armenian Apostolic Church. At the time of the bishop's appointment, there were numerous unresolved issues in the diocese. Starting in 1894,

the bishop began reform activities in the diocese.

The article presents the “Rules” of Gevorg Surenyants (1895), specifically intended for spiritual agents and economic administrator (yerecpokh). The choice of these two categories was not accidental: spiritual agents were responsible for overseeing the entire activity of the clergy, while yerecpokhs managed the economic affairs of the diocese. “Rules” reaffirm or establish the rights and responsibilities of the two classes, including: the conscientious fulfillment of spiritual duties, consistency in church rituals, timely and proper completion of church documentation and others. Through analyzing the materials contained in canons, an attempt was made to provide a general overview of the problems raised by the newly appointed bishop, whose goal was to establish internal order in the diocese.

Key words: Archbishop, Gevorg Surenyanc, the Georgian and Imeretian Diocese, Armenian Apostolic Church, the Rules, clergy, the lider of the Dioces.

MARINE G. HARUTYUNYAN
Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History
marina-arutunyan@mail.ru
ID 0009-0000-1746-8708
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-144

THE REFLECTION OF THE EDUCATIONAL LIFE OF ARTSAKH ON THE PAGES OF THE NEWSPAPER "KARABAKH" (1911-1912) *

Abstract

The article examines issues related to the educational life of the Artsakh Diocese in the second decade of the 20th century based on materials published in the "Karabakh" newspaper. We have briefly highlighted the circumstances that hindered the development of the educational life of Artsakh (including to the law on the confiscation of the church property of June 12, 1903, the Armenian-Tatar clashes of 1905-1907) and the activities of individual teachers.

We have presented the activities of the Diocesan School, the Realakan School of Shushi, the Marinsky Girls' School, the Tadeosyan School, the School of Meghretsots Church of Shushi, the School of the Aguletsots Church, the schools of the villages of Sarushen, Hadrut, Verin Tagh, Sos, Ghuze Chartar, Hatsi, Gishi, Baluja, Vararak, Khnushinak, Herher, Gharaghshlagh, Nngi, and Skhtorashen. The charitable works of the branch of the Armenian Benevolent Society of Shushi and Armenian benefactors (such as Alexander Mantashyants) were appreciated based on materials of the "Karabakh" newspaper.

The article also presents interesting information about the Artsakh Diocese, its leaders (Vardapet Zaven, Metropolitan Baghdasar), the superintendents of the Diocesan School (such as A. Arakelyan),

* *Submitted on 22.IX.2025, reviewed on 22.IX.2025, accepted for publication on 22.XII.2025.*

teachers (V. Papazyan, Father Yeghishe Tarkhaneants, Misak Petrosyan, A. Ter-Grigoryan, A. Baghdasaryan, Armenak Ghazaryan, Y. Stepanyan), the importance of parent meetings and other issues.

Key words: “Karabakh” newspaper, Artsakh Diocese, Alexander Mantashyants, Shushi, Diocesan School, Realakan School, Meghretsots School, Aguletsots School, Mariinsky Girls' School, Tadeosyan School.

Introduction

Many issues related to the presented topic have been studied by Leo,[1] R. Ter- Gasparyan,[2] V. Yerkanyan,[3] S. Khudoyan,[4] M. Barkhudaryan,[5] V. Balayan,[6] H. Grigoryan, G. Harutyunyan,[7] G. Harutyunyan,[8] M. Harutyunyan[9] and others.[10] Many economic, political, and cultural problems of the Armenian people of those years were covered by the press of the time. Appreciating the scientific studies of the above-mentioned researchers, we would like to emphasize that the issue under study has not been thoroughly examined based on the materials of the “Karabakh” newspaper.[11]

The purpose of the study: The main goal of the study is to

---

[1] **Լեո.** 1914:
[2] **Գասպարյան**. 1993:
[3] **Երկանյան.** 1982:
[4] **Խուդոյան**. 1987:
[5] **Բարխուդարեանց.** 1996:
[6] **Բալայան.** 2002:
[7] **Գրիգորյան.** 2001:
[8] **Հարությունյան.** 1984:
[9] **Հարությունյան.** 2010:
[10] Ղարաբաղու Տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացվելը. 1864; Ցիշատակարան Ղարաբաղի (Արցախի) Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրանոցի. 1901; Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը. 1913; **Ավանեսյան, Հարությունյան.** 2014 և այլն:
[11] Subscriptions to the "Karabakh" newspaper could be made at the office of the Central Armenian Benevolent Union. Advertisements for publication in the newspaper were also accepted at the same place («Ղարաբաղ». 1911, № 5).

present important information about the educational life of Artsakh, one of the regions of Eastern Armenia based on materials published in the newspaper “Karabakh”.

The main issues of studying the topic: The main objectives of the study are:

1. to highlight the problems of the educational sphere of Artsakh,
2. to present the activities of schools of Artsakh according to the newspaper's data,
3. to present the activities of school superintendents, teachers, individual benefactors and other issues.

The scientific novelty of the topic: The scientific novelty of the topic lies in the first presentation of the materials included in a number of issues of the newspaper “Karabakh”.

The newspaper covering the activities of Armenian secondary schools, emphasizes and values their role in the preservation of Armenian statehood and the development of socio-political life.[12]

As the “Karabakh” newspaper noted, during the Golitsyn period, measures were taken to close the Armenian school, the doors of which were later closed to schoolchildren.[13] In 1905, the closed schools reopened in the Artsakh Diocese[14] overcoming numerous obstacles.[15]

After the reopening of Armenian schools and the Armenian-Tatar clashes, other private schools began to be built. The newspaper wrote about one of the newly opened schools: “The weaving workshop established in my city after the Armenian-Turkish conflicts continues to operate successfully thanks to the energetic efforts of the leading

---

[12]«Ղարաբաղ». 1912, № 4:

[13] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:

[14] By the Tsarist Decree of March 11, 1836, known in history as the "Polozhenie", the Armenian Church operating in the territories under Russian rule was divided into six dioceses, the fifth of which was the Artsakh Diocese. The Artsakh Diocese existed until 1930, when Azerbaijan, with the consent of the Soviet authorities, abolished it. (about the Artsakh Diocese see «Արարատ». 1914, թիւ Է, 636-637).

[15] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:

ladies”.[16]

According to the information of the “Karabakh” newspaper, in the 1907-1908 academic year, there were 41 schools in the Karabakh Diocese, and in the 1908-1909 academic year – 65 schools and 4,586 students.[17] In the 1909-1910 academic year, there were 4 parish schools in Shushi, 439 students, in Varanda - 25 schools, 1112 students, in Khachen - 5 schools, 277 students, in Jraberd - 7 schools, 308 students.[18]

In one of the newspaper issues for 1911 it was mentioned that Arakel Arakelyan was sent to the villages of Artsakh to study the material situation and school life of the Artsakh Diocese. He visited villages that had no schools and encouraged people to open schools.[19] According to one of the newspaper issues of 1911, there were about 230 Armenian villages and about 60 schools in the whole Artsakh Diocese, of which about 50 were one-class and 10 - two-class schools. There were 4,093 students studying in all those schools, 72 male and 25 female teachers in them.[20]

There is interesting information about the Artsakh Diocese,[21] its leaders (the head of the Diocese, Vardapet Zaven,[22] Metropolitan Baghdasar[23]), the supervisors of the Diocesan School (acting supervisor A. Arakelyan[24]), teachers (V. Papazyan,[25] the religion teacher of the Realakan College, Father Yeghishe Tarkhaneants,[26]

---

[16]«Ղարաբաղ». 1911, № 1:
[17]«Ղարաբաղ». 1912, № 1:
[18] «Ղարաբաղ». 1912, № 1:
[19] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[20]«Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[21]«Ղարաբաղ». 1912, № 8:
[22] «Ղարաբաղ». 1911, №№ 2, 3, 4, 7, 11; «Ղարաբաղ». 1912, № 5:
[23] «Ղարաբաղ». 1912, № 57:
[24]«Ղարաբաղ». 1911, №№ 6, 9; «Ղարաբաղ». 1912, № 41:
[25] «Ղարաբաղ». 1911, № 6:
[26] «Ղարաբաղ». 1911, № 7:

Misak Petrosyan,[27] A. Ter-Grigoryan, A. Baghdasaryan, A. Ghazaryan,[28] Armenak Ghazaryan,[29] Y. Stepanyan[30]), the Shushi branch of the Armenian Benevolent Society,[31] Armenian benefactors (such as Alexander Mantashyants[32]), the importance of parent meetings held in Artsakh schools[33] and other issues.

The Reflection of the Activities of the Diocesan School on the pages of the "Karabakh" newspaper

One of the famous schools operating in Artsakh in the second decade of the 20th century was the Diocesan School, which despite the country's difficult trials continued its patriotic activities. The "Karabakh" newspaper contains interesting information about various events of the Diocesan School.[34] The anniversary performances[35]of the branch of the Armenian Benevolent Society of Shushi were among them, during which students from the Artsakh school also sang. The newspaper wrote about one of those performances: "On Sunday evening, November 27, the performance of the Central Armenian Benevolent Society of the branch of Shushi dedicated to the thirtieth anniversary of the Society and the branch took place in the hall of the Diocesan School... Then the concert section opened. The mixed-gender four-part group of the Diocesan and Mariamian schools sang. In this section, the Joslin-Godard serenade played on the violin by Mr. V. Papazian was wonderful... ".[36]

---

[27] «Ղարաբաղ». 1912, № 2:

[28] Teachers of the village of Gishi («Ղարաբաղ». 1912, № 2).

[29] Teacher of the Parish School of the village of Khnushinak («Ղարաբաղ». 1912, № 2).

[30] Senior teacher of Mariamyan Girls' School («Ղարաբաղ». 1912, № 4).

[31] «Ղարաբաղ». 1911, №№ 9, 11; «Ղարաբաղ». 1912, № 1, 22, 53:

[32] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:

[33] «Ղարաբաղ». 1911, № 8:

[34] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 7, 26, 29, 30, 32:

[35] «Ղարաբաղ». 1911, № 4, 5:

[36] «Ղարաբաղ». 1911, № 5:

The information about a children's performance that took place in the hall of the Diocesan School is interesting. According to the newspaper, it was intended for students of the Mariamyan Girls' and Tadeosyan Schools of Shushi.[37] The same performance was held for the students of the Diocesan School and the Meghretsots School.[38] A similar children's performance was mentioned in another issue of the newspaper. During the performance, which took place in the hall of the Diocesan School, the children performed the children's plays " I Am a Prince" and "Secret".[39] At the end, a small group of students from the Mariamyan School danced several Armenian dances.

The information about a student literary event held in the hall of the Diocesan School is noteworthy. During the event, the children read poems from the works of great Armenian writers Avetik Isahakyan and Shushanik Kurghinyan. At the end, teacher S. Ter-Ghukasyan spoke about literature and fine arts.[40] Among the performances, Shirvanzade's vaudeville "Charlatan" was *particularly noteworthy*.[41]

The newspaper reported on a memorial service held at the Ghazanchetsots Church of Shushi (on February 2, 1912) which was dedicated to the memory of the "Vardanants" martyrs. After that, a school performance dedicated to the feast of the same martyrs was held in the hall of the Diocesan School. The performance consisted of two parts: the first opened with the "Our Father" prayer, after which Mr. G. Ter-Poghosyan, a teacher of the same school, read a brief overview of the Armenian people's relations with the princely houses and the connection of ministries with the throne.[42]

One of the achievements of the Diocesan School was the opening

---

[37] «Ղարաբաղ». 1911, № 13:
[38] «Ղարաբաղ». 1911, № 13:
[39] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[40] «Ղարաբաղ». 1912, № 22:
[41] «Ղարաբաղ». 1912, № 23:
[42] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:

of a reading room under the leadership of the same school's superintendent and teacher, V. Papazyan,[43] which contributed to the children's acquisition of new knowledge. In order to improve the effectiveness of teaching, special attention was paid to the organization of lectures on major problems at the Diocesan School. Worthy of mention was the lecture on “Tuberculosis”, which was read by Dr. I. Zubaryan (in the hall of Diocesan School) for the students of the Diocesan and Mariamyan Schools.[44]

According to one issue of the newspaper (1911), the total number of students at the Diocesan School reached 289 in the academic year of the same year. The newspaper wrote about this: “Currently”, 289 students study at the Diocesan School, of which 120 have a full scholarship (20 rubles), 195 have a half-scholarship (10 rubles), and 14 are free. The school board has decided to inform the students who are studying for free that if they do not change their class this year, they will lose their free education status next year. The Pedagogical Assembly has decided to oblige all teachers to have readings once or twice a week outside of class in order to develop reading among students”.[45] There is some statistical data on this in an article titled “Brief Report on the Armenian Diocesan School of Shushi” published in one of the 1912 issues of the newspaper.[46]

Graduates of the Diocesan School of Artsakh entered universities of different countries. The newspaper wrote about it: “...The majority of Artsakh students study at the Polytechnic Institute and the University, and a small number of students, 8-9 people - at the Commercial Institute. The Commercial Institute of Kiev is the only higher educational institution in the whole of Russia, which freely accepts Armenian seminarians. Thanks to this, there are only 4 students from the Diocesan School of Shushi in the seminary now.

---

[43] «Ղարաբաղ». 1911, № 4:

[44] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 32, 33:

[45] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:

[46] «Ղարաբաղ». 1912, № 48:

The internal life of the Armenian students goes on as usual...”.[47]

Various issues of the “Karabakh” newspaper provide interesting information about the 50th anniversary of the Diocesan School.[48] One of the newspaper articles stated: “This year marks the 50th anniversary of the Karabakh Diocesan School. It is a fiftieth anniversary of our cultural, intellectual life which with all its negative and positive aspects is today placed before the Armenian people, especially the Armenian people of Karabakh. During its fifty years of existence, the Karabakh Diocesan School has made the native language sound under its arches and love for the long-suffering Armenian people has taken root among its students. During its fifty years, the Armenian people of Karabakh have received worthy figures from that same school…”.[49]

Referring to the 60th anniversary of the Diocesan School, another issue of the newspaper once again highlighted the school's activities in the Armenian social and political life.[50] The celebration of the 75th anniversary of the Diocesan School was also an important event.[51]

The Diocesan School sometimes carried out charitable activities within the limits of its capabilities. According to the newspaper, the school donated 138 books to the Skhtorashen village school library through 5th grade student Abr. Kesibekyants. The latter expressed his gratitude to the teacher of the Diocesan School, Mr. Vrtanes Papazyan who in addition to the books had donated 34 biological drawings.[52]

The Reflection of the Activities of the Realakan School on the pages of the “Karabakh” newspaper

The Realakan School of Shushi was prominent among the schools operating in Artsakh in the second decade of the 20th century.

---

[47] «Ղարաբաղ». 1912, № 5:

[48] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 11, 17, 18, 19, 21, 22:

[49] «Ղարաբաղ». 1912, № 11:

[50] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:

[51] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 44, 57:

[52] «Ղարաբաղ». 1912, № 25:

According to one of the issues of 1911, in addition to Armenians, representatives of other nations studied at the Realakan School of Shushi: Armenians - 252 people (68%), Turks - 95 (26%), Russians - 16 (4%), Greeks - 3 (0.8%), Poles - 2 (0.5%) and Jews - 2 (0.5%). The total number of students was 370.[53]

It should be noted that before entering the Realakan School, children attended kindergartens, some of which operated in private homes. Reflecting on the importance of this issue, the newspaper mentioned an important event related to the kindergarten: “Mr. Chr. Pirjanyan, the head of the local kindergarten, applied to the city administration with a request to allow the opening of an “Alphabet” class next to the kindergarten for those wishing to enter the Realakan School. The City Duma decided to petition the Higher School Board for permission”.[54]

Various events stand out among the activities of the Realakan School. The students of the Realakan School organized interesting events in their school hall. The newspaper wrote about this: “On February 19, in the hall of the Realakan School, students of the same school gave several performances with the participation of several Russian teachers... ”.[55]

The student painting exhibition organized at the Realakan School was noteworthy. According to the newspaper, on the initiative of Mr. Vasilyev, a teacher of the Realakan School, an exhibition of student paintings was held in the hall of the same school.[56] This was also mentioned in another issue of the newspaper, in an article entitled “Art Exhibition at the Realakan School”.[57]

Among the paintings, the works of Babayan, Shakhgeldyan, Oganyan, and Podolinsky stood out for their artistic subtlety and

---

[53] «Ղարաբաղ». 1911, № 10:
[54] «Ղարաբաղ». 1911, № 12:
[55] «Ղարաբաղ». 1912, № 15:
[56] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 23, 46:
[57] «Ղարաբաղ». 1912, № 46:

color.[58]

One of the main directions of the school's activity was the organization of lectures on various topics and professions. It was noteworthy that the teachers of the Realakan School were invited to give lectures at various schools. The “Karabakh” newspaper wrote about one of them: “...On Friday evening, the 24th of the month, A. Klaus, the teacher of the Realakan School read a short lecture on “The Freedom of the Peasantry”in the local club hall... Explaining the state of serfdom and the factory industry at the time, he finally focused on the events that took place during the reign of Emperor Alexander II … The lecturer emphasized that the current representative institution, the State Duma, had its roots in the time of peasant liberation. The lecture lasted 40 minutes, and the audience left with gratitude”.[59]

Interesting Facts about Mariamyan School

Among the schools of Artsakh, the Mariamyan School of Shushi[60] was notable. Covering the activities of the Mariamyan Girls' School, the newspaper highly appreciated the frequent organization of experimental classes,[61] the effectiveness of school programs and

---

[58] «Ղարաբաղ». 1912, № 23:

[59] «Ղարաբաղ». 1912, № 15:

[60] Mariam - Ghukasyan Girls' School - was founded in 1864 in Shushi, through the efforts of P. Shanshyan, P. Proshyan, Garegin Melikset Muradyan, Hambardzum Hakhumyan and his wife Mariam Hakhumyan. At first, it operated in a section of the Hakhumyans' own apartment. M. Hakhumyan was elected superintendent of the school. The school's goal was to prepare enlightened teachers and mothers. After operating for several years, it was closed. The school was reopened in 1876, through the efforts of Father Aristakes Sedrakyan, under the name Hripsimyan Girls' School. Later it was renamed Mariamyan. In 1885 it was closed and in 1886 it was reopened as a two-grade girls' school. In 1913, the four Ghukasyan brothers from Shushi (Poghos, Arshak, Hakob, Abraham) donated 200,000 rubles to the local girls' school, as well as their house in Shushi (worth 40,000 rubles), in memory of their deceased sister Mariam. The school was called Mariam-Ghukasyan. It operated until 1920 (see **Հարությունյան.** 2000, 40, 41, 44):

[61] «Ղարաբաղ». 1911, № 4:

discipline.[62] The newspaper attached great importance to the high qualifications of teachers in the development of education. To achieve the goal, it was important to correctly classify the main directions of teachers' teaching methodology. In particular, experimental lessons should be organized frequently in elementary schools.[63] Continuing to emphasize the role of teachers in the education and upbringing of children, the newspaper wrote: “Each of our teachers should feel that he is called to a great duty and that his public, universal duty obliges him to diligently follow the requirements of his vocation...”.[64]

According to data from 1911, there were 269 students studying at the Mariamyan Girls' School, of which 119 were on full scholarship (20 rubles), 83 were on half-scholarship (10 rubles), and 67 students studied for free.[65]

The students of the Mariamyan Girls' School actively participated in various events. It is noteworthy to mention the information about a children's performance held in the hall of Diocesan School in 1912. At that time, the children performed the children's plays “I am a Prince” and “The Secret”.[66] At the end, a small group of students from the Mariamyan School danced several Armenian dances.[67]

In one of its articles “The Necessity of Girls' Gymnasium in Shushi”, the newspaper presenting the necessary ways to solve the problem of women's education, emphasized the role and importance of Armenian women in the education of children.[68] Continuing his reflections on the issue, the author noted that the programs implemented by the Mariamyan Girls' School of Shushi did not fully meet the demands of the time after the Armenian-Tatar conflicts. Due to those circumstances, the girls of the school applied to schools in

---

[62] «Ղարաբաղ». 1912, № 4:
[63] «Ղարաբաղ». 1911, № 4:
[64] «Ղարաբաղ». 1911, № 4:
[65] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[66] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[67] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[68] «Ղարաբաղ». 1911, № 5:

central cities to continue their education. Therefore, it was necessary to open a girls' gymnasium in Artsakh or to transform the Mariamyan School into a gymnasium, opening additional classes year after year.[69] There was also information on the need for the Girls' Gymnasium in another issue of 1912.[70]

In one of the 1912 issues of the newspaper, it was mentioned that the former Board of Trustees of the Mariamyan School had taken sufficient care of the economic situation of the teachers. The salary of the Mariamyan School teachers was set at 20 rubles. It is worth mentioning the opening of the third grade of the Mariamyan School, which had 17 students.[71]

The newspaper paying special attention to the educational, teaching-pedagogical programs of the Mariamian School, as well as a number of material issues, highly evaluated the general status of the school as of April 1912 in its article titled “The Mariamian School of Shushi was well-off”.[72] This was also mentioned in another issue of the newspaper classifying Mariamyan School among the leading educational institutions.[73]

Girls were taught handicrafts as a type of craft at school. The “Karabakh” newspaper wrote about this in its article “Handicraft in Shushi”: “Handicraft in Shushi began to develop thanks to the late Mrs. Zar. The esteemed lady was known to everyone in Shushi as “Zari Bagi”. The lady was an independent talent, because, as far as we know, she had not studied anywhere, but had developed her natural talent through her own efforts... One of Mrs. Zar's handmade pieces has remained in the Ghazanchetsots Church until now, another - in Echmiadzin, and the third was sent to the Empress, from whom the

---

[69] «Ղարաբաղ». 1911, № 5:
[70] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:
[71] «Ղարաբաղ». 1912, № 1:
[72] «Ղարաբաղ». 1912, № 31:
[73] «Ղարաբաղ». 1912, № 52:

lady received a gift".[74] It is worth noting that Mrs. Zari taught as a needlework teacher at the Mariamyan and Marinsky Girls' schools in Artsakh. G. Atabekyan was also known, who taught girls sewing and pattern making.[75]

The Schools of other Settlements

There is interesting information about the parish schools of the villages of Sarushen, Hadrut,[76] Verin Tagh, as well as Meghretsots and Aguletsots.

The newspaper wrote about the school of the village of Sarushen: "The parish school of the village of Sarushen is maintained with the support of fellow villager Mr. St. Ayvazyan. This year, Madatyan is the invited teacher. Current expenses are covered by the students' pensions, the amount of which unfortunately reaches about 100 rubles. The school has a three-year course".[77]

The following information about the village of Hadrut was published in the same issue of the newspaper: "In previous years, the school of Hadrut had five-year courses in several parallel courses. This year, the school has four-year courses without any parallel courses. The reason is that several surrounding villages have been sending their children to that school. The school has four teachers".[78]

We find interesting information about the Hadrut school in another issue of the newspaper. According to this information, in 1912, a branch of the Central Armenian Benevolent Society[79] was opened in Hadrut thanks to the energetic efforts of the senior teacher Mr. S. Nazanyan.[80]

According to 1911 data, 135 children (boys and girls) studied at

---

[74] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:
[75] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:
[76] «Ղարաբաղ». 1912, № 34:
[77] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[78] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[79] «Ղարաբաղ». 1912, № 20:
[80] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:

the Tadeosyan School of Verin Tagh. They studied for free. The Meghretsots Parish School had 122 children (boys and girls), who studied for free and with a pension.The Aguletsots Parish School had 50 children (boys and girls), all of whom studied for free. The school was maintained with the support of the local branch of the Armenian Benevolent Society.[81]

It is important to mention that the Artsakh Orphanage Trust was responsible for the care of poor and orphaned children.[82] The number of orphans increased especially after the Armenian-Tatar conflicts of 1905-1907. Many children deprived of their parents were left on the streets. At that time, on the initiative of the Bahatryan couple, the orphanage of Shushi was opened with a school section.[83]

One of the newspaper's 1912 issues noted that after the Armenian-Tatar clashes, the orphanage had sheltered 45-50 orphans and destitute children. They had been supported through various donations.[84]

There is some information about the church-parish one-class school in the village of Chartar. According to the newspaper, the village school was in poor condition. The school building consisted of two rooms, one of which was used for classes. The building was in a very poor condition. There were only a few broken desks and a blackboard in the school. The school did not have a library and other necessary school supplies.[85] By the way, according to data from 1911, there were 500 families in the village of Chartar.[86]

A. Ter-Yesayants presented interesting information about the school of Chartar: “On the 27th, a literary and musical evening was held in the village of Chartar under the guidance of a local teacher, Mr. Aram Baghdasaryan, followed by a performance. The evening

---

[81] «Ղարաբաղ». 1911, № 2:
[82] «Ղարաբաղ». 1911, №№ 2, 7, 8:
[83] «Ղարաբաղ». 1911, № 8:
[84] «Ղարաբաղ». 1912, № 1:
[85] «Ղարաբաղ». 1911, № 6:
[86] «Ղարաբաղ». 1911, № 6:

organized by Baghdasaryan was very successful. The students recited poems in Armenian and Russian, and the vocal group under the direction of Mr. Baghdasaryan performed folk and children's songs, among which the performance “Blacksmiths” («Դարբինները») stood out...”.[87]

The “Karabakh” newspaper also mentioned the parish schools of the villages of Sos,[88] Ghuze-Chartar,[89] Hatsi,[90] Gishi,[91] Baluja,[92] Vararak,[93] Khnushinak,[94] Herher,[95] Gharaghshlagh,[96] Nngi,[97] Skhtorashen[98] and the Meghretsots Church[99] of Shushi and other villages.

The activity of the St. Hripsimian Armenian Girls' School of Shushi was noteworthy. According to the newspaper, the St. Hripsimian Armenian Girls' School was opened in Shushi through the efforts of Gevorg Surenyan, the vicar of the Karabakh Diocese and supervisor of the Diocesan School.[100]

The newspaper contains important information about the aforementioned Meghretsots Church of Shushi. According to this information, on Sunday, January 22, 1912, a memorial service was held at the Meghretsots Church on the occasion of the donation of

---

[87] «Ղարաբաղ». 1912, № 2:
[88] «Ղարաբաղ». 1911, № 9; 1912, № 8:
[89] «Ղարաբաղ». 1911, № 6; 1912, № 14:
[90] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 2, 6:
[91] «Ղարաբաղ». 1912, № 2, 8, 47:
[92] «Ղարաբաղ». 1912, № 3:
[93] Later, the future capital of the Republic of Artsakh, Stepanakert, was built on the site of that village. It was previously called Khankedi, a Turkish corruption, and then - Stepanakert (see «Ղարաբաղ». 1912, №№ 2, 4):
[94] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 2, 10:
[95] «Ղարաբաղ». 1912, № 7:
[96] «Ղարաբաղ». 1912, № 52:
[97] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[98] «Ղարաբաղ». 1912, № 25:
[99] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[100] «Ղարաբաղ». 1911, № 10:

Alexander Mantashyan.[101] After the end of the liturgy, before the requiem mass, Father Khoren and Father Petros gave speeches emphasizing the importance of charity and particularly focusing on the charitable work carried out by the great benefactor. After the requiem mass, schoolchildren along with their choir teacher sang lively children's songs in the church yard.[102] There is also an important mention of Mantashyants' heirs. The newspaper noted that the heirs of A. Mantashyants, in order to keep their father's memory forever, allocated one thousand rubles to the school of Meghretsots Church.[103]

The newspaper mentioned the church-parish school of the village of Taghlar, where on December 18, 1911, the play “Adam and Eve” was presented with the support of actor Kocharyan. A large crowd of people had gathered. The hall was full. After the performance, the school's senior teacher gave a speech about the importance of theater, after which the people left the school with very satisfied hearts.[104] One of the newspaper issues from 1911 about the educational life of the village of Taghlar in Artsakh mentioned that for the same academic year the board of trustees had invited three teachers.[105]

It is worth noting that young people acquired knowledge related to the economic sphere in parallel with their main profession. This was mentioned in an article by A. Baghdasaryan, published in one of the 1912 issues of the newspaper: “Mr. Grigoris Der-Avedikian, a teacher and horticulturist from the village of Sos, intends to start practicing gardening with adults from the same village this January, in order to introduce them to the latest methods of cultivating gardens...”.[106] In addition to the above, the “Zhamharyan” agricultural school operated in Artsakh.[107] According to the newspaper, the Zhamharyan brothers,

---

[101] «Ղարաբաղ». 1912, № 11:
[102] «Ղարաբաղ». 1912, № 9:
[103] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 9, 13:
[104] «Ղարաբաղ». 1911, № 13:
[105] «Ղարաբաղ». 1911, № 1:
[106] «Ղարաբաղ». 1912, № 2:
[107] «Ղարաբաղ». 1912, №№ 23, 24, 31, 40:

benefactors from Shushi, donated a large sum of money (about one million rubles) to open an agricultural school to perpetuate the memory of their brother.[108]

A silk weaving school also operated in parallel with the agricultural school. One of the newspaper's issues mentioned the silk factory of the Ter-Mkrtchyan brothers in the village of Nerkin Taghavard, which was reopened on April 1, 1912.[109] This was confirmed by A. Tamrazeants in his article.[110]

The newspaper “Karabakh” also mentioned the weaving and craft school of Shushi.[111] Tailoring[112] and shoemaking[113] were also developed. There were schools for training in those specialties.

Among the educational centers of Artsakh, preschools were prominent.[114] The Pirjanian kindergarten of Shushi was famous.[115] The goal of the latter was to develop the children's mental and physical abilities.[116] The newspaper also wrote that after that kindergarten, 39 people were admitted to Mariamyan School, 17- to city schools, and 15-to Realakan school.[117]

The newspaper contains information about the charitable activities of individuals.[118] The newspaper wrote an interesting article about Nik. Harutyunyan. Thanks to his efforts, Armenian donors donated 200 books to the library of the parish school in the village of Khnushinak.[119] The information about the parish schools of Shushi operating in the second decade of the 20th century is noteworthy.

---

[108]«Ղարաբաղ». 1912, №№ 18, 31, 36, 40:
[109] «Ղարաբաղ». 1912, № 38:
[110] «Ղարաբաղ». 1912, № 41:
[111] «Ղարաբաղ». 1912, № 40:
[112] «Ղարաբաղ». 1912, № 45:
[113] «Ղարաբաղ». 1912, № 58:
[114] «Ղարաբաղ». 1912, № 50:
[115] «Ղարաբաղ». 1912, № 3:
[116] «Ղարաբաղ». 1912, № 3:
[117] «Ղարաբաղ». 1912, № 3:
[118] «Ղարաբաղ». 1912, № 16:
[119] «Ղարաբաղ». 1912, № 2:

After the reopening of Armenian schools in Artsakh in 1905, new Armenian schools began to be built. According to the newspaper's information, three schools were built next to parish churches in the city of Shushi:

1. Tadeosyan School built by Isahak Tadeosyan. Thanks to the money bequeathed by the latter, the school operated in the yard of the church of Verin Tagh.

2. The Meghretsots School, which was built with the funds of the same church.

3. The Aguleats (Aguletsuts) school, which operated in the same churchyard. It was maintained with the funds of the local branch of the Armenian Benevolent Society.[120]

According to the report on the activities of the school for the 1911-1912 academic year, the acting superintendent of the Armenian parochial schools of Karabakh was Arakel Arakelyan. The newspaper evaluated his activities as superintendent quite positively.[121]

A. Gyanjetsyan referring to the educational problems of a number of villages of Artsakh, emphasized the importance of the presence of schools of all villages and the return of young people who received education abroad to their homeland: "... Educated individuals must remain in the village and work there, otherwise, for the peasant, the European ribbon hat and shiny, delicate shoes will come in and replace the Asian woolen hats and trousers, while thought, emotion, lifestyle, and morality will remain in the centuries-old Asian stagnation...".[122]

Another issue of the "Karabakh" newspaper emphasizing the main factors contributing to the development of educational life, emphasized the activity of popular reading and the presence of publicly accessible libraries, which most of the provinces of Artsakh lacked.[123]

---

[120] «Ղարաբաղ». 1912, № 34:
[121] «Ղարաբաղ». 1912, № 60:
[122] «Ղարաբաղ». 1911, № 3:
[123] «Ղարաբաղ». 1911, № 1:

Conclusion

Summarizing the study based on the materials published in the “Karabakh” newspaper, we note that in the first two decades of the 20th century, the economic and political crisis continued to aggravate in Eastern Armenia, which had a direct negative impact on the normal development of Armenian education. This situation continued into the second decade of the 20th century. One of the factors hindering the development of the education was the Armenian-Tatar clashes of 1905-1907. Despite the above mentioned preventive factors, in 1905-1906 academic year Armenian schools were reopened in Artsakh Diocese but faced serious problems. New schools were built next to the reopened ones, and they continued their activities into the second decade of the 20th century. Among those schools were the Diocesan, Realakan, Mariamian, Tadeosian, trade, carpet weaving, handicraft and other parish schools, in the development of which the “Karabakh” newspaper valued the role of the Holy Primates of the Artsakh Diocese, individual benefactors and charitable societies.

Գրականության /Referenses/ Литература

1. **Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ.** 2014, Արցախի կրթական համակարգը, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 480 էջ:
   Avanesyan A., Harutyunyan G. 2014, The Educational System of Artsakh, Stepanakert, “Dizak Plus”, 480 p.
2. **Բարխուդարեանց Մ.** 1895, Արցախ, Բագու, «Արօր», 461 էջ:
   Barkhudareants M. 1895, Artsakh, Bagu, “Aror”, 461 p.
3. **Բալայան Վ.** 2002, Արցախի պատմություն, Երևան, «Ամարաս», 408 էջ:
   Balayan V. 2002, History of Artsakh, Yerevan, “Amaras”,

408 p.

4. **Գասպարյան Ռ.** 1993, Շուշի քաղաքը, Երևան, «ԳԱ հրատ.», 125 էջ:
Gasparyan R. 1993, The City of Shushi, Yerevan, “GA Publishing House”, 125 p.
5. **Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ.** 2001, Շուշիի Ռեալականը, Երևան, «Ամարաս», 208 էջ:
Grigoryan H., Harutyunyan G. 2001, The Realakan of Shushi, Yerevan, “Amaras”, 208 p.
6. **Երկանյան Վ.** 1982, Հայկական մշակույթը 1800-1917 թթ., Երևան, «ԳԱ հրատ.», 271 էջ:
Yerkanyan V. 1982, The Armenian Culture 1800-1917, Yerevan, “GA Publishing House”, 271 p.
7. **Լեո** 1914, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913 թթ.), Թիֆլիս, 692 էջ:
Leo 1914, History of the Armenian Diocesan Theological School of Karabakh (1838-1913), Tiflis, 692 p.
8. **Խուդոյան Ս.** 1987, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ., Երևան, «Լույս», 619 էջ:
Khudoyan S. 1987, Eastern Armenian Schools 1830-1920, Yerevan, “Luys”, 619 p.
9. **Հարությունյան Գ.** 1984, Ժողովրդական կրթության զարգացումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, «Լույս», 142 էջ:
Harutyunyan G. 1984, The Development of Public Education in Nagorno-Karabakh, Yerevan, “Luys”, 142 p.
10. **Հարությունյան Գ.** 2000, Արցախահայ Դպրոցը 5-19-րդ դարերում, Ստեփանակերտ, «Ազատ Արցախ», 161 էջ:
Harutyunyan G. 2000, The Artsakh Armenian School in the 5th-19th Centuries, Stepanakert, “Free Artsakh”, 161 p.

11. **Հարությունյան Մ.** 2010, Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 160 էջ:
Harutyunyan M. 2010, The Cultural life in Nagorno-Karabakh (Artsakh) in the Second Half of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century, Stepanakert, “Dizak Plus”, 160 p.
12. «Ղարաբաղ» շաբաթաթերթ 1911, Շուշի, №№ 1-13:
Newspaper “Karabakh” 1911, Shushi, №№ 1-13.
13. «Ղարաբաղ» շաբաթաթերթ 1912, Շուշի, №№ 1-13, 15-26, 29-34, 36, 38, 40, 41-48, 50, 52, 53, 57, 58, 60:
Newspaper “Karabakh” 1912, Shushi, №№ 1-13, 15-26, 29-34, 36, 38, 40, 41-48, 50, 52, 53, 57, 58, 60.
14. Ղարաբաղու Տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացվելը 1864, Շուշի, 53 էջ:
The Opening of the College of Our Lady of Karabakh 1864, Shushi, 53 p.
15. Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը 1913, Շուշի, «տպ. Բ. Տեր - Սահակյանի», 98 էջ:
75th Anniversary of the Armenian Theological Diocesan Seminary of Karabakh 1913, Shushi, “Printing House of B. Ter-Sahakyan”, 98 p.
16. **Մինասեան Մ.** 1914, Ղարաբաղի թեմ, «Արարատ» Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի տպարան, թիւ Է, էջ 636-637:
Minasyan M. 1914, Diocese of Karabakh, “Ararat” Vagharshapat, “Printing House of the Mother See”, № 7, pp. 636-637.

17. Յիշատակարան Ղարաբաղի (Արցախի) Հայոց Թեմական Հոգեւոր դպրանոցի 1901, Շուշի, «Տպ. Ա. Մ. Մահտեսի-Յակոբեանցի», 32 էջ:
Memorial (Book) of the Armenian Diocesan Theological School of Karabakh (Artsakh) 1901, Shushi, “Printing House of A.M. Mahtes-Yakobeants”, 32 p.

Марине Г. Арутюнян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.,*
Отражение образовательной жизни Арцаха на страницах газеты «Карабах» (1911-1912)

Резюме

События первых двух десятилетий XX века подробно освещались восточноармянской периодической печатью того времени. Среди них резкой критикой выделяется газета «Карабах» (1911-1912). Последний, наряду с освещением различных экономических и политических вопросов в Арцахе, затронул также различные проблемы в сфере образования.

По данным газеты «Карабах», в 1907-1908 учебном году в Карабахской епархии действовала 41 школа, а в 1908-1909 учебном году - 65 школ (4586 учащихся). В 1909-1910 учебном году в Шуши действовало 4 приходские школы (439 учащимися), в Варанде - 25 школ (1112 учащихся), в Хачене - 5 школ (277 учащихся), в Джраберде - 7 школ (308 учащихся). По данным одного из номеров газеты за 1911 год, во всей Арцахской епархии насчитывалось около 230 армянских сел, около 60 школ, из которых около 50 были одноклассными и 10 - двухклассными. Во всех этих школах обучалось 4093 ученика, преподавали 72 мужчины и 25 женщин.

Газета «Карабах» содержит интересные сведения об

Арцахской епархии, ее руководителях (протоиерей Завен, митрополит Багдасар), о директорах епархиальных школ (А. Аракелян), учителях (В. Папазян, отец Егише Тарханеанц, Мисак Петросян, А. Тер-Григорян, А. Багдасарян, А. Казарян, Ю. Степанян), Шушинском филиале Армянского благотворительного общества, армянских благотворителях (Александр Манташянц), значении родительских собраний, проводимых в школах Арцаха, и других вопросах. Газета освещала деятельность Арцахского епархиального училища, Шушинского реального училища, Маринской женской школы, школы Тадеосян, приходских школ Мегрецоц и Агулецоц, а также церковно-приходских школ сел Сарушен, Гадрут, Верин Таг, Сос, Гузе-Чартар, Хаци, Гиши, Балуджа, Варарак, Хнушинак, Гергер, Карагшлаг, Ннги и Схторашен.

Ключевые слова: газета «Карабах», Арцахская епархия, Александр Манташянц, Шуши, епархиальная школа, школа Реалакан, школа Мегрецоц, школа Агулецоц, женская школа Маринской, школа Тадеосян.

Մարինե Գ. Հարությունյան, *ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.,* **Արցախի կրթական կյանքի արտացոլումը «Ղարաբաղ» թերթի էջերում (1911-1912)**

Ամփոփում

XX դ. առաջին երկու տասնամյակների իրադարձությունները հանգամանորեն լուսաբանվել են ժամանակի արևելահայ պարբերական մամուլի կողմից: Դրանց շարքում՝ իր սուր քննադատական մոտեցումներով առանձնանում է «Ղարաբաղ» թերթը (1911-1912): Վերջինս, Արցախի տնտեսական, քաղաքական տարբեր հարցերի լուսաբանմանը զուգընթ-

թաց, անդրադարձել է նաև կրթական ոլորտի տարբեր խնդիրներին: Ըստ «Ղարաբաղ» թերթի, 1907-1908 ուսումնական տարում Ղարաբաղի թեմում կար 41 դպրոց, իսկ 1908-1909 ուսումնական տարում՝ 65 դպրոց և 4586 աշակերտ-աշակետուհի: 1909-1910 ուսումնական տարում Շուշիում եղել էր 4 ծխական դպրոց, 439 աշակետ-աշակերտուհի, Վարանդայում՝ 25 դպրոց, 1112 սովորող, Խաչենում՝ 5 դպրոց, 277 սովորող, Ջրաբերդում՝ 7 դպրոց, 308 աշակերտ: Թերթի 1911 թ. համարներից մեկի տվյալների համաձայն՝ ամբողջ Արցախի թեմում կար մոտավորապես 230 հայկական գյուղ, մոտ 60 դպրոց, որոնցից մոտ 50-ը մեկդասյան, իսկ 10-ը՝ երկդասյան: Այդ բոլոր դպրոցներում սովորում էր 4093 աշակերտ, դասավանդում էին 72 ուսուցիչ և 25 ուսուցչուհի:

«Ղարաբաղ» թերթում հետաքրքիր տեղեկություններ կան Արցախի թեմի, նրա առաջնորդների (թեմի կառավարիչ Զավեն վարդապետի, Բաղդասար մետրոպոլիտի), թեմական դպրոցի տեսուչների (տեսչի պաշտոնակատար Ա. Առաքելյան), ուսուցիչների (Վ. Փափազյանի, ռեալական ուսումնարանի կրոնի ուսուցիչ տեր Եղիշե քահանա Թարխանյանց, Միսակ Պետրոսյան, Ա. Տեր - Գրիգորյան, Ա. Բաղդասարյան, Ա. Ղազարյան, Արմենակ Ղազարյան, Յ. Ստեփանյան), Հայ բարեգործական ընկերության Շուշիի մասնաճյուղի, հայ բարերարների (Ալեքսանդր Մանթաշյանց), Արցախի դպրոցներում տեղի ունեցող ծնողական ժողովների կարևորության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Թերթն անդրադարձել է Արցախի թեմական դպրոցի, Շուշիի ռեալական ուսումնարանի, Մարինսկի օրիորդաց դպրոցի, Թադեոսյան երկսեռ դպրոցի, Մեղրեցոց ու Ագուլեցուց ծխական դպրոցների, ինչպես նաև

Սարուշեն, Հադրութ, Վերին Թաղ Սոս, Ղուզե-Ճարտար, Հացի, Գիշի, Բալուջա, Վարարակն, Խնուշինակ, Հերհեր, Ղարաղշլաղ, Ննգի, Սխտորաշեն գյուղերի եկեղեցական ծխական դպրոցների գործունեությանը:

Բանալի բառեր՝ «Ղարաբաղ» թերթ, Արցախի թեմ, Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Շուշի, թեմական դպրոց, ռեալական ուսումնարան, Մեղրեցոց դպրոց, Ագուլեցուց դպրոց, Մարինսկի օրիորդաց դպրոց, Թադեոսյան երկսեռ դպրոց:

MARIAM M. HAKOBYAN
Doctorante à la Faculté d'Histoire de l'Université d'État d'Erevan
mariam10hakobyan10@gmail.com
ID 0009-0003-9569-1624
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-169

L'ORGANISATION DE LA VIE SPIRITUELLE, ÉDUCATIVE ET CULTURELLE DE LA COMMUNAUTÉ ARMÉNIENNE DE RUSSIE À L'ÉPOQUE POST-SOVIÉTIQUE[*1]

Résumé

Après l'effondrement de l'URSS, une nouvelle étape a commencé dans la formation de la vie spirituelle, éducative et culturelle de la communauté arménienne de Russie. Le processus complexe de structuration et de consolidation des organisations nationales a débuté dans la seconde moitié des années 1990.

Le pilier principal de la préservation de l'identité nationale est devenu l'Église apostolique arménienne à travers ses diocèses en Russie, ainsi que les structures communautaires nationales (telles que l'Union des Arméniens de Russie et les autonomies nationales et culturelles arméniennes), qui assurent encore aujourd'hui la cohésion communautaire et le dynamisme culturel et éducatif.

Cependant, les résultats des enquêtes formalisées menées dans le cadre de notre recherche de terrain montrent qu'aujourd'hui au sein des communautés arméniennes de la Fédération de Russie il y a une émergence de nouveaux besoins en matière d'initiatives éducatives et

[*] *Submitted on 23.X.2025, reviewed on 27.X.2025, accepted for publication on 22.XII.2025.*

[1] La recherche a été réalisée dans le cadre de la subvention numéro 333618 financée par la Fondation Calouste Gulbenkian. Les opinions exprimées dans cette publication ne reflètent pas nécessairement celles de la Fondation Calouste Gulbenkian. Le soutien de la Fondation n'implique en aucun cas l'approbation d'un point de vue ou d'une opinion.

culturelles nationales, ainsi que de structures organisationnelles adaptées.

Mots-clés: Communautés arméniennes de la Fédération de Russie, diocèses arméniens en Russie, organisations nationales, relations Patrie-Diaspora, écoles du dimanche.

Introduction

À l'époque post-soviétique, la communauté arménienne de Russie est devenue l'une des plus importantes et influentes de la diaspora arménienne. Grâce à une forte immigration en provenance d'Arménie et d'autres régions du Caucase, la communauté s'est élargie, ce qui a offert une nouvelle dynamique à l'organisation de la vie communautaire. L'éveil de la vie nationale et le développement des relations entre la Patrie et la Diaspora ont débuté dès la seconde moitié des années 1980, au moment de la perestroïka et surtout durant le Mouvement du Karabagh.

De nombreuses associations locales et panarméniennes ont été créées; le rôle de l'Église arménienne a été restauré et celle-ci est devenue un pilier essentiel de l'identité spirituelle, nationale et culturelle de la communauté. Aujourd'hui, les principales manifestations communautaires sont organisées avec la participation et le soutien directs des diocèses arméniens de Russie. Les centres culturels et les écoles du dimanche sont majoritairement rattachés aux églises.

La réorganisation des diocèses arméniens en Russie – Le rôle multiforme de l'Église dans la diaspora

L'Église apostolique arménienne est la seule institution à caractère véritablement national au sein de la diaspora. Le 19 mars 1964, par décision du Conseil spirituel suprême du Saint Siège d'Etchmiadzine, le Diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan a été fondé. Cette décision a été approuvée en 1966 par une encyclique du Catholicos Vazgen I.

L’église Sainte-Résurrection de Moscou a été désignée comme siège diocésain, réunissant les paroisses de Moscou, Armavir, Tchaltir, Prikumsk et Kizlyar[2].

En 1991, grâce aux efforts persistants du Catholicos Vazgen I, la Délégation épiscopale du Nord-Caucase a été créée[3]. En 1997, sur la base du Diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan, deux autres diocèses ont été réorganisés: ceux du Sud de la Russie et de l’Ukraine.

La juridiction du Diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan s’étend - à l’exception du Nord - Caucase - non seulement à la Fédération de Russie, mais également aux communautés arméniennes du Turkménistan, de l’Ouzbékistan, du Kazakhstan, de la Biélorussie, de la Moldavie et des pays baltes. Le diocèse du Sud de la Russie regroupe les communautés arméniennes des régions de Krasnodar, Stavropol et des républiques autonomes du Nord - Caucase[4].

Le 6 octobre 2000, Mgr Tiran Kuyumjian a été relevé de ses fonctions d’archevêque du diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan et de représentant de l’Église apostolique arménienne auprès du Patriarcat de Moscou. Les fonctions d’administrateur diocésain ont alors été temporairement confiées au père Ezras Nersisyan, prêtre à Saint-Pétersbourg[5]. Le 11 avril 2001, par décret du Catholicos de tous les Arméniens, il a été nommé primat du diocèse arménien de Russie, fonction qu’il occupe encore aujourd’hui[6].

Actuellement, le diocèse regroupe plus de 40 communautés, dont 27 sur le territoire de la Fédération de Russie.

---

[2] ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 254, թ.10:
[3] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան**. 2015, 347:
[4] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան.** 2015, 348-349:
[5]«Էջմիածին». 2000, թիւ Ժ, 39:
[6] «Էջմիածին». 2001, թիւ Դ, 16:

La construction d'églises

Comme nous le savons, durant la période du pouvoir soviétique, les églises de la communauté arménienne de Russie furent pour la plupart fermées, et certaines même détruites. Après l'effondrement de l'URSS, l'Église apostolique arménienne parvint à rétablir ses positions et à rassembler la communauté arménienne nombreuse vaste en Russie. Avec l'autorisation des autorités russes, les anciennes églises arméniennes ont été restituées aux communautés, et de nouveaux édifices religieux ont été également construits.

En 1988, l'église Sainte-Résurrection (Sourb Haroutiun) a été rendue à la communauté de Saint-Pétersbourg, et en 1993, ce fut le tour de l'église Sainte-Catherine. Ces deux restitutions jouèrent un rôle déterminant dans la structuration de la vie nationale et communautaire[7]. La même année, la revue spirituelle *Havatamk* («Croyance») commença à être publiée au sein de la communauté[8].

Au début des années 1990, le Diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan disposait de sept églises: à Moscou, Saint-Pétersbourg, Armavir, Rostov-sur-le-Don, Tchaltir, Vladikavkaz et Boudionnovsk. La première église construite en Fédération de Russie après l'indépendance de l'Arménie fut la chapelle Saint-Sargis de Piatigorsk, consacrée en 1992[9]. Par la suite, parallèlement à l'animation de la vie nationale et spirituelle, de nouvelles églises ont été construites à Moscou, Saratov, Volgograd, Kostroma, Tver, Riazan et dans d'autres villes[10].

La construction d'églises et de monuments spirituels prit une ampleur considérable dans les années 2000. Le 18 janvier 2008, à Krasnoïarsk l'église Sainte-Résurrection fut solennellement consacrée[11].

---

[7] «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան. 2002, 801:
[8] «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան. 2002, 802:
[9] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան.** 2015, 350:
[10] «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան. 2002, 801:
[11] «Էջմիածին». 2008, թիւ Ա, 130:

Le 21 décembre de la même année, à Nijni Novgorod - l'une des plus importantes communautés arméniennes de Russie - fut posée la première pierre de l'église Saint-Sauveur (Sourb Amenaprkich). Le lendemain, une conférence scientifique internationale intitulée *«La République d'Arménie et les enjeux et perspectives de la politique étrangère de la diaspora»* fut organisée à l'initiative de la communauté, avec la participation de nombreux chercheurs renommés[12].

En 2009, l'ouverture solennelle de l'archevêché Saint-Jean l'Évangéliste (Sourb Hovhannes Avetaranich) eut lieu à Krasnodar, dans le sud de la Russie[13]. Le 17 septembre 2013, à Moscou, fut consacrée la cathédrale de la Transfiguration (Sourb Païtzarakerpoutioun), siège du diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan. Ce complexe religieux est aujourd'hui le plus vaste centre spirituel arménien de la diaspora[14].

Conformément aux décrets du Catholicos de tous les Arméniens, à l'issue de la cérémonie spirituelle, les donateurs ayant contribué au financement de la construction du complexe ont été décorés des ordres *Saint Nersès Chnorhali* et *Saint Grégoire l'Illuminateur*[15].

Le rôle des diocèses arméniens de Russie dans les relations entre la Patrie et la Diaspora

Les diocèses arméniens de Russie jouent un rôle de véritable pont entre la Patrie et la Diaspora, reliant non seulement les sphères spirituelle et religieuse, mais aussi les domaines éducatif, culturel et social.

Le 27 juillet 2003, sous la direction de Mgr Movsès Movsisyan, administrateur épiscopal de la région sud de la Russie, un

---

[12] «Էջմիածին». 2008, թիւ Ժ-Բ, 131:

[13] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան**. 2015, 350:

[14] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան.** 2015, 351; **Զոհրաբյան.** 156 (Zohrabyan-Edward-Haykakan-hamaynqnery.pdf (dernière consultation: 07.08.2025 թ.):

[15] **Բարխուդարյան, Ալեքսանյան.** 2015, 353:

pèlerinage a été organisé au Saint-Siège d'Etchmiadzine. Les pèlerins étaient accompagnés notamment de V. I. Pavlienko, président de la Douma municipale de Novy Armavir, ainsi que d'autres personnalités éminentes[16].

Le 12 octobre de la même année, les fidèles du diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan, conduits par le primat diocésain Mgr Ezras Nersisyan, ont également effectué une visite au Saint-Siège, où ils ont été reçus par le Catholicos de Tous les Arméniens, Karekine II, à l'issue de la liturgie[17].

Le 27 juillet 2007, le Catholicos Karekine II a reçu les enseignants et élèves de l'école du dimanche « Catholicos Karekine II de tous les Arméniens » de l'église Saint-Sargis de Piatigorsk. Il a souligné le caractère important de ces visites :«Venir en pèlerinage en Arménie, c'est venir avec des sentiments sacrés, les nourrir ici par l'histoire et le présent de la patrie… »[18].

Les 15 et 16 septembre 2017, à l'initiative du diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan et du Centre d'études arménologiques, une conférence scientifique internationale s'est tenue à Moscou sous le titre *«300 ans de l'Église apostolique arménienne en Russie et en Nouvelle Nakhitchevan: parcours historique et actualité»*. Cinquante-quatre chercheurs de haut niveau, venus d'Arménie et d'autres pays et présentant de différents établissements, y ont assisté[19].

Dans les années 2000, les visites pastorales du Catholicos Karekine II aux communautés arméniennes de Russie se sont multipliées. Lors de ces déplacements, le Catholicos rencontre des représentants des structures communautaires, la jeunesse et des membres du clergé, rappelant constamment l'importance de la fidélité aux valeurs nationales.

Du 27 au 30 novembre 2003, il effectue une visite pastorale

---

[16] «Էջմիածին». 2003, թիւ Է, 109:

[17] «Էջմիածին». 2003, թիւ Ժ-ԺԱ, 186:

[18]«Էջմիածին». 2007, թիւ Զ-Է, 172:

[19] **Ամիրջանյան.** 2017, 285:

dans le diocèse du Sud de la Russie[20]. Le 28 novembre, le Catholicos assiste à la célébration du 160e anniversaire de l'église arménienne Saint-Grégoire l'Illuminateur de Vladikavkaz[21], capitale de l'Ossétie du Nord. Le lendemain, à Piatigorsk, il consacre la nouvelle église Saint-Sargis[22]. Le Catholicos visite également l'école arménienne n° 8 de la région de Stavropol, où il donne sa bénédiction aux élèves et découvre la vie quotidienne et l'histoire de l'établissement[23].

Il est certain que le développement spirituel et culturel de la communauté arménienne de Russie est fortement soutenu par la coopération de longue date entre le Saint-Siège d'Etchmiadzine et les autorités publiques et religieuses de la Fédération de Russie. Au-delà de leur portée historique et religieuse, ces échanges favorisent la mise en œuvre de programmes éducatifs et culturels communautaires et renforcent les liens entre l'État et l'Église.

Le 15 septembre 2001, le Catholicos Karekine II reçoit le président de la Fédération de Russie, Vladimir Poutine. Lors de l'entretien privé, plusieurs questions sont abordées, notamment celles concernant les activités de l'Église arménienne en Russie[24]. Le 28 avril 2002, le Catholicos rencontre le ministre russe de l'Éducation, Vladimir Filippov. La conversation porte sur la préservation des valeurs nationales, les relations État-Église et les perspectives de coopération future[25].

---

[20] «Էջմիածին». 2003, թիւ ԺԲ, 3:

[21] L'église Saint Grégoire l'Illuminateur de Vladikavkaz est située dans la rue Armyanska et, à l'origine, était une église en bois, dont la consécration a eu lieu en 1843. Avec l'expansion de la communauté, la nécessité d'une nouvelle église a émergé. En 1864, au même emplacement, commence la construction d'une basilique à cinq nefs, réalisée par un architecte nommé Simons. L'église a continué de fonctionner même durant les années du pouvoir soviétique, alors que beaucoup d'églises diocésaines avaient cessé leurs activités.

[22] «Էջմիածին». 2003, թիւ ԺԲ, 7:

[23] «Էջմիածին». 2003, թիւ ԺԲ, 9:

[24] «Էջմիածին». 2001, թիւ Ժ-ԺԱ, 25:

[25] «Էջմիածին». 2002, թիւ Դ, 112:

Les structures éducatives et culturelles de la communauté arménienne de Russie

La réorganisation des structures nationales de la communauté arménienne de Russie a été un processus complexe au cours de la période post-soviétique. Au début des années 1990, les premières tentatives d'unification des organisations culturelles communautaires ont échoué, en raison de divergences idéologiques et d'autres osbtacles[26].

Deux événements ont joué un rôle déterminant dans le renforcement des structures organisationnelles : la promulgation, en juin 1996, de la **loi fédérale russe sur « les autonomies nationales et culturelles »,** et, en septembre 1999, la tenue à Erevan du **premier Forum Arménie-Diaspora**, qui a encouragé une coopération plus étroite entre les différentes associations communautaires.

Dans la formation d'une structure panrusse un rôle décisif a été joué par l'homme d'affaires **Ara Abrahamian**, qui est à l'initiative de la fondation de l'**Union des Arméniens de Russie (UAR).** L'objectif de cette organisation était de rassembler les élites intellectuelles arméniennes de Moscou et des autres régions. Le **16 juin 2000,** lors de l'assemblée constitutive à Moscou, 183 délégués communautaires y participent - un nombre qui n'a cessé de croître. En 2002, le **deuxième congrès** rassemble des représentants des **huit districts fédéraux russes** et 150 organisations, et en 2006, lors du **troisième congrès**, le nombre atteint **230 délégués issus de 72 régions** de la Fédération de Russie.

La mission principale de l'Union est de favoriser **l'intégration des Arméniens en Russie,** tout en **préservant leur identité nationale.** Grâce à son soutien, l'**Institut arménien de droit international et de science politique** est fondé à Moscou en 2001. En 2009, l'UAR comptait 64 branches, dont 40 dans le seul territoire de

[26] **Պետրոսյան.** 2011, 51:

Krasnodar[27].

Dès sa création, l'organisation entretient des relations étroites avec l'Église apostolique arménienne, menant conjointement des projets répondant aux besoins spirituels, culturels et éducatifs de la communauté. Le **21 mars 2002,** le Catholicos Karekine II adresse une lettre de remerciement à Ara Abrahamian et aux membres de l'UAR [28].

Grâce aux initiatives de cette structure, plusieurs églises ont été construites ou restaurées en Russie, et de nombreux programmes diasporiques ainsi que des pèlerinages vers l'Arménie ont été organisés. Le **1er octobre 2005,** le Catholicos Karekine II, accompagné de Mgr Ezras Nersisyan, primat du diocèse de Russie et de la Nouvelle Nakhitchevan, reçoit une délégation dirigée par Ara Abrahamian, président de l'UAR et du Congrès mondial des Arméniens, composée de plus de **400 fidèles**[29]**.**

Un événement culturel majeur de la vie communautaire fut l'ouverture du **Musée des Arméniens de Moscou et du Centre des cultures des peuples** le **22 avril 2015,** dans l'enceinte du complexe ecclésial arménien de Moscou, dans le cadre de la commémoration du centenaire du génocide arménien[30]. En octobre de la même année, un **musée virtuel** est lancé[31]. Le musée propose, en plus d'expositions sur le patrimoine historique et culturel arménien, des **cours de la langue arménienne** ainsi que des **programmes culturels et historiques** soutenus par l'Association des étudiants arméniens de l'Université d'État Lomonossov de Moscou[32]. Le **16 mai 2018,** la

---

[27]Հայկական տեղեկատվական համայնքային ռեսուրսները հետ-խորհրդային երկրներում. 2009, 83:

[28] «Էջմիածին», 2002, թիւ Բ-Գ, 16:

[29] «Էջմիածին». 2005, թիւ Ժ-ԺԱ, 9:

[30] Le musée est actuellement en phase de déménagement.

[31] Il est également connu sous le nom de «Centre culturel des Arméniens de Moscou».

[32] Армянский музей Москвы и культуры наций (dernière consultation: 01. 08. 2025).

section interactive «**Tapan»** est inaugurée, présentant à la fois des collections anciennes de manuscrits et d'objets ecclésiastiques, ainsi que des œuvres d'art contemporain.

Les **Autonomies nationales et culturelles arméniennes** jouent également un rôle important dans l'organisation de la vie culturelle : elles organisent des cours de langue, des célébrations religieuses, des chants et danses traditionnels ainsi que des troupes théâtrales. Elles sont présentes dans de nombreuses villes — Moscou, Saint-Pétersbourg, Krasnodar, Krasnoïarsk, Samara, Nijni Novgorod, etc[33].

Parmi les centres culturels dynamiques figure l'association **«Ararat»** fondée à Moscou en 1999, qui contribue à la transmission des traditions nationales[34]. Un autre foyer culturel notable est le **Théâtre arménien**, créé avec le soutien de l'ambassade d'Arménie en Russie, qui se produit également sur d'autres scènes du pays[35].

Dans le sud de la Russie, plusieurs structures éducatives fonctionnent à proximité de l'archevêché diocésain, notamment **l'école «Armat»** au Centre culturel Vardanyan, **l'école «Mouch»**[36] à Anapa et le centre éducatif **«Khachkar»** à Krasnodar[37].

La Fédération de Russie compte à la fois des **écoles publiques arméniennes** et des **écoles communautaires du dimanche.** Selon les données de 2003, on dénombrait **19 écoles publiques arméniennes** à Moscou, Saint-Pétersbourg, Stavropol, Sotchi et dans d'autres villes, bénéficiant du soutien matériel du ministère russe de l'Éducation. En

---

[33] Главная - Армянская национально - культурная автономия Краснодарского края (dernière consultation: 02. 08. 2025).

[34] https://russia-armenia.info/node/4999?utm_source=chatgpt.com (dernière consultation: 09.09.2025).

[35] Հայկական տեղեկատվական համայնքային ռեսուրսները հետ-խորհրդային երկրներում. 2009, 84:

[36] https://vsearmyane.ru/company/9955?utm_source=chatgpt.com (dernière consultation:05.09.2025)

[37] Կրասնոդարի «Խաչքար» հայկական կիրակնօրեայ դպրոցը նշեց մայրենի
 լեզուի միջազգային օրը
 (dernière consultation: 04.08.2025).

2020, le nombre des **écoles arméniennes du dimanche** était estimé à **200–230.** Elles sont généralement rattachées à des centres culturels ou des églises, proposant principalement des cours de **langue arménienne,** d'**histoire nationale** et de **traditions culturelles**. Parmi les plus connues figurent l'école dominicale de l'ambassade d'Arménie en Russie[38], **«Ani»** à Moscou, **«Renaissance»** à Krasnodar, ainsi que celles de Saint-Pétersbourg, Ekaterinbourg, Nijni Novgorod, Krasnoïarsk et d'autres villes.

Cette étude a été complétée à partir des résultats de notre **enquête de terrain menée en octobre 2025**. Elle a impliqué des Arméniens de différents groupes d'âge vivant à Moscou, Rostov-sur-le-Don, Saint-Pétersbourg, Krasnodar, Armavir et Kalouga.

À la question concernant les problèmes existant dans le domaine culturel et qui doivent être résolus, la majorité des participants à l'enquête ont répondu que les plus fréquents sont l'organisation d'événements nationaux et la création de nouveaux groupes artistiques, le manque d'infrastructures territoriales, financières et techniques, ainsi que le manque de spécialistes qualifiés. La majorité des participants ont déclaré **ignorer l'existence de mécanismes de coopération** entre les communautés locales, les structures publiques et les organisations de la diaspora[39].

Conclusions

Ainsi, durant la période post-soviétique, notamment à partir de la seconde moitié des années 1990, de nombreuses structures organisationnelles - culturelles, éducatives et spirituelles - se sont constituées au sein de la communauté arménienne de Russie. Celles-ci ont joué un rôle essentiel dans le renforcement de la conscience nationale et poursuivent aujourd'hui encore leur mission.

Dans ce processus, les diocèses de l'Église apostolique

---

[38]Հայկական տեղեկատվական համայնքային ռեսուրսները հետ-խորհրդային երկրներում. 2009, 84:

[39] **Հակոբյան.** 2025:

arménienne en Russie occupent une place centrale. Grâce à leurs initiatives, ainsi qu'à celles d'autres institutions nationales, des écoles arméniennes du dimanche et des centres éducatifs et culturels favorisent la préservation de la langue maternelle, de l'histoire et des traditions.

Outre l'organisation de la vie spirituelle, éducative et culturelle interne, les structures nationales arméniennes jouent également le rôle d'institutions de coordination dans les relations entre les organismes étatiques de la République d'Arménie et ceux de la Fédération de Russie.

Les enquêtes standardisées que nous avons menées au sein des communautés arméniennes de Russie en octobre 2025 montrent toutefois que le niveau de développement de la vie éducative et culturelle n'est pas uniforme. Cela s'explique principalement par le manque de ressources organisationnelles et d'initiatives, ce qui influence à son tour le degré d'implication communautaire.

Գրականություն/References/ Литература

1. **Ամիրջանյան Հ.** 2017, Հայ Առաքելական եկեղեցու Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի թեմի 300-ամյակը (պատմական ուղի և արդիականություն) խորագրով միջազգային գիտաժողով, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, № 3, էջ 285-290:

   Amirjanyan, H. 2017, International Scientific Conference Dedicated to the 300th Anniversary of the Diocese of Russia and New Nakhichevan of the Armenian Apostolic Church (Historical Path and Present), "Historical and Philological Review", Yerevan, № 3, pp. 285-290.
2. **Բարխուդարյան Վ. Ալեքսանյան Հ.** 2015, «Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն», Երևան,

441 էջ:

Barkhudaryan, V. Aleksanyan H. 2015, H. “History of the Armenian Colonies in Russia”, Yerevan, 441 p.

3. **Զոհրաբյան Է.** Հայկական համայնքները Ռուսաստանի Դաշնությունում. զարգացումներ, միտումներ, էջ 150-161 (Zohrabyan-Edward-Haykakan-hamaynqnery.pdf, վերջին այց՝ 07. 08. 2025 թ.)

   Zohrabyan E. Armenian Communities in the Russian Federation: Developments and Trends, pp. 150-161, (Zohrabyan-Edward-Haykakan-hamaynqnery.pdf, last accessed: 07.08.2025)

4. Նոր նշանակումներ Հայ առաքելական եկեղեցու թեմերում 2000, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Ժ, էջ 39:

   New Appointments in the Dioceses of the Armenian Apostolic Church 2000, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 10, p. 39.

5. Ամենայն Հայոց Գարեգին Բ կաթողիկոսի կոնդակը հոգեշնորհ Տ. Եղրաս վարդապետ Ներսիսյանին Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի առաջնորդ նշանակելու մասին 2001, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատա-րակչություն, թիւ Դ, էջ 16-17:

   The Encyclical of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the Appointment of Rev. Fr. Yeghras Vardapet Nersisyan as Primate of the Diocese of the Armenian Church of Russia and New Nakhichevan 2001,

“Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, №, 4, pp. 16-17.

6. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հանդիպեց Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վլադիմիր Պուտինին 2001, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Ժ-ԺԱ, էջ 25:

   His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, met with Vladimir Putin, President of the Russian Federation 2001,“Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 11, p. 25.

7. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրհնության գիրը՝ ուղղված Ռուսաստանի հայերի միության արտահերթ համագումարին 2002, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Բ-Գ, էջ 16-17:

   The Letter of Blessing of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, Addressed to the Extraordinary General Assembly of the Union of Armenians of Russia 2002, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 2-3, pp. 16-17.

8. Ընդունելիություններ Մայր Աթոռում 2002, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Դ, էջ 107-112:

   Receptions at the Mother See, 2002, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 4, pp. 107-112.

9. Հարավային Ռուսաստանի հայոց թեմի ուխտագնա-

ցությունը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2003, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Է, էջ 109:
The Pilgrimage of the Diocese of Southern Russia to the Mother See of Holy Etchmiadzin 2003, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 7, p. 109.

10. Մայր Աթոռը հյուրընկալեց Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի ուխտավորներին 2003, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Ժ-ԺԱ, էջ 186:
The Mother See hosted the pilgrims of the Dioceses of New Nakhichevan and Russia 2003, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 10-11, p. 186.

11. Մկրտչյան Հ. 2003, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի այցը Հարավային Ռուսաստանի թեմ, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ ԺԲ, էջ 3-9:
Mkrtchyan H. 2003, The Visit of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, to the Diocese of Southern Russia, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 12, pp. 3-9.

12. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ընդունեց Ռուսաստանի հայերի միության նախագահ Արա Աբրահամյանի գլխավորած պատվիրակությանը 2005, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Ժ-ԺԱ, էջ 9:

The Catholicos of All Armenians received the delegation led by Ara Abrahamyan, President of the Union of Armenians of Russia 2005, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, №. 11, p. 9.

13. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ընդունեց Հարավային Ռուսաստանի հայոց թեմի ուխտավորներին 2007, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Զ-Է, էջ 171-172:

His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, received the pilgrims of the Diocese of Southern Russia, 2007, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 6-7, pp. 171-172.

14. Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայոց թեմի Կրասնոյարսկ քաղաքում օծվեց Սուրբ Հարություն եկեղեցին 2008, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ Ա, էջ 130:

The Church of Holy Resurrection was consecrated in the city of Krasnoyarsk of the Diocese of New Nakhichevan and Russia 2008, “Etchmiadzin”, Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 1, p.130.

15. Նոր Նախիջևանի և Ռուաստանի հայոց թեմի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում կատարվեց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու հիմնարկեքը 2008, «Էջմիածին», Վաղարշապատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, թիւ ԺԲ, էջ 131:

The foundation of the Church of the Holy Savior was laid in Nizhny Novgorod, in the Diocese of New Nakhichevan and Russia 2008,"Etchmiadzin", Vagharshapat: Publishing House of the Mother See of Holy Etchmiadzin, № 12, p. 131.

16. **Հակոբյան Մ.** 2025, դաշտային հետազոտական աշխատանք, ՌԴ հայկական համայնքներ (Մոսկվա, Դոնի Ռոստով, Ստ. Պետերբուրգ, Կրասնոդար, Արմավիր, Կալուգա), ձևայնացված հարցումների տվյալներ:

Hakobyan, M. 2025, Fieldwork, Armenian Communities of the Russian Federation "Moscow, Rostov-on-Don, Saint Petersburg, Krasnodar, Armavir, Kaluga". Data from standardized surveys.

17. ՀԱԱ, ֆ. 823, g. 1, գ. 254, թ. 10:

National Archives of Armenia, F. 823, I. 1, F. 254, S. 10.

18. Հայկական տեղեկատվական համայնքային ռեսուրսները հետխորհրդային երկրներում 2009, խմբ. **Հարությունյան Գ.,** Երևան, Նորավանք, 145 էջ:

Armenian Community Resources in Post-Soviet Countries 2009, Harutyunyan G. ed., Yerevan, Noravank, 145 p.

19. **Պետրոսյան Ք.** 2011, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Երևան, 240 էջ:

Petrosyan K. 2011, Homeland–Diaspora Relations 1988-2001, Yerevan, 240 p.

20. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան 2002, Երևան, հտ. 1, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 1072 էջ:

Christian Encyclopedia of Armenia 2002, vol. 1, Yerevan, 1072 p.

21. Գլխավոր - Կրասնոդարի երկրամասի հայկական ազգային մշակութային ինքնավարություն (accessed 04.08.2025):
Армянский музей Москвы и культуры наций (accessed 01. 08. 2025).
22. Главная - Армянская национально - культурная автономия Краснодарского края (accessed 02. 08. 2025).
23. https://russia-armenia.info/node/4999?utm_source=-chatgpt.com (accessed 09.09.2025).
24. https://vsearmyane.ru/company/9955?utm_source=chatgpt.com (accessed 05.09.2025).

Mariam M. Hakobyan, *Postgraduate Student, Faculty of History, Yerevan State University,* **Organization of the Spiritual, Educational, and Cultural Life of the Armenian Community in Russia in the Post-Soviet Period**

Summary

Following the collapse of the USSR, a new stage began in the spiritual, educational, and cultural life of the Armenian community in Russia. The complex process of establishing and consolidating national organizations started in the second half of the 1990s.

The dioceses of the Armenian Apostolic Church in Russia and various national public structures (such as the Union of Armenians of Russia, Armenian national-cultural autonomies, etc.) became the main pillars for preserving national identity, ensuring communal cohesion, and fostering educational and cultural activity.

Nevertheless, the results of the field research conducted by us indicate that today there is a growing demand within Armenian

communities in the Russian Federation for new forms of national educational and cultural initiatives and organizational structures.

Key words: Armenian communities in the Russian Federation, dioceses of Russian Armenians, national structures, Homeland-Diaspora relations, Sunday schools.

Մարիամ Մ. Հակոբյան, *ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ,* **Ռուսահայ համայնքի հոգևոր, կրթամշակութային կյանքի կազմակերպումը հետխորհրդային շրջանում**

Ամփոփում

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո սկսվեց ռուսահայ համայնքի հոգևոր, կրթամշակութային կյանքի ձևավորման նոր փուլը: Ազգային կազմակերպությունների ձևավորման և համախմբման բարդ գործընթացը սկսվեց 1990-ական թվականների երկրորդ կեսին:

Ազգային ինքնության պահպանման հիմնական առանցքը դարձան Հայաստանյաց առաքելական եկեղեցու ռուսահայոց թեմերը և ազգային հասարակական կառույցները (Ռուսաստանի հայերի միություն, Հայերի ազգային-մշակութային ինքնավարություններ և այլն), որոնք մինչ օրս ապահովում են համայնքային համախմբվածությունը, կրթամշակութային ակտիվությունը:

Այս ամենով հանդերձ, մեր անցկացրած դաշտային հետազոտության ձևայնացված հարցումների արդյունքները վկայում են, որ այսօր ՌԴ հայկական համայնքներում առկա են ազգային կրթամշակութային նախաձեռնությունների ու

կազմակերպական կառույցների ձևավորման նոր պահանջներ:

Բանալի բառեր՝ ՌԴ հայկական համայնքներ, ռուսահայոց թեմեր, ազգային կառույցներ, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններ, կիրակնօրյա դպրոցներ:

KAREN G. MKRTCHYAN
Institute of History, NAS RA, Ph. D in History
K86Mkrtchyan@gmail.com
ID 0009-0006-2376-0215
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-189

CURRENT EDUCATIONAL ISSUES IN THE ARMENIAN COMMUNITY OF IRAN*

Abstract

For centuries, the Armenian school has occupied a key place and played an important role in the Armenian community of Iran, not only teaching and educating but also shaping the national identity and character of the Armenians. However, the path of the Armenian school in Iran has not been smooth, it has also been influenced by the state, socio–political movements and educational policy of this country. In other words, the problems of the Iranian Armenian school are, first of all, closely related to the Iranian education system and also have some national characteristics. One of these important features is being guided by Islamic norms in the field of education.

In the Iranian educational system with tens of millions of students, the Armenian school of Iran occupies a modest and even symbolic place, given the fact that legally there is no "Armenian school" in Iran, since all schools in the country are de jure included in the state system of general education. Accordingly, we use the term "Armenian school" conditionally, taking into account that the majority of Armenian students attend them, as well as the social and traditional role of these educational institutions in the life of the Armenian people.

Due to the large-scale emigration that began and expanded after the 1979 Islamic Revolution and the 1980-1988 Iran-Iraq War, new problems arose in the educational system of Iranian Armenians.

* *Submitted on 04.XI.2025, reviewed on 10.XI.2025, accepted for publication on 22.XII.2025.*

These problems primarily led to an unfavorable outcome regarding the consolidation or closure of schools. Suffice it to note that in the 2005-2006 academic year, 15 million people attended schools in Iran, including 8,000 Armenian students. Obviously, in the context of these digital data, the preservation of Armenian schools, at least symbolically, becomes of secondary importance to the state.

The Armenian school in Iran, which has already suffered as a result of emigration, has also faced some problems created by state educational institutions from time to time. It is obvious that even a significant reduction in extracurricular activities related to Armenian studies can affect the youth of the community, leading to gaps in the full awareness of national identity. Nevertheless, many meetings and discussions were organized between the community's public structures and official bodies to preserve the Iranian Armenian school.

It should be noted that these complex and confusing issues found expression in the Armenian press of Iran at that time. Publications there are an important source of material for understanding existing problems and their features. In the community press, the daily newspaper “Alik”, the weekly newspaper “Araks” and other newspapers, one can find publications on educational issues, interviews with educators and teachers, statements, reports on school years, as well as concerns, debates, and opposing opinions. The positive conclusion by the Iranian state organization “Saman Sanjesh”, which provides insight into the quality and level of education in the Armenian school, was also important for this study.

Key words: Armenian community of Iran, educational issues, school, teacher, textbooks, retraining courses.

Introduction

The Armenian community of Iran entered the 21st century with numerous socio-demographic problems. It is known that Iranian Armenians are one of the diaspora communities with a distinct national identity. Among the reasons for this are the friendly attitude

of the Iranian state towards the community, the Islamic environment, the consistent work of community and diocesan structures to preserve the Armenian faith, the presence of a direct border with the Republic of Armenia, etc.

In the period under review, as of 2005, Iran's population was more than 72 million people, or about 1% of the world's population (6.45 billion). Iran's population is one of the youngest in the world. The average age in the country is 23.5 years. At the same time, under 14 years – 28 %, 15-64 – 67,2 %, and 65 and older – 4.8 %. 40 % of families have 6 or more children. Along with rapid rejuvenation, the population is also rapidly urbanizing. While in 1996 the urban population was 61.5%, in 2005 it was 69 %.[1] In Iran, with such demographic trends and characteristics, the Armenian community is expanding its activities. Against this background, the Armenian community of Iran appears to be the bearer of urban life, the vast majority of which lives in the capital.

According to statistics, since the 1950s, Armenian schools have been built by national structures and philanthropists in all Armenian-populated areas of Tehran. It is noteworthy that both in the present and in the past, the Armenian school in Iran has also been the focus of attention for other Armenian communities. This is evidenced by the fact that back in the 1950s, the Armenian community of Morocco provided an annual subscription to the magazine “Kahiye du Sudin” to Armenian schools in Tehran.[2] Already in the 1970s, there were 36 Armenian schools with 14,000 students.[3] In the same years, the Armenian community, in accordance with demographic processes in Iran, became completely urban. It should be noted that prior to this, a significant part of the community lived in rural areas. However, as a result of the government's policy of “paksaz” (“purification”), carried out after the 1979 Islamic Revolution, representatives of this

---

[1] **Թադևոսյան.** 2005, 15:
[2] **Բախչինեան**. 2024, 67:
[3] **Թադևոսյան.** 2005, 62:

community were removed from their positions as school principals. Only a few remained in their posts, and even then they were specialists in natural sciences.

Some problems at the Iranian Armenian School

As for today, the Armenian school in Iran occupies a modest and symbolic place in the Iranian education system, which has tens of millions of beneficiaries. It is noteworthy that, being a school for religious minorities, it has from time to time achieved success in the general education field relative to its number, despite the fact that the legal status of the community imposes certain conditions in the social and educational sphere.[4]

When discussing the Armenian school in Iran, we consider it necessary to provide some statistical data. In the mid-2000s, new problems arose in the education system of Iranian Armenians due to emigration.[5] In the 2005-2006 academic year, 15 million people attended school in Iran, including 8,000 Iranian Armenian students. In particular, as of 2005, there were 21 Armenian schools (primary, senior, and secondary) in Tehran, as part of a compact community of Iranian Armenians, with about 6,000 Armenian students.

Although, according to the Constitution of Iran, education should be free for all, due to economic difficulties, it has not been fully implemented. The Council of Education of the Armenian Diocese of Tehran can help children from socially disadvantaged families through its annual budget and various funds.[6]

It should be noted that legally, there is no “Armenian school” in Iran, since all schools in the country are de jure included in the general public education system. There are only public schools that provide education for children from Armenian families (as communities belonging to religious minorities). At the same time, the

---

[4] **Մկրտչյան.** 2022, 206-229:
[5] **Մկրտչյան.** 2024, 159-182:
[6] **Մկրտչյան.** 2025, 193-204:

entire process of teaching general education subjects takes place in the Persian language.[7] Moreover, in fact, these schools are considered Armenian mainly because they include one or two subjects in Armenian studies.[8] It is obvious that emigration, which arose in the difficult conditions of the Iran-Iraq war, and then the periodic tightening of sanctions by the United States, had a major impact on the activities of the centers of education of Iranian Armenians. While 28 out of 35 community schools with 7,000 students were operating in the capital as of 2005,[9] by 2016 only 12 schools with 3,500 students remained in Tehran.[10] In fact, the number of students decreased by 50% as a result of emigration in about 10 years, and 16 more schools were closed or merged. Previously, there was a school with up to 1,200 students, but today the number of students is at best around 200. Accordingly, from time to time there arises a very delicate and painful issue of merging or consolidating schools.

Indeed, concerned about this problem, Catholicos Aram I, who visited the national educational complex of Nor Jugha on October 20, 2014, emphasized in his blessing speech: "*Therefore, it is necessary to sacrifice everything in order to save your school and be viable in your mission*".[11] During the visit of His Holiness, educational issues were discussed with various public structures.[12] Moreover, the problem of preserving schools has already become the subject of public discussion among Iranian Armenians. This is evidenced by the closure of the "Alishan" school, owned by the Armenian Catholic Community, in 2009,[13] as well as the situation at the "Mari Manukyan" school in Tehran in June 2012, and teacher A.

---

[7] **Բայբուրդյան.** 2013, 95:

[8] **Իսկանդարյան.** 2016, 214:

[9] **Թադևոսյան.** 2005, 62:

[10] http://tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/386-2016041201 դիտվել է 27.05.2020 (Armenian schools in Tehran…, 12.04.2016, accessed 22.10. 2025).

[11] «Հասկ». 2014, № 10, 956:

[12] «Նոր Ջուղա». 2014, № 104, 6:

[13] «Ալիք». 2016, № 254:

Hovhannisyan's letter on the topic of “Dashnaks in Iran is trying to take away from AGBU’s schools”.[14] These publications caused concern in the community. In fact, in some cases, there was a lack of trust between public structures and private individuals. The next problem is that young people are not interested in education and science. In the 2013-2014 academic year, only 6 students from the Armenian community of Isfahan enrolled in graduate studies, while 37 students enrolled in bachelor's and postgraduate studies.[15] Levon Aharonian, a well-known Iranian Armenian philanthropist, a public figure, writes about the reduction in the number of students in the community: “The government's approach has dealt a major blow to Iranian Armenians and has led to a large number of educated and university-educated Armenian youth leaving the country”.[16] We are talking about a biased decision of the state, according to which Muslims are given priority when being appointed to a position.

Another problem of Armenian schools in Iran is that due to the influx of high school students to non-Armenian schools, the already dwindling number of students has further decreased. This is due to the fact that university entrance exams require proficiency in the Persian language. For this reason, students are deprived of several hours of Armenian language lessons per week and, importantly, the environment of the Armenian school.[17] There are three girls' secondary (senior) schools operating in Tehran, two of which, “Mari Manukyan” and “Tovmasyan”, are facing a similar situation, and the number of students is decreasing every year (even though the emigration flow temporarily decreased in 2011-2012).

According to the Council of Education, of the 199 children who attended the first secondary school in three elementary schools in

---

[14] Dashnaks are trying to take away AGBU’s operating schools in Iran, 26.06.2012, https://hetq.am/hy/article/15938, viewed 04/26/2020:
[15] «Նոր Ջուղա». 2014, № 102, 11, 19:
[16] **Ահարոնեան.** 2010, 1193:
[17] **Պետրոսեան.** 2012, https://hetq.am/hy/article/16187

the 2009-2010 academic year, only 159 went to the second secondary school the following year, while 148 went to the third. Of the 141 girls who graduated from their first secondary school in the 2010-2011 academic year, only 105 continued their studies at these three schools in the following academic year. Specifically, the number of those who left the “Mari Manukyan” school was 29, and from the “Tovmasyan” school 17, some of whom transferred to the “Mariam” institution school, where the number of students increased by 10. The remaining 36 students, however, left the Armenian school system.

Obviously, there was some disappointment in the community under such conditions. At the same time, efforts were made to equip the centers of education with new methods. As for the teaching staff, in the early 2000s, Armenian schools in Tehran, according to the Council of Education, did not lack qualified teachers, as the community had accumulated many years of experience. However, it should be noted that these were only teachers of Armenian studies subjects, while the issue of specialists in natural sciences and mathematics remained under consideration (discussion).

From June 28 to July 10, 2008, refresher courses for teachers teaching Armenian and religion were organized by decision of the Educational Council of the Armenian Diocese of Tehran in the “Tovmasyan” secondary school.[18]

The educational part	**Total number**	**Number of participants**	**Percentage of participation**
Preschool institutions	19	17	71 %
Elementary	25	25	94 %
Guide	16	16	77 %
Secondary	11	6	35 %
Total	71	64	
A free listener	4		

[18] «Ալիք». 2008, № 155:

Numerical data on education show that only at the middle level there were low rates of teacher participation. In other words, trining was previously in greater demand among teachers working at lower levels.

In the 2010s, the Ministry of Diaspora of the Republic of Armenia provided textbooks to the community's schools and organized teacher retraining in Armenia. In 2009, 9 people were retrained in Iran, in 2012 - 5[19], and in 2015 - 11 people from the United States, 10 from Russia, 14 from Syria, 7 from Georgia, 6 from Iran, 2 each from Belarus, Estonia, Turkey, 3 from Lebanon, and 1 teacher each from Canada, Sweden, Switzerland, Ukraine, Abkhazia, Brazil.[20]

Thus, compared to the number of Armenians distributed (worldwide), a high rate of participation of the Armenian community of Iran in the retraining program was recorded, which indicates the importance of this program in the educational life of Iranian Armenians.

It should be noted that regarding the issue of providing study hours in Armenian studies subjects in an Armenian school in Iran under the above conditions and status, sometimes, relatively speaking, there were certain concessions from the state or local/provincial authorities. The Department of Education of the city of Shahinshahr allowed Armenian schools to include an additional three hours per week for studying the Armenian language and literature, in addition to the hours provided for religion as part of the official program.

Interestingly, the same applies in in the city of Rasht, in the case of the “Hordananyan” National School and kindergarten, along

---

[19] As part of the monthly retraining program for teachers from the Armenian Diaspora…,09.07.2012, https://hraparak.am/post/591fc32ae3d84d0d37fdf28e viewed 26.07.2025.

[20] An appeal to teachers from the Armenian Diaspora, 01.07.2015, http://www.irates.am/hy%C3%A2%E2%82%AC%C3%A2%E2%82%AC/1435761535 viewed 26.07.2025.

with the state program, the Armenian language and religion are taught. Education in all schools is free of charge. However, teachers who teach state-program subjects are paid by the state, whereas teachers of the Armenian language and religion who are not part of the program are paid by the Armenian Diocese, which receives fees from students. In 2000, 25 national schools and three kindergartens operating in Iran were concentrated in Tehran.[21]

Despite the above, disturbing events have also occurred in the community. On May 4, 2002, at a meeting with directors of local Armenian schools and Armenian deputy directors at the National Armenian Diocese of Tehran, Chairman of the Council of Education Edward Babakhanyan presented issues of school discipline, construction work and financial issues. However, Mr. Alishahi, the Head of the Educational Departament of the 8th Administrative District of Tehran, submitted a five-point document, according to which certain hours were taken into account for extracurricular activities, which caused dissatisfaction within the Council of Education[22]. It should be noted that this publication does not specify what the phrase “certain hours were taken into account” means. However, it can be assumed that this was due to the reduction or cancellation of extracurricular hours provided for the Armenian language.

Thus, the Armenian school in Iran, which had already suffered as a result of emigration, faced new problems created by official authorities. It is obvious that even a significant reduction in extracurricular activities in Armenian studies could lead to gaps in the full awareness of national identity among the youth of the community.

In the context of the above-mentioned events, new criticism emerged in intra-community life. Discussing the work done by the 12th Deputy Assembly, the “Araks” weekly accused it of the fact that during its activity the schools “Kushesh Mariamyan”, “Vache

---

[21] «Լույս». 2003, № 73-74, 11:
[22] «Այիք». 2002, № 89:

Hovsepyan” and “Alishan” were closed, while the “Gohar” school was also on the verge of closure, and in their place the non-profit schools “Alik” and “Sahakyan” were opened. The weekly newspaper raised an alarm on the issue under consideration: “...Due to the sharp drop in the level of education in secondary schools, the Armenian youth prefer to continue their studies in Persian schools”.[23]

Perhaps the decrease in the number of students was the reason that in December 2002, in coordination with the Ministry of Education, the Diocesan Council decided to turn the “Vache Hovsepian” school building into a cultural center, where Armenian language courses were to be organized, offices of several unions were concentrated, and an ethnographic museum was created to represent the Armenian community of Tehran.

That is why, back in July 2000, during an interview, the newly elected primate of the Tehran Diocese of the Armenian Apostolic Church, Archbishop Sepuh Sargsyan stated: “From the first second of my arrival here, I focused my interest and attention on our national schools, and during my relations with government officials, I emphasized the importance of our schools the most”.[24] Archbishop Sargsyan attaches great importance to the Armenian and Christian character of the school, stressing that the teaching of the Armenian language is insufficient, and the state of religious textbooks is not enviable. In order to solve this problem, the primate of the diocese planned, together with the Council of Education, to organize two-day courses for teachers of the Armenian language and religion. In fact, it was about the use of psychological and pedagogical skills, and in some schools – about their lack. To implement these programs, Archbishop Sargsyan was assisted by Armenian deputies in the Islamic Parliament, Dr. Levon Davtyan and Zhorzhik Abrahamyan, who helped to provide “confirmation of our rights in our schools”.[25]

---

[23] «Արաքս». 2001, № 54-56 (137-139), էջ 3, 7:
[24] «Ալիք». 2000, № 136:
[25] «Ալիք». 2000, № 136:

Obviously, we are talking about some lost rights, including the appointment of Armenian school principals, whose restoration was aimed at strengthening identity. It was precisely for the purpose of ensuring these rights, as well as inspiring students and teaching staff, that Archbishop Sargsyan made annual and traditional visits to the educational institutions of the community on the eve of the new academic year.[26]

On December 24, 2002, on Christmas, Minister of Education and Upbringing S. Haji visited the "Tovmasyan" Girl's middle school. During the meeting with teachers and students, the Minister stressed: "We all need to think about our common goal and understand that Iran will prosper only through work and efforts, whether Muslims or non-Muslims".[27] It should be noted that the leaders of the Armenian community rather delicately touched upon the problems of education during meetings with government officials. Meanwhile, it should be noted that the "*common* goal" of this official was to urgently include the solution of educational issues concerning the Armenian community.

Thus, public structures tried in every possible way and for any reason to discuss and find solutions to various educational issues in cooperation with official bodies. Nevertheless, not all cases were resolved as soon as possible; moreover, an issue often became the subject of constant discussion, and in rare cases it was resolved.

Conclusion of the "Saman Sanjesh" organization on Armenian schools

In the Iranian educational environment, where there is a problem of incomparably high competition, it is extremely important for an Armenian school to be competitive or update its programs from time to time. This issue is also of concern to the Educational Councils of the dioceses of Iranian Armenians under the jurisdiction of the Cilician Catholicosate of the Great House of Cilicia. On February 11,

---

[26] «Ալիք». 2001, №№ 271, 277; 2002, №№ 15, 22, 255, 259, 263:
[27] «Ալիք». 2002, № 278:

2003, members of the Educational Council of the Armenian Diocese of Tehran, Norayr Mehrabyan and Robert Margaryan, and representatives of the Armenian Diocese of Isfahan and Atrpatakan, Hrayr Shahnazaryan and Armine Vahramyan participated in the meeting of representatives of these councils.[28]

By the way, on October 27, 2015, the Deputy Council of the Armenian Diocese of Tehran addressed the same and related issues of education, cultural education, emigration, and students attending non-Armenian schools.[29] On April 17, 2017, a Deputy of the Islamic Parliament Karen Khanlarian touched upon the same topic in an interview published on the Iranian news website jamejamonline.ir. According to him, "Over the past two years (2015-2017), the salary has not been paid from the budget allocated to Iranian Armenians for education".[30] The problem was that 16 schools built in Tehran at different times at the expense of philanthropists needed repairs.

In the 2002-2003 academic year, with the financial support of the Deputy Council and the Diocesan Council of the Tehran Diocese of the Armenian Apostolic Church, nine guides and three secondary schools implemented a new program.[31] Given that the volume of textbooks in the state educational system is large and the annual school days are reduced due to various official and sometimes occasional holidays (in Armenian schools, holidays are also increased by 12 days due to Armenian religious and national holidays), teaching is conducted hastily and the student does not assimilate this material, the weekly class time in the aforementioned schools was increased by 8-10 hours, the payment of which was taken care of by the national institutions At the same time, the Council of Education agreed with the Center that organizes exams in the country to conduct guidance exams, as well as test and explanatory exams, in secondary schools. As a result, Armenian

[28] «Հասկ». 2003, № 2, 233-235:
[29] «Ալիք». 2015, № 241:
[30] «Ալիք». 2017, № 73:
[31] «Ալիք». 2003, № 134:

schools were first compared with each other, and then the levels between them and other non-profit schools in Tehran were clarified. According to these data, Armenian guide schools were not only not inferior in terms of education to some non-profit schools, but several schools were also higher in their indicators. Meanwhile, the third test exam for guide schools was conducted at the discretion of the school inspectors, which was attended by 6 schools that did not participate in "Gohar", "Nairi" and "Rostoms" boys' schools, and 16 female students took part in the "Araks" school.

As of November 2003, there were four Armenian kindergartens and 22 schools in Tehran, some of which include elementary and senior schools, and some had separate links. There were 13 elementary schools, 12 guide schools and five secondary schools in the community, as well as in the separate boys' and girls' sections. There were 2,343 students in primary schools, 1,585 in senior classes, 1,587 in secondary schools, and 904 in kindergartens and preschools. Thus, the total number of Armenian students enrolled in Armenian schools was 6,419. Another 400 students attended non-Armenian schools. The number of students, numbering more than 6,000 people, was significant, but unfortunately, compared to the 2002-2003 academic year, it had decreased by 416 people.

In November 2003, Edward Babakhanyan, Chairman of the Educational Council of the Tehran Diocese of the Armenian Apostolic Church, stated: "Unfortunately, there is a misconception that our schools are very different in level from other schools, however, when the "Saman Sanjesh" organization, which conducts exams at the level of non-profit schools, conducted an exam in our schools, it turned out that they do not differ much in quality. At the leadership level, success is more obvious".[32] That project was implemented by the aforementioned decision taken by the Diocesan Council in order to improve the level of education of Armenian schools with the

[32] «Ալիք». 2003, № 235:

allocation of 120 million tumans per year from the budget.

As for the primary school, in this case, two lessons per week were increased, and the inspector could manage this at his discretion. It was important that Armenian language lessons were added in various circles in 2003. However, this budget was considered an additional burden for the Diocesan Council, as the results were not considered satisfactory. According to Babakhanyan, “Unfortunately, I notice that some of our students do not have a special desire to study, and those children who want to study and have aspirations are the result of family attention”. The problem was that secondary schools, especially in the case of boys, had a lot to do. Despite the dissatisfaction of some parents that there were not enough pre-university classes in secondary schools, even if there were, they did not work effectively. Again, the solution to the problem was sought in the family.

Conclusions

Thus, the conclusion presented by the “Saman Sanjesh” organization, which is guided by the state educational standards of Iran, should become an important indicator for characterizing the Armenian school and giving an idea of its educational level. However, on the other hand, it should be noted that the certain progress of Armenian schools in the Iranian education system did not mean that there were no problems in Armenian schools. It's just that compared to other Iranian schools, Armenian schools found themselves in some kind of favorable position, while in fact the problems were obvious.

The Armenian school in Iran still lives in difficult conditions today, although it continues to be active in the Iranian educational environment daily, demonstrating high educational success, and in some cases producing successful students at subject Olympiads.

The reduction of extracurricular activities in Armenian studies has caused certain concerns in the community. Nevertheless, at the initiative of the community's public structures and by mutual

agreement of the state educational departments, numerous meetings and discussions were organized to discuss the problems of the Iranian Armenian school. It should be noted that some of the problems existing in the education system have not overshadowed the traditional and warm ties that have formed between the community and the Iranian state.

Գրականություն/ References/Литература

1. «Ալիք» օրաթերթ 2000, Թեհրան, № 136:
   Newspaper “Alik” 2000, Tehran, № 136.
2. «Ալիք» օրաթերթ 2001, Թեհրան, №№ 271, 277:
   Newspaper “Alik” 2001, Tehran, №№ 271, 277.
3. «Ալիք» օրաթերթ 2002, Թեհրան, №№ 15, 22, 89, 255, 259, 263, 273, 278:
   Newspaper “Alik” 2002, Tehran, №№ 15, 22, 89, 255, 259, 263, 273, 278.
4. «Ալիք» օրաթերթ 2003, Թեհրան, №№ 134, 235:
   Newspaper “Alik” 2003, Tehran, №№ 134, 235.
5. «Ալիք» օրաթերթ 2008, Թեհրան, № 155:
   Newspaper “Alik” 2008, Tehran, № 155.
6. «Ալիք» օրաթերթ 2015, Թեհրան, № 241:
   Newspaper “Alik” 2015, Tehran, № 241.
7. «Ալիք» օրաթերթ 2016, Թեհրան, № 254:
   Newspaper “Alik” 2016, Tehran, № 254.
8. «Ալիք» օրաթերթ 2017, Թեհրան, № 73:
   Newspaper “Alik” 2017, Tehran, № 73.
9. **Ահարոնեան Լ.** 2010, Փոթորկոտ կեանքիս օրերը, Գիրք Բ, Թեհրան, «Սալես» հրատ., 1193 էջ:
   Aharonyan L. 2010, The days of my tumultuous life, Book B, Tehran, “Sales” Publ. House, 1193 p.

10. «Արաքս» շաբաթաթերթ 2001, Թեհրան, № 54-56 (137-139):
“Arax” weekly 2001, Tehran, № 54-56 (137-139).
11. **Բախչինեան Ա**. 2024, Հայերն Աֆրիկայում, պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 293 էջ:
Bakhchinyan A. 2024, Armenians in Africa, Yerevan, Institute of History of NAS RA, 293 p.
12. **Բայբուրդյան Վ.** 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն», հրատ., 212 էջ:
Baiburtian V. 2013, The Armenian community of Iran. actual issues, Yerevan, “Lusakn” publ., 212 p.
13. Դաշնակցականները Իրանում փորձում են խլել Հ.Բ.Ը.Մ.-ի աշխատող դպրոցները, 26.06.2012, https://hetq.am/hy/article/15938 (դիտվել է 26.09.2025):
Dashnaks in Iran are trying to take away AGBU’s operating schools, 26.06.2012, https://hetq.am/hy/article/-15938 (viewed 26.09.2025).
14. **Թադևոսյան Ռ.** 2005, Իրան, Երևան, Հեղինակային հրատ., 64 էջ:
Tadevosyan R. 2005, Iran, “Author's edition”, 64 p.
15. Թեհրանի հայկական դպրոցներում..., 12.04.2016, http://tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/386-2016041201 դիտվել է 27.05.2020
Armenian schools in Tehran…, 12.04.2016, http://tehranprelacy.com/9-content-hy/news-hy/386-2016041201 viewed 27.05.2020
16. **Իսկանդարյան Գ.** 2016, Հայաստան-Իրան հա-

բաբերությունները Հայաստանի անկախության ձեռքբերումից հետո (1991-2014), Երևան, «Ասման-գուլյան» հրատ., 418 էջ:
Iskandaryan G., 2016, Armenia-Iran relations since independence of Armenia (1991-2014), Yerevan, “Asmangulyan” publ., 418 p.

17. «Լույս» երկշաբաթաթերթ 2003, ապրիլ, № 73-74:
“Looys” Biweekly newspaper 2003, April, № 73-74.
18. Կոչ սփյուռքահայ ուսուցիչներին, 01.07.2015, http://www.irates.am/hy%C3%A2%E2%82%AC%C3%A2%E2%82%AC/1435761535 (դիտվել է 26.07.2025):
An appeal to teachers from the Armenian Diaspora, 01.07.2015, http://www.irates.am/hy%C3%A2%E2%82%AC%C3%A2%E2%82%AC/1435761535(viewed 26.07.2025).
19. Արամ Ա. Կաթողիկոսի ներկայութեամբ հայ դպրոցի ու հայ մշակոյթի դերը դարձեալ շեշ-տուեցաւ 2014, «Հասկ» պաշտօնական ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, № 10, էջ 956-957:
With the presence of Catholicos Aram I, the role of Armenian schools and Armenian culture was once again emphasized 2014, “Hask” The official magazine of the Catholicosate of the Great Armenian House of Cilicia, № 10, p. 956-957.
20. «Հասկ» 2003, պաշտօնական ամսագիր Կաթողի-կոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, № 2, էջ 233-235:
“Hask” 2003, The official magazine of the Catholicosate of the Great Armenian House of Cilicia, № 2, p. 233-235.

21. **Մկրտչյան Կ**. 2022, Իրանի պաշտոնական դիրքորոշումը հայ համայնքի իրավական կարգավիճակի հարցում, «Օտար աղբյուրները հայկական գաղթավայրերի մասին», միջազգային գիտաժողովի նյութեր, պրակ Բ, Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 206-229:

Mkrtchyan K. 2022, Iranian official position on the legal status of the Armenian Community, Foreign-language sources on Armenian communities, Papers of the international conference, Issuei B, Yerevan, Institute of History of NAS RA, pp. 206-229.

22. **Մկրտչյան Կ.** 2024, Իրանահայութեան տեղաշարժերը եւ դրանց առանձնայատկութիւնները 21-րդ դարի սկզբին, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ, Հայկազեան համալսարանի հրատ., հ. 44/1, էջ 159-182:

Mkrtchyan K. 2024, The movements of Iranian Armenians and their characteristics at the beginning of the 21 st century, Haigazian Armenological Review, Haigazian University Press, 2024, Vol. 44/1, pp. 159-182.

23. **Մկրտչյան Կ.** 2025, Իրանի հայոց թեմերի գործունեության հարցի շուրջ, Հայոց եկեղեցու դերը պետականության բացակայության պայմաններում: Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., «Լուսակն», էջ 193-204:

Mkrtchyan K. 2025, On the issue of the activities of the Armenian Dioceses of Iran, “The Role of the Armenian Church in the Absence of an Armenian State.” Papers of the conference, Yerevan, “Lusakn” publ., pp. 193-204.

24. Ս. Ամենափրկչեան վանքի Ս. Ներսէս Շնորհալի

անուան գրադարանի վերաբացում 2014, «Նոր Ջուղա», Սպահանի Հայոց թեմի տեղեկատու, № 104, էջ 6-7:

Reopening of the library named after “St. Nerses the Gracious” of the St. Amenaprkchian Monastery 2014, “Nor Jugha”, Reporter of Diocese of the Armenian Church of Isfahan (Nor Jugha), № 104, p. 6-7.

25. Սպահանի հայոց թեմի բարեսիրական մարմնի նախաձեռնութեամբ՝ դասախօսական երեկոյ 2014, «Նոր Ջուղա», Սպահանի Հայոց թեմի տեղեկատու, № 102, էջ 11:

Lecture evening initiated by the charitable body of the Armenian Diocese of Isfahan 2014, “Nor Jugha”, Reporter of Diocese of the Armenian Church of Isfahan (Nor Jugha), № 102, p. 11.

26. **Պետրոսեան Ս.** 2012, Հայկական դպրոցն Իրանում մարտահրաւէրի առջև է կանգնած, 02.07.2012, https://hetq.am/hy/article/16187 դիտվել է 26.05.2024:

Petrosyan S. 2012, Armenian school in Iran is facing a problem, 02.07.2012, https://hetq.am/hy/article/16187 viewed 16.09.2025.

27. Սփյուռքահայ ուսուցիչների մեկամսյա վերապատրաստման ծրագրին…, 09.07.2012, https://hraparak.am/post/591fc32ae3d84d0d37fdf28e (դիտվել է 26.05.2024).

As part of the monthly retraining program for teachers from the Armenian Diaspora…, 09.07.2012, https://hraparak.am/post/591fc32ae3d84d0d37fdf28e

Կարեն Գ. Մկրտչյան, *ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.,* **Արդի կրթական խնդիրները Իրանի հայ համայնքում**

Ամփոփում

Դարեր շարունակ Իրանի հայ համայնքում իր առանցքային տեղն ու դերն է ունեցել հայ դպրոցը, որը ոչ միայն կրթել ու դաստիարակել, այլև ձևավորել է ազգային ինքնություն ու նկարագիր հայության մեջ: Սակայն իրանահայ դպրոցի ուղին հարթ չի ընթացել: Այն ևս կրել է այդ երկրի պետական, հասարակական – քաղաքական շարժումների ու կրթական քաղաքականության ազդեցությունները: Այլ կերպ ասած, իրանահայ դպրոցի խնդիրները նախ և առաջ սերտորեն առնչվում են իրանական կրթական համակարգին, ապա և ունեն որոշ ազգային առանձնահատկություններ: Այդ կարևոր առանձնահատկություններից է կրթական տիրույթում իսլամական բարքերով առաջնորդվելը:

Տասնյակ միլիոնավոր աշակերտներ ունեցող իրանական կրթական համակարգում իրանահայ դպրոցը համեստ ու անգամ խորհրդանշական տեղ է զբաղեցնում, եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, որ իրավաբանորեն Իրանում չկա «հայկական դպրոց», քանի որ երկրի բոլոր դպրոցները դե յուրե ընդգրկված են հանրակրթության պետական համակարգում: Ըստ այդմ, հայկական դպրոց եզրույթը կիրառում ենք պայմանական՝ հաշվի առնելով դրանցում հայ աշակերտների մեծամասնություն լինելու փաստը, ինչպես նաև այդ կրթօջախների սոցիալական և ավանդական դերակատարությունը հայության կյանքում:

1979 թ. Իսլամական հեղափոխությունից և 1980-1988 թթ. Իրան-իրաքյան պատերազմից հետո մեծ ծավալներով սկիզբ առած և ծավալված արտագաղթի պատճառով իրանահայ կրթական համակարգում նոր խնդիրներ առաջացան: Այդ խնդիրները նախ և առաջ հանգեցրել են դպրոցների միավորման կամ փակման: Բավական է նշել, որ 2005-2006 ուսումնական տարում Իրանում դպրոց է հաճախել 15 միլիոն աշակերտ, որից 8000-ն է եղել հայ: Ակնհայտ է, որ նշված թվային տվյալների համատեքստում պետության համար հայկական դպրոցների, թեկուզ խորհրդանշական պահպանումը ստանում է երկրորդական նշանակություն:

Իրանում հայկական դպրոցը ժամանակ առ ժամանակ բախվել է նաև պետական կրթական կառույցների ստեղծած որոշ խնդիրների: Ակնհայտ է, որ հայագիտության արտադասարանական պարապմունքների նույնիսկ զգալի կրճատումը կարող է ազդել համայնքի երիտասարդների վրա, ինչը կհանգեցնի ազգային ինքնության լիարժեք գիտակցման որոշ բացթողումների: Այդուհանդերձ, համայնքի հասարակական կառույցների և պաշտոնական մարմինների միջև իրանահայ դպրոցի պահպանման ուղղությամբ կազմակերպվել են բազմաթիվ հանդիպում-քննարկումներ:

Այդ դժվարին ու բարդ խնդիրները տեղ են գտել ժամանակի իրանահայ մամուլում: Դրանցում առկա հրապարակումները կարևոր սկզբնաղբյուր են պատկերացում կազմելու առկա խնդիրների ու դրանց առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Համայնքային մամուլի՝ «Ալիք» օրաթերթի, «Արաքս» շաբաթաթերթի և այլ օրգաններում կարելի է հանդիպել կրթական խնդիրների վերաբերյալ հրապարակումներ,

կրթական գործիչների ու ուսուցիչների հետ հարցազրույցներ, հայտարարություններ, դպրոցների ուսումնական տարիների որոշ հաշվետվություններ, ինչպես նաև մտահոգություններ, բանավեճեր ու կարծիքների հակադրություններ: Սույն հետազոտության համար կարևոր է եղել նաև իրանական «Սաման Սանջեշ» պետական կազմակերպության դրական եզրակացությունը, որը պատկերացում է տալիս հայկական դպրոցի կրթական որակի և մակարդակի մասին:

Բանալի բառեր՝ Իրանահայ համայնք, կրթական հարցեր, դպրոց, մանկավարժ, դասագրքեր, վերապատրաստման դասընթացներ:

Карен Г. Мкртчян, *Институт истории НАН РА, к.и.н,*
Актуальные образовательные проблемы в армянском сообществе Ирана

Резюме

На протяжении веков армянская школа занимала ключевое место и играла важную роль в армянской общине Ирана. Она не только воспитывала, но и формировала национальную идентичность и характер у армян. Однако путь армянской школы Ирана не прошел гладко, так как она также испытала влияние государственных, общественно-политических движений и образовательной политики этой страны. Другими словами, проблемы иранской армянской школы, прежде всего, тесно связаны с иранской системой образования, а также имеют некоторые национальные особенности в этой образовательной сфере, руководствующейся исламскими нравами.

В иранской образовательной системе с десятками миллионов учеников армянская школа Ирана занимает скромное

и даже символическое место, учитывая тот факт, что юридически в Иране нет «армянских школ», поскольку все школы страны де-юре включены в государственную систему общего образования. Соответственно, мы применяем термин «армянская школа» условно, принимая во внимание тот факт, что в них учится большинство армянских учеников, а также учитывая социальную и традиционную роль этих учебных заведений в жизни армянства.

Из-за эмиграции, начавшейся в больших масштабах и развернувшейся после Исламской революции 1979 года и Ирано-Иракской войны 1980-1988 годов, в образовательной системе иранских армян возникли новые проблемы. Эти проблемы привели, прежде всего, к неблагоприятному решению вопроса об объединении или закрытии школ. Достаточно отметить, что в 2005-2006 учебном году школы в Иране посещали 15 миллионов человек, в том числе 8000 армянских учеников. Очевидно, что в контексте указанных данных сохранение армянских школ, хотя бы символическое, для государства приобретает второстепенное значение.

Армянская школа в Иране, которая уже пострадала в результате эмиграции, столкнулась также с некоторыми проблемами, создаваемыми государственными образовательными учреждениями. Очевидно, что даже значительное сокращение внеклассных занятий по арменоведению может повлиять на молодежь общины, что приведет к приведет к ослаблению национального самосознания. Тем не менее, между общественными структурами общины и официальными органами было организовано множество встреч и обсуждений в целях сохранения иранской армянской школы.

Следует отметить, что эти комплексные проблемы нашли свое отражение в армянской прессе Ирана того времени. Публикации в ней являются важным источником для понимания существующих проблем и их особенностей. В общинной прессе –

ежедневной газете «Алик», еженедельной газете «Аракс» и других изданиях – можно встретить публикации по образовательным вопросам, интервью с деятелями образования и учителями, заявления, отчеты об учебных годах в школах, а также выраженные опасения, дискуссии и противоположные мнения. Важным для данного исследования было также положительное заключение иранской государственной организации «Саман Санджеш», которое дает представление о качестве и уровне образования в армянской школе.

***Ключевые слова*:** Армянская община Ирана, вопросы образования, школа, педагог, учебники, курсы переподготовки.

ՆՅՈՒԹԵՐ ԴՈՆԻ ՌՈՍՏՈՎԻ ՆԱՐՈԴՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դոնի Ռոստովի նարոդնիկական խմբակների և կազմակերպությունների գործունեությանը հայերի մասնակցությունը հայ պատմագիտության քիչ ուսումնասիրած հիմնախնդիրներից է: XIX դ. 70-80-ական թթ. Դոնի Ռոստովի հայ համայնքի սովորող երիտասարդությունն ու արմատականորեն տրամադրված մտավորականությունը, սերտորեն կապված լինելով ռուսական մշակույթի և գիտության հետ, ակտիվ մասնակցում էին Ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքին, մասնավորապես Դոնի Ռոստովում գործող նարոդնիկական խմբակների ու կազմակերպությունների գործունեությանը: Այդ կազմակերպությունների անդամ են եղել նաև Ռուսական կայսրության համալսարանական կենտրոններում ուսանող հայ երիտասարդները: Դրա հետևանքով նրանք նպաստում էին ոչ միայն Ռուսական կայսրության հարավային հայաշատ նահանգներում նարոդնիկական շարժմանը, այլև դրա գաղափարախոսության տարածմանն արևելահայ իրականության մեջ: Դոնի Ռոստովի նարոդնիկական խմբակներն ու կազմակերպությունները կապող օղակ էին Այսրկովկասի և նարոդնիկական ղեկավար կազմակերպությունների միջև: Այս շարժմանը մասնակցած առավել հայտնի դեմքերից էին Ս. և Պ. Պեշեքերով եղբայրները, Մ. Պոպովը,

Ա. Խաչումովը, Ու. Ասվադուրովան, Մ. Կայայանը և ուրիշները: Նրանք ոչ միայն եռանդուն մասնակցում էին այդ շարժմանը, այլև հաճախ իրենք էին հիմնում նոր խմբակներ և կազմակերպություններ: Ստորև ներկայացված արխիվային վավերագրերը հնարավորություն են տալիս ավելի մանրամասն վերլուծելու այդ հիմնախնդրի տարբեր կողմերը:

Մկրտիչ Դ. Դանիելյան
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
mdanielyan@mail.ru
ID 009-002-9914-9839

DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-213

№ 1

О нахичеваннском мешанине Сергее Кирилове Пешекерове[1].

Министерство Господину Министру внутренних дел
Юстиции
Департамент По всеподданнейшему докладу моеего обстаятельства
Окября 21 дня 1883 г. дела по обвынение дворян Алексея Литвинова, Андрея
Нечволодова и пр., в государственном преступлении,
Государ Император в 19 дня октября 1883 года Высочайшей повелении соизволил, разрешить настоящее дело административном порядке, с тем, чтобы 1/выслать Алексея Литвинова, Андрея Нечволодова и Сергея (Серопа) Пешекерова

[1] С. Пешекеров был одним из членов руководящего народнического кружка Ростова-на-Дону, и после ареста своего брата П. Пешекерова он начал руководить этим кружком.

на жительство под надзор полиции в местности Западной Сибира, по усматрению Министра Внутренних дел, сроком на три года, и 2/подчинить гласному надзору полиции, Пелагею Шеденко на три года, Александра Удовицкого и Ижана Курилкова на два года, Петра Пешекерова на один год с воспрешением первой из них, в течение означенного срока проживать в местностях, обявленних в положении усиленной охрани и с пселением Удовицкого и Курликова в местах их родини.

По ввиду всего показательств внов допрошен был обвыняемий Литвинов, причем, не отрицая того, что кленчанний листок всеминаходяшися в нем бумагами принадлежить ему, и разясняя содержания своего письма к Нечволодову, о сношенияхрабочих с интелегенцию, заявил, что во время проживание его в Ростове, среди тамошних рабочих возникла мисл о составлении кружка с целью содержании кассы, из коих для последних были уже приобретени сочинение Гогола, Крилова идр. Будучий посвяшени в это намерение он, посоветовал рабочим обратоться за материальную помощ к знакомим из местних интелегенции и сам лично просил Пешекерова содействовать осуществлению его предприятию и приглашать к содействию других на извляя готовность принять участие. Пешекеров пожелал предварительно определить цель возникаюего кружка, предпологаемая роль в нем интелегенции и рабочих, вследствие чего в кружке пришли к решению о выработке проекта кассы с какавою целю им, Литвиновим, составлено было программа, для обсуждения которой рабочие дважди собрались в его квартире к сапожнику «Омке»… Равним образом и Сергей Пешекеров вскоре вовсе отказася продолжать знакомство с рабочими…

Сказание Литвиновим на братев Пешекерових, факт проживание у них на квартире в Ростове и, то обстаятельство, что в письмеНечволодова фамилия Пешекерова оказались зашифрованно. Послужило основанием к производству обыска у

них последних и к привлечению их в качестве обвиняемих.

Спрошенний при дознании Сероп (Сергей) Керопов Пешекеров, 24 леть, (Нахичеванский мещанин из армян, вышедший по болезни с 1-го курса Технологического института, готовящся к поступлению оной, холость) показал, что хотя и проживал с своюматерю в г.Ростове на Дону, но о существованиетайного сообщество, стремявшися к сближению с рабочими, ни от кого ни слихал. С лирвиновим он познакомился в Петербурге, зимою 1881-1882 года, а затем Литвинов приехал в Ростов, и некоторое время жил у него в квартире. В близких отнашениях с Литвиновим он никогда не состаял. Нечволодова же вовсе не знает, в среде рабочих города Ростова имеет несколько знакомих, из коих один действительно називается Александром, но чтобы рабочий этот носил нарицательное имя «Олика», ему неизвестно и на квартире к нему он, Пешекеров, никогда не заходил, равним образом и на своей квартире никаких противаправительственних сборов никокогда не устраивал и лиш изредко сходили к нему группы товарищей для чтения какого либо научного сочинение, но не Литвинов, не рабочий Александр на падобних чтениях никогда не бывали.

Обвиняемий Петр Пешекеров (19 леть, Нахичеванский мещанин, брать Сергея Пешекерова, окончивший курс реального училища и готовяшеся к поступлению в Технологический институт, холость) отрицал также знакомство с Нечволодовим и знание о существование каких либо преступних кружков, обяснив, что еще в 1880 году, в городе Ростове, когда возникли так називаемие «группи саморазвития», состаявшеся из учеников гимназии с других молодих людей, готовшихся к поступлению в сысшая учебная заведения; на собраниях этих групп читали разния научния сочинения и критическия статьи, как например Бокл, Милл, Писарев, Добролюбов, Михайлвский и т. п…, причем выбором книг никто в отдельном не руководил, пособием же при выборе служили каталоги. Кто был первим учредительем

подобного рода групп, обвиняемому не известно, собирались же они большею частью в квартире их, Пешекерових, как наиболее поместительний. В занятиах групп принимал и он, обвиняемий, вместе с братом свом Сергейом, приезшавшим из Петербурга на летния месяци, Литвинов же в группах вовсе не участвовал.

Спрошение в качестве свидетелей мать обвиняемих Мариа Пешекерова, брат их Авдиел и потомственний почетний гражданин Емелян Каяалов удостоверили, что в означенних выше литературних чтениях принимали участия по большей части ученики рального училища, но никаких рабочих они, свидетели, там не видели, причем Каялов просовкупил, что он сам участвовал в той группе, к которой принадлежали братья Пешекерови и вместе сними слушал чтение и разбори разних научних и журналних статей, с целью выяснение затруднительних для понимания месть путем совешательного обсуждения.

Равним образом обвиняемий Нечволодов заявил, что хотья в письме его к Литвинову и встречается зашифрованная словом «З Фолефно», фамилия «С. Керов», но при этом он вовсе не имел ввиду Сергея Пешекерова, которого совершенно не знает, а упомянутий Ц. Керов со слов самого Литвинова.

По обыску у Пешекерових, как в Нахичеване, так и в ц. Петербурге ничего предосудительного не найдено.

Из числа обвиняемих содержани под стражю Литвинов с 20 июня, а Нечволодов с 23 июня 1882 года, из прочих же содержались в предварительном заключении Сероп Пешекеров с 10-го августа по 20-е сентября.

Найденное у обвиняемих Литвинова и Нечволодова поличное и вособенности отобренная у них переписка, в связи с обяснением самого Литвинова, достаточно устанавливаеть факти существования в городе Ростове на Дону кружка лиц из интелегентного класса общество, преимушественно из местной учащеся молодежи, стремившися завязать сношение с рабочими с целью улучшения их материального положения и умственного

развития, а также и для пропаганди среди них социалистического учения…Обращаясь затем к ближайщему определению вынесенной дознанием степени виновности каждого из обвиняемих,я нахажу 1/что обвиняемие Литвинов, Нечволодов, Сероп и Петр Пешекерови достаточно изобличаюшися в принадлежности социалистическому кружку,организававшеся в г. Ростове на Дону, причем участие первых двух обвиняемих в преступной организации имело большой деятельний характер…

В виду вышеизложенного, если бы Вы, Милостовий Государ,не нашли достаточних основания к возврашению сего дознания для допольнительного разследовании, я с своей сторони, признавал бы возможним разрешение настояшее дело административним порядком и принимая во внимание при определение меры ответственности обвинемих весьма долговременное, более года продолжаюшеся предварительное заключение Литвинова и Нечволодова,отсуствие указании на активное участие братьев Пешекерових в преступной деятельности кружка, а также молодость Петра Пешекерова (19 леть) и Удовицкого (20 леть) я полагал бы;

1/выслать Алексея Литвинова и Андрея Нечволодова на жительство под надзор полиции в местности Западной Сибири на три года.

2/Подчинить гласному надзору полиции Пелагею Шеденко и Серопа Пешекерова на три года, Александра Удовицкого и Ивана Курилкова на два года и Петра Пешекерова на один год с воспрешением первим двум в течение означенного срока проживать в местностях обявленних в положении усиленнойохрани, и с последним Удовицкого и Курликова в местах их родини[2].

---

[2] Государственний Архив Российской Федерации (отныне ГАРФ), ф. 102, 3-дво, оп. 1889г., д. 1123, лл. 1-3.

№ 2

Начальник В Департамент Полиции

Екатеринаславского

жадармского губернского Г. Екатеринаславский губернатор, от 15-го сего ноября

управления, уведомлил меня, что по Выподданнейшему докладу г.

ноября 28 дня 1883 г. министра юстиции обстаятельство по дело по обвинению

Алексея Литвинова и Андрея Нечволодова, Сергея и Петра Пешекеровых и других в государственном преступлении, Государ Император в 19 октября 1883 года Высочайшее повелил соизволить; разрешать это дело административним порядком с тем, чтобы, между прочим, Сергея Кирилова Пешекерова выслать административним порядком в местности Западной Сибири, Принимая во внимание, что мерою укланения от суда и следствия, против Сергея Пешекерова, было принято; взятие залога, с матери ею, в количестве 1500 руб.. и что я не имею указании, как поступить с упомянутим залогом, то позваляю себе, покорнейший просить Департаменту Полиции не отказать уведомлить меня; надлежить ливозврату залог матери Сергея Пешекерова не медленно, или же он должен хранится в местном казначестве.

№ 3

Екатеринаславский В Департамент Полиции.

губернатор,

июля 13 дня 1884 г. По Выподданнейшему докладу г. министра юстиции

В Департамент Полиции. обстаятельство по дело по обвинению Алексея Литвинова и Андрея Нечволодова, Сергея и других в государственном преступлении, Государ Император в 19 октября 1883 года Высочайшее повелил соизволить; разрешать

это дело административним порядком с тем, чтобы,

Выслать Андрея Нечволодова и Сергея Пешекерова на жительство под надзор полиции в местности Западной Сибири, по усматрению Министра Внутренних дел, сроком на три года. Получив уведомлению Губернского Правления об исполнение вышеизложенного относительно Нечволодова и Пешекерова имею честь препроводить Департамент Полиции по два экземпляра карточек названних лиц[3].

№ 4

Екатеринаславский губернатор,

В Департамент Полиции.

сентября 13 дня 1884 г.

Имею честь препроводить при семь в Департамент Полиции

Список, онаходяшемся под надзор полиции в г. Ростове Ростове Нахичеванского мещанина Петра Кирилова Пешекерова, которму срок состаянии под надзор полиции оканчивается 19 октября текущего года.

1.Нахичеванский мещанин Петр Кирилов Пешекеров, 21 год, Армяно-григорянского исповедования.

2.Холость, имеет мать Марию Аксвентевну, братьевСергея, Авдея. Сергей находится в ссылке в Западной Вибире, а Авдейживет при матере в Ростове.

3.Имеет недвижимое имушество в г. Нахичеване, находяшеся в общей ползовани с братями.

4.Подвергнуть надзору полиции по Высочайшему повелению, изложенному в предложении г. Министра Внутренних дел за участие в преступном пропаганде.

5.Водворен в г. Ростове без право отлучки из место жительство.

6.Под судом и следдствием не состаял и за время надзора с

---

[3] ГАРФ ф. 102, 3-дво, оп. 1889г., д. 1123, л. 5.

19 октября 1883 года, ни в чем предосудительном замечен не был[4].

№ 5

Доклад особому совещании образованний согласно положении о государственном охране

О нахичеванском мещанине Авдее Хачумове[5] обвиняемом в политической неблагонадежности

Негласним наблюдением за неблагонадежними лицами проживаюшие в г. Ейске, Кубанской области, било установлено тесно сплченний кружка лиц, принадлежавший к разним слоям обшество, из которых одни уже находили под полицейским надзором вследсвие своей неблагонадежности, другие обращали на себя внимание постаянними сношениями с подозрительними. С начала 1893 года лица эти устраивали при конспиративной обстановке, вечерния собрания, на которых проходили чтения и беседи, Такия собрания бывали, между прочем, в квартире, состаявшего под негласним надзором Нахичеванского мещанина Авдея Хачумова.

Означенний Хачумов в 1886 году привлекался к дознанию по делу руководяшей кружке партии Народной воли. Дознанием было установлено, что он помогал известному революционному деятелю Сергею Иванову в перевозке пяи тюков, заключивших в себе принадлежности бывший Ростовской тайной типографии, из которых три принял к себе хранение. Кроме того имелис указания, что его присуствии Иванов оставил в квартире обвиняемого Лебединки, в развернутом виде два взривних снаряда. По Высочайшему повелению 1-го апреля 1887 года, Хачумов в разрешение всего дознание, был выслан Западний Сибир под надзор полиции на три года, какавой срок ссылки и

---

[4] ГАРФ ф. 102, 3-дво, оп. 1889г., д. 1123, л. 6.

[5]Авдей Хачумов был одним из видных членов народнической организации Ростова-на-Дону.

отбыл в Тоболском губерни. После того он проживал в г. Ейске, открил слесарную мастерскую. Изложение обстаятельсво послужил поводом к возбуждению о деятельности Ейского кружка расследования по закону об охране, какови выяснил следуюшее.

Целью кружка и сбор его к образовании и саморазвитии в изветную направлению, для подготовки к делу и оказании помоши в деле развития более слабим товарищам, а средством для достижение этой цели служила библиотека, найденная при обысках у членов кружка и составленний общую собственност. Библиотека это имело несколько однасторонний характер, заключая в себе, кроме русских класиков и белетристики, много сочинение пополитической экономики рабочему и крестянскому вопросами в России и на Западе и по другим социальним вопросам а ровно и рукописная сочинение (Толстого исповед «В чем моя вина») и другия издания, недозволенния к обрашении в России (сочинение Чернишевского, Шерри, Луи Бланка, Кексли, Михайлова, Илионова и журнали «Устой» и «Слово»).

Произведенним расследованием не дабито однако, никаких указаниях на то, чтобы на собраниях происходили какие либо беседи или чтения преступного содержания, обыкнавенно ограничилис чтением дозволенних журналов, газет и книг и обсуждением прочитанного. Равним образом не установлено и того, чтобы члени кружка занимались распрастранением преступних издании. В отнашении личности Хачумова выяснено, что будучи человеком, весма начитанним своего положения, он представляет в особенности, благодаря своему прошлому, значительний интересдля учащеся молодежи либералного направления, что в тоже время он ползуется громадним влияним среди простих рабочих, которые благословни перед ним и таким образом смутани, как бы посредником между интелегентами и рабочим. В числе близких знакомих Хачумова в городе Ейске дворянин Александр Машицкий, бывщий административни

ссылний, ныне привлеченний к расследованию по делу среди рабочих в городе Ростове на Дону, личность внесшая в Ростовские рабочие кружки террористические направлении. На основании изложенного, признавая дальнейшая пребивание Хачумова в г. Ейске нежелательним, Начальник Кубанской области и Войскавой Атаман Кубанского казаческого войска, согласно со мнением Начальника Кубанского Жандармского Управления, ходатайствует о воспрешение названному лицу жительство в городе Ейске. Департамент Полиции пологает воспретить Хачумова жительство на городов Кубанской области, Ростове на Дону, Таганроге, столицах и столичних губернях[6].

№ 6

О купеческой дочери Ульяна Феодоровой Асвадуровой[7]

Сведение

о лицах, подлежаших негласному надзору по положении 1-го марта 1882 г.

Звания, имя, отчество и фамилия	Ульяна Феодорова Асвадурова, доч Нахичеванского купца
По какому делу подченен был гласному надзору, когда и на какой срок	По Высочайщему повелению 30 декабря 1884 года по делу о 138 лицах, обвиняемих в государственном преступлении, подченен под гласному полицейскому надзору на два года
Срок назначении гласного надзора	30 июля 1884 года
Где состаял под гласним надзором	В Ростове на Дону
№ дело 5-го делопроизводство	Дело № 5288б[8]

[6] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1890, д. 1094, лл. 4-5.

[7] Ульяна Асвадурова была одной из активных участниц народнического кружка Ростова-на-Дону и имела тесные связи с П. Пешекеровым, А. Бахом, С. Ивановым и другими.

[8] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, л. 1.

№ 7

М. В. Д.

Екатеринаславский Губернатор

по канцелярии

Мая 30 дня 1886 г.

г. Екатеринаслав

В Департамент Полиции

Имею честь препроводить при сем о нахшдяшеся под надзором полиции в г. Ростове на Дону дочери купца Ульяна Асвадурувой, которой срок состаяния под гласним полицейским надзором оканчивается 30 июля текущего года.

Губернатор (подпись неразборчива)[9].

№ 8

Список

о состаящего под гласном полицейским надзором дочери купца Ульяна Асвадуровой

Вопроси	Ответи
Имя, отчество, фамилия и звание	Ульяна Феодорова Асвадурова, доч купца
Место родини	Гор. Нахичеван
Вероисповедование	Армяно-григорянского
леть	21 год
Грамотность или место воспитании	Воспитовалось в Нахичеванской и Ростовской гимназиях
Был ли под судом и следдстием	Не был

[9] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, л. 4.

Женат или холость	Девица
Имееть ли родителей и кого именно, место их местожительство	Имееть отца Асвадура 66 и мать Марию 56 проживавших в гор. Нахичеване
Имеет ли родних, братев или сестр, их имена и место жительство	IИмеет ббратев Сарибека, Христафора и Карабеда, а также сестер Анну и Евдокию, живуших в г. Нахичеване
Имеется ли собственния средство существования и в чем оно заключается	Живет на средство отца
Имеет ли родители какого либо состаяния	Имеют в г. Нахичеване недвижимое имущество
По какому распоряжению и за что именно учрежден гласний полицейский надзор	По Высочайщему повелению последивавшему в 30 день июля 1884 г. по обвинению в государственном преступлении.
Срок надзора ис какого времени его надлежить считать	Отдано под надзор на два года с 30 июля 1884 года
Куда выслан, или же надзор учрежден в место его жительство	На место жительство в гоп. Нахичеван[10]

№ 9

Из письма Начальника Екатеринаславского Губернского Жандармского Управления видно, что негласний надзор за Ульяной Асвадуровой прекрашено.

[10] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, лл. 5-6.

1888 г. от 30 января № 225[11].

№ 10

Обзор

важнейших дознании, производившихся по делам государственних преступлениях в жандармских управлениях Империи за время с 1-го января 1885 г. по 1-е января 1886 г.

При составлении настоящего обзора 15 января 1886 года задержан в Петербурге давно розыскиваемий и проживавший с начала января по 16 октября 1885 г. за границейСергей Иванов, прибывший сюда с подленним паспортом на имя Петра Иванова Соболева. Относительно своей прошлой деятельности Иванов признал, что Ростовская типография, в котором в 1884 г. был напечатан № 10 «Народной воли», были доставлени при его участия. Не названия лиц, работавших типографии, Сергей Иванов подвердил показания Петра Антонова и Генриетти Добрускиной и сознался в своем ычастие приготовление и проберазрывних снарядов в Луганске, подвердил вместе с тем показания Антона Острумова о том, что яасть типографние принадлежностей, по оканчании работ, и два снаряда из четерех были передани на хранение мещанину Макару Попову,[12] с просьбой уничтожать снаряди при первой возможност[13].

№ 11

Обзор

важнейших дознании, производившихся по в жандармских

---

[11] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, л. 7.

[12] Макар Попов был одним из членов руководящего народнического кружка Ростова-на-Дону и имел тесные связи с известными русскими народниками А. Бахом, С. Ивановым и другими.

[13] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, л. 33.

управлениях Империи за время с 1-го мая по 1-е сентября 1882 г. по делам государственних преступлениях

По всеподданнейшему докладу г. Министра Юстиции обстаятельств дело о мещан Рафаилових в распрастранения революционния издания 23 июля Высочайшее повелено

а) Антонова Рафаилова[14] выслать в Западную сибир под надзор полиции на три года,

б) в отнашении Александра и Василия Рафаилових дело дальнейшем производством прекратить[15].

АРХИВЫ

1. Государственний Архив Российской Федерации, ф. 102, 3-дво, оп. 1889 г. д. 1123.
2. Государственний Архив Российской Федерации, ф. 102, 3-дво, оп. 1890 г., д. 1094.
3. Государственний Архив Российской Федерации, ф. 102, 3-дво, оп. 1889 г., д. 863.
4. Государственний Архив Российской Федерации, Обзор важнейших дознании с 1-го июля 1884 года, по 1-е января 1885 года.
5. Государственний Архив Российской Федерации, Обзор важнейших дознании, производившихся по в жандармских управлениях Империи за время с 1-го мая по 1-е сентября 1882 г. по делам государственних преступлениях.

[14] А. Рафаилов был одним из активных членов руководящего народнического кружка Ростова-на-Дону.

[15] ГАРФ, ф. 102, 3-дво, оп. 1889, д. 863, л. 49.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդրանիկ Եսայան, Տավուշ գավառը XVII դ. - XVIII դ. առաջին քառորդին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2024, 196 էջ + քարտեզ:

2024 թ. լույս տեսավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող Անդրանիկ Արարատի Եսայանի հեղինակած «Տավուշ գավառը XVII դ.-XVIII դ. առաջին քառորդին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)» մենագրությունը: Գրքի

խմբագիրն է պատմական գիտությունների թեկնածու Գոռ Երանյանը: Այն լույս է ընծայվել ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ ու Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնադրամի ֆինանսական աջակցությամբ:

Վերջին տասնամյակներին հայոց պատմության մի շարք պատմաշրջաններ ու բնագավառներ զգալի չափով մատնվել են անուշադրության: Մասնավորապես, այն պատմափուլը, որը համաշխարհային պատմագիտության մեջ բավականին ընդունված է 1500-1800 թվականներով առանձնացնել որպես վաղ արդի ժամանակաշրջան, իսկ հայոց պատմության ավանդական ընկալմամբ ներառում է ուշ միջնադարն ու նոր դարաշրջանի առաջին 150 տարիները, բավականին քիչ է

ուսումնասիրվել: Չնայած այդ ուղղությամբ կատարվել են արժեքավոր որոշ ուսումնասիրություններ, սակայն ակնհայտ է, որ առկա են մեծ բացեր: Դրա վկայությունն է այն հանգամանքը, որ այս պատմափուլին վերաբերող բազմաթիվ հիմնախնդիրների վերաբերյալ վերջին ուսումնասիրությունները կատարվել են ավելի քան կես դար առաջ:

Վերոնշյալ երեք հարյուր տարիների ընթացքում Հայաստանը բաժանված էր երկու մրցակցող կայսրությունների միջև, ինչը սկզբունքորեն հեղաբեկեց հայության կյանքը՝ խորագույն ազդեցություն ունենալով կյանքի բոլոր բնագավառներում: Դժվար է գերագնահատել այն փոփոխությունների նշանակությունը, որ այդ ժամանակ տեղի ունեցան ժողովրդագրության ասպարեզում: Հենց այս շրջանի շատ իրադարձություններ Հայաստանի մի շարք շրջաններում հայերի հարաբերական փոքրամասնություն դառնալու ճանապարհ հարթեցին: Հայերի բռնագաղթն ու արտագաղթն ուղեկցվում էին այլ էթնիկ տարրերի զանգվածային ներհոսքով: Այս իրողությունը դիմաշրջեց ոչ միայն Հայաստանի քաղաքական, այլև տնտեսական ու սոցիալական պատմությունը, հսկայական ազդեցություն ունեցավ նաև այլ բնագավառներում:

Այս պատմաշրջանը, հատկապես հաջորդող ժամանակաշրջանների համեմատ, աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների սակավությամբ: Եթե այս նույն ժամանակաշրջանի եվրոպական մի շարք պետությունների պարագայում առկա է արխիվային զանգվածային սկզբնաղբյուրների առատություն, ինչը հնարավորություն է տալիս խորքային կերպով ուսումնասիրել, օրինակ, առօրեականության պատմությունը, ապա Հայաստանի դեպքում նման ծավալի վավերագրական աղբյուր-

ներ չկան: Սա առաջ է բերել մեծ դժվարություններ, ինչի հետևանքով շատ հետազոտողներ խուսափել են անդրադառնալ կնճռոտ ու դժվար հետազոտելի թվացող բազմաթիվ խնդիրների: Չնայած վերջին տասնամյակներին կատարվել են շոշափելի աշխատանքներ Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության ուսումնասիրության ուղղությամբ, սակայն դրանք դեռևս հնարավորություն չեն տալիս պարզելու ուշ միջնադարի ու նոր շրջանի ժողովրդագրական կացությունը գավառների (շատ հաճախ նույնիսկ նահանգների) մակարդակով: Հենց այդպիսի դժվար, համառ ու տևական աշխատանք պահանջող հետազոտություն է կարողացել իրականացնել գրախոսվող մենագրության հեղինակը:

«Տավուշ գավառը XVII դ.-XVIII դ. առաջին քառորդին» ուսումնասիրությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս գլուխներից, վերջաբանից, հավելվածից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից, անգլերեն ամփոփումից ու անվանացանկերից:

Առաջին գլխում Ա. Եսայանն անդրադառնում է Տավուշ գավառում պարսկա-օսմանյան պատերազմների հետևանքներին: Ուշարժան է հյուսիսարևելյան Հայաստանում օտար էթնիկ տարրերի բնակեցման ներկայացումը: Հեղինակը խոսում է նաև Տավուշ-Շամշադին տեղանունների նույնացման հարցի մասին, ինչը ենթադրելիորեն մեծ հետաքրքրություն է առաջացնելու ընթերցող լայն հանրության մոտ:

Երկրորդ գլուխն ընդգրկում է 1606-1725 թվականները, երբ Տավուշ գավառը գտնվում էր Սեֆյան Իրանի կազմում: Այստեղ ներկայացված է Տավուշի մելիքությունը: Եթե նույն շրջանում Արցախի մելիքությունների վերաբերյալ կան ուսում-

նասիրություններ ու դրանք բավականին հայտնի են, ապա Տավուշի մելիքության պատմության լուսաբանումը սույն մենագրության ամենաարժեքավոր կողմերից է: Այս խնդրի հետ կապված հիշատակման է արժանի նույն հեղինակի XVII դարում ընդհանրապես հյուսիսարևելյան Հայաստանում գոյություն ունեցած մելիքություններին նվիրված հոդվածը (Ա. Եսայան, Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մելիքությունները XVII դարում, Բանբեր Մատենադարանի, 2020, թիվ 29, էջ 388-400): Չնայած այս մելիքություններն անհամեմատ թույլ էին Արցախում գոյություն ունեցածներից, սակայն սակավաղբյուր տեղեկությունների հիման վրա դրանց պատմության վերակազմությունն օգնում է ավելի համակողմանի պատկերացում կազմելու այս տարածաշրջանի քաղաքական պատմության վերաբերյալ:

Անկարելի է չհիշատակել Տավուշ գավառի հոգևոր-մշակութային կյանքին նվիրված ենթագլուխը: Այստեղ քննվում է Տավուշի թեմի գործունեությունը, արժևորվում մշակութային կարևոր ձեռքբերումները:

Երրորդ գլխում պարզաբանվում է, թե հյուսիսարևելյան Հայաստանում ինչպիսի հետևանքներ ունեցավ Սեֆյան Իրանի թուլացումը: Խոսվում է XVII դ. վերջի-XVIII դ. առաջին քառորդի ռազմաքաղաքական ծալքերի, այստեղ լեզգիների արշավանքների ու օսմանյան նվաճողական քաղաքականության մասին: Հենց վերջին հանգամանքն էլ թուրքերին թույլ թվեց Գանձակ-Ղարաբաղի էյալեթում անցկացնել աշխարհագիր, որի մանրակրկիտ քննությանն է նվիրված մենագրության չորրորդ գլուխը: Այստեղ ներկայացվում են Թավուս (Տավուշ) նահիյեի հայկական ու մուսուլմանական բնակչություն

ունեցող բնակավայրերը, լքված գյուղերը, Ախընջայի (Ախնջի) նահիյեն, Հասանսուի նահիյեն (նաև մահմեդական բնակչությունը), անմարդաբնակ գյուղերը, Ասրիկ և Յալ նահիյեն: Այս գլուխը, իր հանգամանալի վերլուծությամբ, մենագրության անժխտելի արժանիքներից է: Հենց այս աշխարհագրին են վերաբերում նաև հավելվածները, որտեղ ներկայացված են վերոնշյալ նահիյեների գյուղերը՝ հարկատուների քանակով, ազգությամբ հայ հարկատուների ցուցակները: Հավելվածի երրորդ մասը ինքը՝ բնագիրն է, որը կարևոր է օգտագործված սկզբնաղբյուրի հավաստիությունը ի ցույց դնելու տեսանկյունից:

Մենագրությունը շահեկանորեն հարստացնում է Ա. Եսայանի հեղինակած «Տավուշ գավառն ըստ օսմանյան 1727 թ. «Գանձակ-Ղարաբաղի էյալեթի ընդարձակ դաֆթար»-ի» քարտեզը:

Աշխատանքն ընդհանուր առմամբ հաջողված է, սակայն զերծ չէ թերություններից: Չնայած սկզբնաղբյուրների սակավությանը, թերևս պետք էր ջանալ ավելի ընդարձակել երկրորդ գլխի առաջին ենթագլուխը, որը զբաղեցնում է մեկ էջից փոքր ինչ ավելի ծավալ: Կան վրիպակներ, օրինակ՝ բովանդակության մեջ երկրորդ գլխի վերնագրում գրված է. «Տավուշ գավառը Սեֆյան Իրանի կազմում (1606-1725) թթ.»: Ակնհայտ է, որ «թթ.»-ն պետք է լիներ փակագծերի ներսում: Ի դեպ, արդեն գլխի վերնագրում «թթ.»-ն ընդհանրապես բացակայում է:

Այսպիսով, Անդրանիկ Եսայանին հաջողվել է ներկայացնել Տավուշ գավառի քննված շրջանի պատմությունը (ոչ միայն ժողովրդագրությունը)՝ դիտարկելով այն տարա-

ծաշրջանային իրադարձությունների համատեքստում:

Հետազոտության արդիականությունը կայանում է նաև նրանում, որ ինչպես նշում է հեղինակը (էջ 11-12)՝ պատմության քաղաքականացման հետևանքով ադրբեջանցի պատմաբանները փորձում են հայերին տարածաշրջանում ներկայացնել լոկ որպես Ռուսական կայսրության կողմից XIX դարում վերաբնակեցված ժողովուրդ: Կեղծարարությունների պատասխանը, անշուշտ, պետք է լինեն ոչ թե հակադարձ քաղաքական շարադրանքները, այլ սույն մենագրության պես անկողմնակալ ուսումնասիրությունները: Նաև հենց այս առումով նման աշխատանքները պետք է թարգմանել անգլերեն ու այլ օտար լեզուներով: Ա. Եսայանի հետազոտության պարագայում պետք է արձանագրել, որ այդ ուղղությամբ արդեն իսկ գործադրվում են ջանքեր ու առաջիկայում նախատեսվում է գրախոսվող մենագրության լույս ընծայումն անգլերենով:

Տիգրան Հ. Ղանալանյան
ԵՊՀ, հայոց պատմության ամբիոն, պ.գ.թ.
tghanalanyan@ysu.am
ID 0009-0009-4231-9216
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-228

Մարիամ Վ. Հովսեփյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1918-1920 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2024, 246 էջ:

Հայոց պատմության նոր և նորագույն շրջանի վավերացման, գնահատման ու իմաստավորման շուրջ մեծ ծավալի նյութ է ամբարված հայկական օրաթերթերի և հանդեսների էջերում: XX դ. երկրորդ տասնամյակում հայ պարբերական մամուլի այդ կարգի կարևոր օրգաններից էր Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Ճակատամարտ» օրաթերթը: Բանասիրական գիտությունների թեկնածու Մ. Հովսեփյանը սույն թեմայով իր մի քանի տարիների ուսումնասիրությունը հրատարակել է որպես «Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1918-1920 թթ.)» վերնագրով մենագրություն: Այն տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Գիրքը բաղկացած է առաջաբանից, 16 ենթավերնագրերից, տեղանունների և անձնանունների ցանկերից: Գրված է վերլուծական շարադրանքով՝ պատմահամեմատական մեթոդի կիրառումով:

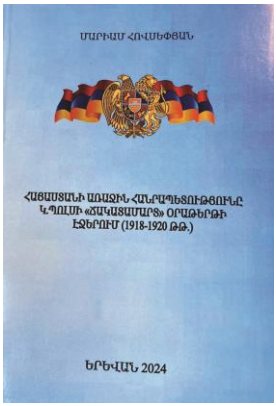

246 էջ ընդգրկող աշխատությունը հիմնավորապես ներկայացնում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության և հայաստանաբնակ ժողովրդի առջև ծառացած հիմնախնդիրների ու մարտահրավերների քննական վերլուծությունը,

դիտարկումներն ու մոտեցումները, Սփյուռքի հայության վերաբերմունքն ու դիրքորոշումները «Ճակատամարտ» պարբերականում: Ըստ այդմ, քննության են առնվում թերթի էջերում հետևյալ հիմնահարցերը. հայ տարագիրների հանդեպ քաղաքականությունը, գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրները, խնամատարության գործը, խորհրդարանի աշխատանքները, կառավարության գործունեությունը, Միացյալ, Ազատ և Անկախ Հայաստանի մասին հայտարարությունը, հայ-վրացական պատերազմը, Միլլի շարժումը, «Հայրենիքի տուրք»-ը, Սևրի պայմանագիրը, Մոսկվայի պայմանագիրը և հասարակական-քաղաքական կյանքի այլ խնդիրներ:

Մասնագիտական շրջանակի համար մենագրության նորույթն այն է, որ դրա էջերում պատմագիտական ուսումնասիրության են ենթարկվել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության առջև ծառացած կարևոր մի շարք հիմնախնդիրներ՝ Կ.Պոլսում 1918-1920 թթ. հրատարակված «Ճակատամարտ» օրաթերթի և այլ պարբերականների («Ժողովուրդի ձայնը», «Ժամանակ», «Վերջին լուր», «Արագած», «Շանթ», «Հայ կին») խմբագրակազմի անդամների ու նրանց շուրջ համախմբված հասարակական տարբեր շերտերի մոտեցումների և տեսակետների հիման վրա: Արևմտահայ գաղթականների ներգաղթը պահանջում էր մշակել և ընդունել նրանց խնդիրների լուծմանը միտված հատուկ քաղաքականություն: Որբերի հիմնախնդիրը պահանջում էր յուրահատուկ մոտեցում: Սոցիալ-տնտեսական, մշակութային ոլորտներում բազում հիմնահարցեր կային, որոնք առաջնահերթության կարգով գրավում էին պետական համապատասխան մարմինների ուշադրությունը:

Այս ամենին գումարվում էին պետությունների հետ հարաբերությունների կարգավորմանը, երկրի անվտանգության ապահովմանն առնչվող բազմաթիվ հիմնախնդիրները, պատերազմական իրավիճակից հնարավորինս քիչ կորուստներով դուրս գալը, դիվանագիտական ասպարեզում հաղթանակները կամ Հայաստանի համար շահավետ պայմաններով պայմանագրեր կնքելը, երկրի անկախությունը պահպանելը: Ահա այս հիմնախնդիրների համախումբն արտացոլվեց վերոհիշյալ պարբերականների էջերում, ինչն իր հերթին ուսումնասիրել է սույն մենագրության հեղինակը:

Միաժամանակ պետք է մատնանշել այն հանգամանքը, որ այս գրքում, մեզանում առաջին անգամ լինելով, ներկայացվել են հիշյալ թերթերի էջերում ամփոփված ու 1918-1920 թվականների կտրվածքով Հայկական հարցին առնչվող սկզբնաղբյուրային գրականություն՝ փաստաթղթեր, գրություններ, հրամաններ ու որոշումներ:

Աշխատության մեջ վերլուծվել են յուրաքանչյուր պարբերականի շուրջ համախմբված որոշակի հանրային շերտի կարծիքն ու մոտեցումները հայկական ներքին և արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ: Այդ տարիներին ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ մտավորականները հիմնականում ապաստանել էին Կ. Պոլսում: Նրանք ներգրավվել էին արևմտահայերի ազգային կառույցների աշխատանքներում: Շատերը մասնակցել էին Հայաստանի պետականաշինության գործընթացին թե՛ իրենց նյութական օժանդակություններով, թե՛ մասնագիտական խորհուր-դատվությամբ, և այդ ամենն արտացոլված է Մ. Հովսեփյանի աշխատության տարբեր հատվածներում:

Հոդվածների, հարցազրույցների ու ռեպորտաժների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ թղթակիցները քաջատեղյակ էին հայաստանյան իրականության մեջ գոյություն ունեցող խնդիրներին, որոնց մասին նրանք առավելապես օբյեկտիվ, հաճախ էլ սուբյեկտիվ պատկերացում էին տալիս ընթերցողներին: Հեղինակն իրավացիորեն փաստել է, որ խմբագրությունների անդամները տարբեր քաղաքական հայացքների տեր անձինք էին, որոնք հայոց պետականությանն աջակցելու և դրա պահպանմանը նպաստելու հարցերում միակամ և միակարծիք էին: Նկատենք, որ նա ներկայացրել է նաև վերոհիշյալ պարբերականներում թարգմանաբար զետեղված թուրքական մամուլի այն հրապարակումները, որոնք վերաբերել էին Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը ու Հայկական հարցին՝ արտահայտելով ոչ միայն թուրքական իշխող կուսակցության, այլև թուրք հանրության շերտերի կարծիքներն ու տեսակետները:

Հեղինակը դրանք ուսումնասիրելով եզրակացրել է, որ ի տարբերություն Հայաստանում կամ ուրիշ երկրներում ապաստան գտած տարագիր արևմտահայ գաղթականների, որոնց մեծամասնությունը ցանկանում էր վերադառնալ հայրենի բնակավայրեր և շարունակել ապրել թուրքերի հարևանությամբ՝ թուրքական գերիշխանության ներքո, թուրքական քաղաքական էլիտան և հանրության ակտիվ հատվածները դեմ էին դրան՝ հայերին համարելով դավաճան ու ապստամբ (էջ 108-109): Մենագրության էջերում սա կարելի է համարել յուրատեսակ երկխոսություն:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմագիտական քննությունը Մ. Հովսեփյանին բերել է այն եզրա-

հանգման, որ մասնավորապես «Ճակատամարտի» խմբագրակազմն արդեն 1920-ական թվականներին հույսեր չէր կապել եվրոպական մեծ տերությունների, առավել ևս՝ Ռուսաստանի հետ: Նա գնահատելի արժանիք է համարել օրաթերթի աշխատակիցների կողմից հայ-թուրքական պատերազմի շրջանում տեղի ունեցող իրադարձություններն անաչառ ներկայացնելը: Չէ՞ որ օրաթերթը լույս էր տեսնում Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաքում, և նրանք կարող էին պատժվել իրենց նյութերում արտահայտած հայամետ տեսակետների համար:

«Ճակատամարտի» ուշադրության կենտրոնում, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի դժվարություններից ու ոլորտի զարգացման ծրագրերից ու միտումներից բացի, եղել է հատկապես հայոց նորաստեղծ պետության անկախությանը նպաստող հայացման քաղաքականությունը: Թերթում բազմաթիվ իրար հաջորդող հրապարակումներ եղան, որոնցում դրվատվում էր հայերենը պետական լեզու հռչակելու, պետականաշինության մեջ գրագրությունը լիովին մայրենի լեզվով դարձնելու, հայկական նորանոր դպրոցներ բացելու, ինչպես նաև Հայաստանի պետական համալսարան ունենալու քաղաքականությունը:

Հայ ազգային կյանքի մի շարք կարևորագույն հիմնահարցեր ներկայացված են նորովի մոտեցումներով, ու ոչ միայն թարմ խոսքի, այլև նոր հայտնաբերված փաստի տպավորություն են թողնում ընթերցողների վրա: Հատկապես այդպիսի զգացողություն են ծնում այն թեմաների արծարծումները, որոնք կապված են Հայկական հարցի, հայ-թուրքական հարաբերությունների ընթացքի, Սևրի դաշ-

նագրի, Մոսկվայի հակահայ պայմանագրի, Հայաստանի խորհրդայնացման, Հայոց ազգային տան գաղափարի հետ: Ներկայացնելով «Ճակատամարտի» դիրքորոշումներն ու տեսակետները՝ հեղինակն այս ամենին ավելացնում է սեփական դիտարկումները, զուտ անձնական պրիզմայով անցկացրած վերլուծություններն ու բնութագրումները, որոնք շատ հետաքրքրական են և յուրովի մտածողության արգասիք: Այսպես, ներկայացնելով Հովի. Թումանյանի պոլիսյան այցելությունն օրաթերթի վկայություններով, հեղինակը միաժամանակ արտահայտում է սեփական մոտեցումը՝ տողատակում քննադատության ենթարկելով այլ տեսակետները (էջ 172):

Գրքի վերջին բաժինը վերաբերում է Հայոց ազգային տան գաղափար-տեսլականին: Օրաթերթի խմբագրությանը մշտապես մտահոգում էր միջազգային տարբեր խորհրդաժողովներում շարունակ քննարկվող արևմտահայության հետագա ճակատագրի և այդ համատեքստում Հայոց ազգային տուն հիմնելու գաղափարին կողմ և դեմ տեսակետների բախման վերջնական արդյունքը: Հետազոտողը նշում է, որ «Հայկական հարցը Լոզանի մեջ» ենթավերնագրի ներքո 1922-1923 թթ. համարյա ամենօրյա կտրվածքով ներկայացվող նյութերը պատկերացում են տալիս Հայոց ազգային տան առաջարկի շուրջ ծավալվող քննարկումների, կարծիքների և տեսակետների ծավալման, բախման և, առհասարակ, ընդհանուր տրամադրվածության մասին: Սակայն թուրքական իշխանությունները մտադիր չէին որևէ զիջում կատարել: «Ճակատամարտը» թուրքական թերթերից թարգմանաբար տպագրել էր Հայոց ազգային օջախի հետ կապված մի հոդված, որում հետևյալն էր ազդարարվում. «Մենք այս երկրին

մէջ չենք կրնար յոյներուն և հայերուն հետ ապրիլ» (էջ 234): Տեղին է հիշատակել, որ գրքում զուգահեռներ են անցկացված վերջին տասնամյակների ազգային իրողությունների հետ: Դրանք հնարավորություն են տվել հեղինակին պատմաքննական հայեցվածքով գնահատել, թե որքանով է հայությունը պատմական դասեր քաղել անցյալից: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է հայ-թուրքական պատերազմում Հայաստանի պարտության պատճառների վերլուծական հատվածին, որտեղ փաստվում է թե՛ ռուս-թուրքական փոխշահավետ համագործակցության հանգամանքը, թե՛ Անտանտի պետությունների ու Միացյալ Նահանգների երկդիմի և ձեռքերը լվանալու քաղաքականությունը (էջ 94-95):

Մ. Հովսեփյանն իր ուսումնասիրությունն ավարտում է այն եզրակացությամբ, որ անհրաժեշտ է լինել պետականամետ, ամեն գնով պաշտպանել հայոց պետությունը և չկորցնել բռնազավթված հայրենիքին վերատիրանալու հույսը: Նրա կարծիքով՝ հաջողության հասնելու կարևոր կռվաններից են դիվանագիտության ասպարեզում ռոմանտիզմից հրաժարվելը, ամուր պաշտպանական համակարգը, հզոր տնտեսությունը, ինչպես նաև ազգային մտածողության տեր, նվիրյալ պաշտոնատար անձանց ներառումը պետական համակարգում, պատմական աստեղային ժամը բաց չթողնելն ու աշխարհաքաղաքական նպաստավոր հանգամանքներից օգտվելու ունակությունը (էջ 236):

Մենագրության մեջ խորությամբ և հանգամանորեն պարզաբանված չեն Հայաստանում միջկուսակցական առնչություններին վերաբերող հիմնախնդիրները, որոնց մասին հեղինակը թռուցիկ է գրել, դա հիմնավորելով մինչ օրս այդ

հիմնահարցերին նվիրված՝ այլ հետազոտողների կողմից գրված հոդվածների, գրքերի, աշխատությունների առկայության փաստով: Բացթողում կարելի է համարել այն, որ հետազոտողը չի օգտվել ժամանակի պոլսահայ մամուլի մասին եղած գրականությունից և, այդ առումով, գոնե հղումներ չկան: Գիրքը չունի գրականության ցանկ, ինչն անհարիր է գիտական ակադեմիական հրատարակությանը: Գրքում որոշ կրկնություններ են նկատվում, փոքրիկ վրիպակներ կամ մտքի անհարթություններ, որոնք չեն ստվերում սույն աշխատության պատմագիտական արժեքը:

Ամփոփելով ասվածը՝ պետք է անվարան արձանագրել, որ Մ. Հովսեփյանին հաջողվել է ստեղծել գիտական չափանիշներին համապատասխան մի աշխատություն, որը կարդացվում է չթուլացող հետաքրքրությամբ: Աշխատությունը գրված է անթերի հայերենով, գեղեցիկ և գրագետ շարադրանքով: Թարմությամբ և գիտագործնական նշանակությամբ աչքի ընկնող այս մենագրությունը նախատեսված է ոչ միայն հայ մամուլի մասնագետների, պատմաբանների ու քաղաքագետների, այլ նաև թեմայով հետաքրքրված ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

Արմեն Հ. Կարապետյան
ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.
armenaraqsyan@mail.ru
ID 0009-0003-6026-2790
DOI:10.59523/1829-4596.2025.2(31)-234

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՀԵ Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ՈՒրարտուի և Ասորեստանի պայքարը Սարդուրի II-ի գահակալության տարիներին ըստ Կ. Ֆ. Լեման-Հաուպտի հետազոտությունների 3
ԳՈՀԱՐ Դ. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ
Աստվածները, սրբավայրերը, քրմությունը և տաճարային համայնքները հին Հայաստանում 28

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԷԼԻԶԱԲԵԹ Խ. ԹԱՋԻՐՅԱՆ
Մի դրվագ Մոզդոկի հայության պատմությունից 54
ԼՈՒՍԻՆԵ Վ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
Երևան քաղաքի տեղանվանաբանության փոփոխությունների միտումները Ռուսական կայսրության ժամանակաշրջանում (1827-1918) 68
ԱՐՓԻՆԵ Ռ. ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ
Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության ներքին տեղաշարժերին ու արտագաղթին նպաստող գործոնները (XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ) 81
ՄԱՆՈՒՇԱԿ Վ. ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
Հայկական հարցը կայսերական Գերմանիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակների գնահատմամբ (1878-1918) 107

ՀԱՍՄԻԿ Հ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ
Գևորգ Սուրենյանցի գրած կանոնները Հայ Առաքելական եկեղեցու Վրաստանի և Իմերեթի թեմի համար (1895 թ.) 130
ՄԱՐԻՆԵ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Արցախի կրթական կյանքի արտացոլումը «Ղարաբաղ» թերթի էջերում (1911-1912) 144
ՄԱՐԻԱՄ Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Ռուսահայ համայնքի հոգևոր, կրթա-մշակութային կյանքի կազմակերպումը հետխորհրդային շրջանում ... 169
ԿԱՐԵՆ Գ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Արդի կրթական խնդիրները Իրանի հայ համայնքում 189

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՄԿՐՏԻՉ Դ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
Նյութեր Դոնի Ռոստովի նարոդնիկական կազմակերպություններում հայերի մասնակցության մասին 213

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ Հ. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ
Անդրանիկ Եսայան, Տավուշ գավառը XVII դ.-XVIII դ. առաջին քառորդին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2024, 196 էջ + քարտեզ ... 228
ԱՐՄԵՆ Հ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Մարիամ Վ. Հովսեփյան, Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի էջերում (1918-1920 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 2024, 246 էջ 234

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ВАГЕ С. САРГСЯН

Борьба между Урарту и Ассирией в период правления Сардури II по исследованиям К. Ф. Леман-Хаупта 3

ГОАР Д. ВАРДУМЯН

Боги, святилища, жречество и храмовые общины в Древней Армении 28

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

ЭЛИЗАБЕТ Х. ТАДЖИРЯН

Эпизод из истории армян Моздока 54

ЛУСИНЕ В. АМИРДЖАНЯН

Тенденция изменений топонимики города Еревана в период Российской империи (1827-1918) 68

АРПИНЕ Р. БАБЛУМЯН

Факторы, способствовавшие внутренней миграции и эмиграции армянского населения Западной Армении (конец XIX - начало XX века) 81

MANUSHAK V. MARKOSYAN

Die Öffentlichkeit und die armenische Frage im deutschen Kaiserreich. Ein Überblick (1878-1918) 107

АСМИК О. АМИРДЖАНЯН

«Правила» Геворга Суренянца написанные для церквей Грузиноимеретинской епархии армянской апостольской церкви (1895 г.) 130

МАРИНЕ Г. АРУТЮНЯН
Отражение образовательной жизни Арцаха на страницах газеты «Карабах» (1911-1912) 144
MARIAM M. HAKOBYAN
L'organisation de la vie Spirituelle, Éducative et Culturelle de la Communauté Arménienne de Russie À L'époque Post-Soviétique 169
КАРЕН Г. МКРТЧЯН
Актуальные образовательные проблемы в армянском сообществе Ирана 189

ПУБЛИКАЦИЯ

МКРТИЧ Д. ДАНИЕЛЯН
О участии армян в народнических организациях Донского Ростова 213

РЕЦЕНЗИИ

ТИГРАН Г. ГАНАЛАНЯН
Андраник Есаян, Тавушская гавария в XVII веке – первой четверти XVIII века (историко-демографическое исследование), Ереван, 2024, 196 с. + карта 228
АРМЕН О. КАРАПЕТЯН
Мариам В. Овсепян, Первая Республика Армения на страницах константинопольской газеты «Чакатамарт» (1918-1920), Институт истории НАН РА, Ереван, 2024, 246 с 234

CONTENT

HISTORY OF THE ANCIENT AND MIDDLE AGES

VAHE S. SARGSYAN
The struggle between Urartu and Assyria during the reign of Sarduri II according to the research of K. F. Lehmann-Haupt 3
GOHAR D. VARDUMYAN
Deities, Sanctuaries, Priesthood, and Temple Communities in Ancient Armenia 28

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

ELIZABETH KH. TAJIRYAN
An episode from the history of the Armenians of Mozdok .. 54
LUSINE V. AMIRJANYAN
Trends in Changes in the Toponymy of Yerevan City during the Period of the Russian Empire (1827-1918) .. 68
ARPINE R. BABLUMYAN
Factors Influencing Migration and Emigration of the Armenian Population in Western Armenia (Late 19th - Early 20th Century) 81
MANUSHAK V. MARKOSYAN
The Armenian Question in the Assessment of Imperial Germany's Socio-Political Circles (1878-1918) 107
HASMIK H. AMIRJANYAN
The "Rules" of Gevorg Surenyants written for the Churches of the Georgian-Imeretian diocese of the Armenian 1apostolic church (1895)..... 130

MARINE G. HARUTYUNYAN
The Reflection of the Educational Life of Artsakh on the Pages of the Newspaper "Karabakh" (1911-1912)..... 144
MARIAM M. HAKOBYAN
Organization of the Spiritual, Educational, and Cultural Life of the Armenian Community in Russia in the Post-Soviet Period..... 169
KAREN G. MKRTCHYAN
Current Educational Issues in the Armenian Community of Iran 189

PUBLICATION

MKRTICH D. DANIELYAN
On the Participation of Armenians in the Narodnik Organizations of Don Rost 213

REVIEWS

TIGRAN H. GHANALANYAN
Andranik Yesayan, The Province of Tavush in the 17th Century – First Quarter of the 18th Century (A Historical-Demographic Study), Yerevan, 2024, 196 p. + map. 228
ARMEN H. KARAPETYAN
Mariam V. Hovsepyan, The First Republic of Armenia in the Pages of the Constantinople Newspaper "Chakatamart" (1918-1920), NAS RA, IH Y., 2024, 246 p 234

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(SCIENTIFIC JOURNAL)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ)
2 (31). 2025
Ռուսերեն և անգլերեն տեքստերի խմբագիր՝ Յու. Կրյուչկով
Սրբագրիչ՝ Դ. Սարգսյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Տպաքանակը՝ 100, ստորագրված է տպագրության 22.12.2025 թ.
Тираж – 100, подписано к печати 22.12.2025 г.
Printed copies – 100, signed for printing 22.12.2025

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ http://academhistory.am/
Официальный сайт журнала: http://academhistory.am/
Official site of the journal: http://academhistory.am/

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ hayotspatmutyanhartser@gmail.com
Электронная почта журнала: hayotspatmutyanhartser@gmail.com
E-mail of the journal: hayotspatmutyanhartser@gmail.com

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4, հեռ. 0(10)529263
Адрес редакции: 0019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел. 0(10)529263
Editorial office address: 0019, Yerevan,
Marshal Baghramyan Ave., 24/4, tel. 0(10)529263